

5 кн. л.

**НОХЧИЙН
СОВЕТСКИ
ЛИТЕРАТУРАН
ИСТОРИН
ОЧЕРКАШ**

ГРОЗНЫЙ — 1961

Книжная
палата

5 кн. л.

НОХЧИЙН СОВЕТСКИ ЛИТЕРАТУРАН ИСТОРИН ОЧЕРКАШ

Книжная
палата

8С (чеч)

Н 85

Хоттийнар — М. Д. Чентиеви

ХІАЛХАРА ДОШ

Нохч-ГІалгІайн Іилманан-талларан институто араховчуш йолу «Нохчийн советски литературан историн очеркаш» дуьх-хъара арайовлуш ю.

Нохч-ГІалгІайн педагогически институтан къоман отделенехъ доьшучу студенташна а, педагогически училищан студенташна а гІо даран Іалашо ю кхуьнан.

Нохчийн литература схъайолу бух фольклор хиларна, цунах лаьцна йоккха очерк ю. Цул тІаьхъа йогІучу «Нохчийн советски литература» цІе йолчу очерко гойту советски литературан аматаш а, оцу литературехъ цо лаьцна меттиг а, нохчийн литература цуьнан дакъа хилар а.

Нохчийн литература кхоллар, кога тІе хІоттар, кхиар цІехъана хилла дац. Цуьнан кхиар кхаа муьре декъна хІокху очеркаш тІехъ.

Оцу кхайй а муьрана шен-шена характеристика елла кхузахъ. Яздархочун кхоллараллин хуьнарша заздаьккхинчу хене хваьжжина, шен-шен муьрехъ царех хІор автор билгалвоккхуш гайтина.

ХІара книга язйина Нохч-ГІалгІайн Іилманца-талларан институтан бригадо: М. Чентиева, Х. Ошаев, Мх. Сулаев, М. Сулаев, Б. С. Виноградов, В. Б. Корзун, С. Эльмурзаев.

«Нохчийн халкъан бартан кхолларалла», «Нохчийн советски литература» — очеркашший, «Б. Саидовн кхоллараллий» Ошаевс язйина. М. Мамакаевн, Н. Музаевн, І. Мамакаевн, М. Сулаевн, Р. Ахматован кхоллараллин хьокъехъ очеркаш М. Чентиевас язйина.

С. Бадиевн кхоллараллина тІехъ болх бина Махьмуд Сулаевс. Педагогически институтан белхахоша: В. Б. Корзуна очерк язйина С. Арсановн кхоллараллех лаьцна, Б. С. Виноградовс язйина Х. Ошаевн кхоллараллин хьокъехъ.

Мамед Сулаевс теллина А. Хамидовн, Ш. Айсхановн кхолларалла. С. Эльмурзаевс буйцу нохчийн иллиалархой.

Нохчийн литературан истори язъеш дуьххъара баьккхина

ког бу хIара очеркаш. Дуьххьара язъеш хиларна, кху тIехь ай-
паш хила а мега.

Делахь а, кху тайпана болх арахецап хIинца чIогIа оьшуш
хиларна сихонца кечбина хIара.

Цундела хIокху очеркаш тIехь карийна ледарлонаш билгал-
йохуш гайтарца долу гIо баркаллица тIеоьцур ду авторша.

ХIара очеркаш язъеш методически консультацн ярца а, ре-
дактурица а авторшна гIо дина Нохч-ГIалгIайн педагогически
институтан белхахoша В. Б. Курзуний, Б. С. Виноградовссий.
Царна баркалла боху авторша.

Нохчийн маттарчу очеркашна тIехь редакторан болх бина
I. А. Саламовс.

Нохч-гIалгIайн истори, меттан, литературан
Iилманан-талларан институт.

НОХЧИЙН ХАЛҚЪАН БАРТАН КХОЛЛАРАЛЛА

Халқъан тайп-тайпанчу корматаллех шуьйра яържина хъалакхиъна бартаи кхоллараллий, эшарийн фольклоррий. Сурт дилларан говзаллий, исбаъхъаллица тлулг агаран корматаллий нохчашна евзаш ца хилла, чарташ яздаран говзалла ца лерича. И доцург вайн нахана девзаш дара исбаъхъаллин къорза истангаш дар а, дашо хъесах йинчу сирашца бедарш ягар а. И тайпа искусство бахам тлехъ оьшу хлума хазъеш хилла.

Луларчу Дагестанехъ а тлулг агаран, сурт дилларан искусство, Нохчийчохъ ма дарра бен, кхин тлех лакхарчу тлерганна тле даьлла кхиъна ца хилла. Цуьнан бахъана хлун ду аьлча, цхъа долчу декъана, ислам-дино адамийн, дийнатийн сурт дилла магош ца хилар ду.

Амма дашо пхъераша беш болу исбаъхъаллин белхаш, детех ен хлуманаш, дешица кхелина герзаш, нуьйран глирсаш, исбаъхъа язъеш йолу пхъеглаш, болат кхаларан говзаллаш дуккха а хенахъ дуьйна лакхарчу даржехъ хилла Дагестанехъ. Цу говзаллех цхъаерш Нохчийчохъ а хилла. Вайн пачхьалкхан дозанаьл де-хъа а бевзаш бу Дагестанера говзанчаш. Сурт дилларан нохчийн, глалглайн говзалла лакхарчу барамехъ кхиъна ца хиларан бахъанаш ду: вайнехан бахам товарни кепе берзар тлаьхъо нисдалар, бахаман натуральни кеп тоьлла дукха хенахъ лаьттина хилар, XIX-гla бешо тлехлотталц корматаллаш глийла кхиъна хилар. Даккхийчех цхъа бахъана ду, вай лакхахъ ма аллара, сурт дилларан говзалла ислам-дино ца магийна хилар.

Исламо дуьхъалонаш хлиттош хилла халқъан бартаи кхолларалла а, музыка а кхиорна тлехъ. Амма халқъан бартаи кхолларалла а, эшарийн фольклор а хъалакхиарна дуьхъало ца яелла ислам-дине.

Цуина хила а тарло, халқъан бартаи кхолларалло исламан идеологи а, молланаш а ца кхоабеш, царна критика еш хилар.

Нохчийн фольклорера цхъадоьлу масалш дукха лекха ду шайн исбаъхъаллица а, оригинальни хиларца а, ша тайпа хиларца а.

Бартан кхоллараллин цхайолу произведенеш шайца кӀорггера ойла йолуш, сирла васт хӀоттош, жанр тайп-тайпана йолуш хиларна, дуьненаюкьарчу культуран хазничохь хила йогӀуш мехала ю. Ма дарра аьлча, халкъан бартан кхолларалла онда культурни маӀна долуш ю.

Фольклоран материалашна тӀе а доьгӀна, халкъийн сатийсарех а, дегайовхонех а лаьцна тӀехдика таллар язлур дара, олуш хилла Ленина.

Халкъан литература кхиорехь фольклор мел мехала ю дийцина советски яздархойн хьалхарчу Ерригсоюзни съездехь А. Горькийс:

«ДоттагӀаллин хьехам бо ас, и сан дехар санна а ларалур болуш, Кавказан, Юккьерачу Азин къаьмнийн векалика. Хаац суна, кхечарна а хета хир ду и ишта, суна Ӏаламат тамашийна, боккха кхетам белла ашуга Стальский Сулеймана. Суна гора, оцу воккхачу стага, йоза хууш а воццушехь, кӀорггера хьекъал долуш волчу, ша президиумехь Ӏешшехь, шабарш а деш, шен стихаш йохуш; цул тӀаьхьа цо, XX-чу бӀешеран Гомера санна, стаг цец-воккхуш йийшира уьш

Юха а боху ас: исбаьхьачу дешан хазалла фольклорах йолу. ГулӀе шайн фольклор, Ӏама фольклора тӀехь, болх бе цу тӀехь. Дуккха а материал лур ю цо цуна а, тхуна а — Советски Союзан поэташний, прозаикашний. Яхана заманаш вайна кӀорггера мел евзи, — вайна кӀорггера девзар ду ваьш гӀоза кхуллуш йолчу таханенан сийлахь-доккха маӀна».

Цивилизованни халкъашна шайн исбаьхьаллин литература ерриг ю йоза доцчу халкъашна шайн фольклор.

Фольклор мухха хилча а, халкъан гӀиллакхаш кхиадеш Ӏалашо хуьлу цуьнан. Фольклоро билгалдоккху культура кхиорна тӀехь халкъ муьлхачу дарже кхаьчна. Цу тӀе фольклоро гойту халкъан лаам а, цуьнан ойла а. Дуьххьара нохчийн, гӀалгӀайн халкъан бартан кхоллараллин масалш оьрсийн матте а даьхпа, зорбатоьхна 1849-чу шарахь цӀой-баочо И. Цискаровс «Кавказ» газета тӀехь¹.

1852-чу шарахь Л. Н. Толстойс Девлат-гирин-эвларчу нахе, Садогий, Балтей, хетта а хойтгуш, дӀаяэдина хилла нохчийн маттахь оьрсийн элпашца ши илли. Ма дарра нохчийн дешнаш оьрсийн элпашца Л. Н. Толстойга яз ца делла. Хетте а, цу заманчохь яздина ши илли шен культурни мехалла йолуш ду.

Лекха лерина сийлахь воккхачу оьрсийн яздархочо нохчийн фольклор.

Поэте А. А. Фете кехат яздина цо нохчийн иллин хьокъехь (цо хьахийнарг ю «Сборник сведений о кавказских горцах», выпуск I, Тифлис, 1868.) Яздо цо: «Ламанхойн шира иллеш, церап поэзий тамаша бан богӀуш, дийнна поэтически хазнаш ю». Шен

¹ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. (письма (1873—79), Госполитиздат, т. 62, агӀо 209.

«Хаджи-Мурат» дийцар тӀехь, нохчийн халкъан кхоллараллин цхьайолу мотиваш юкъаялийна цо («Дадинь вицлур ву коша тӀе буц яьлча», «Гихчуьра Хьамзат» иллеш). Л. Н. Толстойс кхоьллинчу произведенино гойту шен исбаьхьаллин интуицийца ламанхойн дахаран кӀоргене цуьнан бӀаьрг а, ойла а кхочуш хилар. Оьрсийн матте даьхна нохчийн иллеш дахьийтинера цо поэте А. А. Фете. И иллеш поэта оьрсийн матте а дерзийна, поэтически кепехь. «Русский вестник» журналан хьалхарчу номера тӀехь зорбатоьхнера 1876-чу шеран январь баттах¹. Л. Н. Толстойл тӀаьхьа, оьрсийн Илманадас, лингвиста П. К. Услара 1862-чу шарахь «Нохчийн метт» цӀе йолу шен капитални болх арахецнера. Цу тӀехь уггар хьалха оьрсийн алфавитни бух а болуш, нохчийн элпаш кхоьллина цо. Оцу шен балха тӀехь нохчийн иллеш, дийцарш, кичанаш далийна цо масалийн кепехь².

ГӀалгӀайн халкъан бартан кхоллараллах дуккха а масалш зорбатоьхна 1870—1875-чуй шерашкахь арахецна уггар хьалха язда воьллачу гӀалгӀайн этнографа фольклориста Ахриев ЧхьагӀас. КӀеззиг масалш нохчийн фольклорах а зорбатоьхна цо. Ша яздинарш ЧхьагӀа Ахриевс араховцуш хилла оьрсийн маттехь «Терски ведомость» цӀе йолчу газета тӀехь, я «Сведения о Кавказских горцах» сборникехь. Уггар хьалха довзийтина Ахриев ЧхьагӀас нартех лаьцна гӀалгӀайн дийцарш, хабарш, легендаш, географически меттигех дозуш долу. Амма Ахриев ЧхьагӀас дӀа ца яздина, дукха шуьйра даьржина нохчийн, гӀалгӀайн турпалааллин иллеш. ХӀетте а, цо фольклор гульгеш бина болх доккха культурни маьна долуш бу. ХӀокху сохьта а чӀогӀа оьшуш ду цо бӀе шо гергга хьалха зорба а тоьхна арахецна долу фольклоран масалш, хӀунда аьлча, цо дӀа ца яздинихьара, нохч-гӀалгӀайн халкъана ла дуьсуш, дайна девлла хир дара уьш. Шен этнографически яздарш тӀехь Ахриев ЧхьагӀас шен заманчохь дуьххьарлерий, прогрессивний хилла шен ойланаш а, лаамаш а гучубоку, шен заманчохь цуьнан идеяш демократически хилла хилар а гойту цара³.

Мелла а маьна долуш ду оцу заманчохь нохчийн этнографа, Лаудаев Уммалта зорбадиттина, нохчийн халкъан бартан кхоллараллах лаьцна долу яздарш. Цо яздинчу жайнин цӀе ю «Нохчийн къам» («Чеченское племя».)

Амма ала деза цхьаь. Уммалт Лаудаев паччахьан эпарс хилла. Паччахьан Ӏедална хьалха вазвала гӀерташ хилла и, ша элашха, аристократех ларийта гӀерташ. Оцу лаамо цхьа ша тайпа сет таӀийна цуьнан этнографически яздаршна тӀе:

¹ Толстойс шен «Хаджи-Мурат» дийцарна юкъадалийна долчу иллеш тӀехь Синчу белхан хьокъехь хьажа У. Б. Далгат, «Горские песни, предания и сказки в «Хаджи-Мурате» Л. Н. Толстого и их художественное значение», «Известия Чеч-Инг научн. иссл. инст.», Грозный, 1959, т. II, вып. III, стр. 3—44; тӀаккха хьажа: Б. С. Виноградов, «Кавказ в творчестве Л. Н. Толстого».

² П. К. Услар. Этнография Кавказа. Языкознание, ч. II: «Чеченский язык», Тифлис, 1888.

³ Хьажа Л. П. Семенов. Чах Ахриев — первый ингушский краевед, «Известия инг. института Краеведения», Владикавказ, 1928, вып. I, арӀо. 3—12.

исторически Илманца цхъана а лартIехъ доцуш долу гIалат хIу-
манаш яздина цо. Леррина халкъан бартан кхоллараллех яз-
дарш кIезиг дина Лаудаевс.

Юкъараллин-политически ардамхо а, серлонча а хилла
Эльдерханов Таьштемир. Халкъан хъехархо хилла лелла и 1893—
1917-чуй шерашкахъ. Эльдерханов Таьштемира «Нохчийн абат»
арахеца 1911-чу шарахъ¹, П. К. Усларан элпаш ша та а дина.

Оьрсийн маттахъ тайп-тайпанчу газеташ тIехъ зорбадиттина
цо Терски областехъ а, Тифлисехъ а нохчийн туьйранаш, дийцарш,
дийнатийн хьокъехъ хабарш, киданаш, кхидерш.

Ала деза цхъаь. Оцу авторша массара а шайн яздарш цхъа
система я план йолуш арахеца ца хилар. ХIетте а, церан яздарш
йоккха культурни мехалла йолуш ду. Халкъан бартан кхолларал-
ла толлуш болу, прогрессивни авторш духьалбевлла лаьттина
ламанхойн дахар, амалш, фольклор хари хъа туьдуш а, дуьйцуш
а болчу, Кавказ Iамочу реакционни этнографашна (И. Георги,
Е. Максимов, П. Пантюхов).

Сийлахъ-еза Октябрьски социалистически революцино керла
эра йолийна СССР-н халкъийн бартан кхолларалла гулъярна
тIехъ, Илманца талларна тIехъ. Массанхъа а ехкина Илманца-
талларан институташ. Цара планаца, системица Iамайо фольклор,
эвлаший, ярташий экспедицеш оьхуьйту. Бартан кхоллараллех
масалш гулдар, уьш таллар дIахьош ду, бухе марксизман-лени-
низман Илма а диллина.

Советски заманахъ дукха яздарш дина нохчийн фольклорах.

Къаьсттина билгалда деза советски заманахъ нохчийн тур-
палаллин-эпически иллеш цкъа а ца яздинчу тайпана шуьйра
гулдеш дIаязда долийна хилар.

Нохчийн иллешна тидам луш вара нохчийн коммунист, нохчо
Асланбек Шерипов.

1918-чу шеран августан деношкахъ, БуритIарчу урамашкахъ
дера тIемаш кIайчушца лаьттачу хенахъ, Терка тIехъ Советийн
Iедална хIовттина хала миноташ йолчу хенахъ, шен тидам бала
кхуьура и нохчийн фольклорана. БуритIехъ яккхийчу тоь-
пийн гIовгIа лаьтташ, екачу пулеметаша къарвечу заманчохъ,
типографехъ зорбатухуш хилла «Нохчийн иллех» («Из чеченских
песен») цIе йолу цуьнан жима книжка.

Оцу сборнико² исбаьхьаллица тадина юкъядалийна кIеззиг
нохчийн иллеш: «Геха-обарг», «Асир-обарг», кхидерш.

ХIокху сохьта каро хала библиографически мехалалла ю и
книжка.

Шуьйра баржош болх болабо 1925-чу шарал тIаьхъа нох-

¹ Т. Э. Эльдерханов. Чеченская азбука и первая книга для чтения. Тифлис, 1911.

² «Из чеченских песен». В переводе А. Шерипова. Владикавказ, 1918. Хьалхара статья А. Шериповн, «Нохчийн иллийн хьокъехъ».

чийн фольклор гулѣш, нохчашна керла, латински элпийн буха тѣхь йоза даьккхичахана. 1927-чу шарахь, нохчийн фольклор дика евзачу Нажаев Ахьмада араховцу «Нохчийн иллеш, хабарш, кичанаш» цѣ йолу книжка¹.

Технически шен кеп цхьана а критиканна дувхьал ерзалур йоцуш вон йина ю и книжка. Амма дувххара дуккха а иллеш арадевлла цу тѣхь. Турпалаллин иллеш, дийцарш Галамат йоккха культурни а, исбаьхьаллин а хазна ю.

1927—1935-чуй шерийн муьрехь фольклоран масалш лахьош дѣяздина С. Ибриевс, И. Эльдерхановс, Х. Ошаевс, 1940-чу шарахь дувйна З. Джамалхановс, кхечарий.

Нохчийн ши илли «СССР-н халкчийн кхолларалла»² сборника тѣхь ду.

Гѣаккха хьахо еза сборник «Ламанхойн иллеш». Цу юккѣ а далийна вайн фольклорера нохчийн иллеш, эшарш³.

Мелла а ала деза халкѣан музыках лаьцна. Нохчийн, Гѣалгѣайн халкчийн эшарш, мукѣамаш дѣязбеш дуккха Гѣо дина оьрсийн композиторша. 1925-чу шарахь советски композиторех цхьамма, А. А. Давиденкос, даьталаьцна нохчийн автономни областехь лиэллачу Гилманан-исбаьхьаллин экспедицехь. А. А. Давиденкос дуккха а эшарш, мукѣамаш ноташца дѣяззийна. И яздарш цо, фортепианца лакха таме а ялийна, зорба тоьхна⁴.

Тѣеитталгѣачу шерашкахь композитора Речменскийс маситта шарахь нохчийн лахенгахь а, ламчохь а дѣяззийна нохчийн эшарш⁵.

1940-чу шарахь Москвахь художественни литературан издательствос оьрсийн маттахь арахеьна «Нохчийн-Гѣалгѣайн фольклор» сборник. Ала догѣуш ду, цу тѣхь бинчу литературни балхо оцу сборникана юкѣаялийна халкѣан бартан цхьайолу произведениш талхийна хилар. Цу тѣе, и сборник йинчуша, дийцарш шайггара хийца а хийцина, ца гайтина мичара схьаэцна фольклоран масалш, муьлш хилла уьш гулдинарш, цхьа а фамили ялийна ца хиларна. Оцу 1940-чу шарахь Гѣалгѣайн фольклористаша Х. Б. Муталиевссий, Х. Осмиевссий арахеьна сборник «Гѣалгѣайн фольклор». 1958-чу шарахь и сборник, цхьаболу хийцамаш а беш, Нохч-Гѣалгѣайн книжни издательствос шозлагла а зорба тоьхна. Цу юккѣ далийна Гѣалгѣайн фольклоран масалш доккхачу маьне ду. Нохчийн, Гѣалгѣайн турпалаллин иллеш вовшашца дозуш хилар а, юкѣара хилар а гойту цу сборнико. 1959-чу шарахь, Москвахь, «Художественная литература», цѣ йолчу издательствос оьрсийн маттахь арахеьна «Нохч-Гѣал-

¹ Нажаев А. «Нохчийн иллеш, хабарш, кичанаш». Соьлжа-Гѣала, 1927.

² «Творчество народов СССР». Изд. ред. «Правда». Москва, 1927.

³ «Песни горцев». Редакция и комментарии Э. Капиева. Москва, 1939.

⁴ А. А. Давиденко. Сборник чеченских мелодий. ГИЗ, Музсектор. Москва, 1926 (шозза арахеьна иза).

⁵ Н. С. Речменский. Чеч.-инг. народные мелодии. Музгиз, Москва, 1939.

гІайн поэзи». Цу юккѣ ялийна нохчийн, гІалгІайн поэтийн хаър-
жина произведенеш, иллиалархойн эшарш, З. Джамалхановс гул-
динчех халкъан иллеш. Вайнехан поэзех тоьлаш долу масалш,
оърсийн маттахь зорба а тоьхна, арахецаьр вайн литературан ис-
торехь доккха маьІна долуш ду. Советски Іедал хІоьттинчул
гІаьхьа 40 шарахь вайн литературо бина некъ, цуьнан кхиамаш
гойту оцу сборнико. Советски Союзан юкъараллина дуьххъара,
рожерчу зорбано гойту Светски Союзехь цу сборникана совет-
ски юкъаралла чІогІа резахилар...

Амма ала догІу, нохчийн иллеш гочдарна тІехь, мелла делахь
а, хийцамаш бина, оригиналах жимма текст къаьсташ. ХІетте а,
нохчийн иллийн дог муха ду хуур ду уьш дешначунна. Оцу
1959-чу шарахь Нохч-ГІалгІайн Іилманца-талларан институту не-
нан маттахь арахецаьн сборник: «Нохчийн иллеш, эшарш», І том.
Цу сборника юкъадахийтина турпалаллин эпически, лирически
иллеш, мехкарийн эшарш.

Сборникана хьалхара дош яздина З. Джамалхановс, Х. Оша-
евс. И хьалхара дош ду, исторически, литературоведчески маьІ-
не нохчийн фольклор йилла гІерташ. Нохчийн турпалаллин иллеш
фольклористийн, литературоведийн ойла тІейохуьйтур йолуш,
йоккха хазалла шайца йолуш ду.

Фольклора тІехь Нохч-ГІалгІайчоьхь бинчу белхашка бІаьрг-
тоьхна чекхдовлуш, ала догІу профессоран Л. П. Семеновн хьо-
къехь. Дукха статьяш язйина цо нохч-гІалгІайн фольклорах лаьц-
на. Шуйра библиографи йина цо вайнехан литературан¹.

* * *

Фольклор шен специфически башхаллаш йолуш ю. Шен
конкретни истори хуьлу цуьнан. Амма халкъан бартан кхолла-
ралла нийса Іамор марксизман-ленинизман хьехамашна тІера
волавелчий бен хир дац.

Халахетийла йолуш ду нохчийн халкъан бартан кхолларал-
лин произведенеш кІеззиг бен гулйина а, зорбатоьхна, а анализ
йна а ца хилар.

Нохчийн фольклор дуккха а жанраш йолуш ю.

Фольклорана юкъадогІу: иллеш, эшарш, хабарш, дийцарш,
легендаш, нартех дийцарш, кицанаш, хІетал-металш, туьйранаш,
забарийн хабарш, и. дІ. кх.

Профессора Л. П. Семеновс яздо: «Баккхийчу нехан дагахь
хІишца а дисина ду ловзар деш, я захалу дуьйцуш, я велларг дІа-
вуллуш, я болх беш олуш хилла иллеш; хабарш ду доттагІалла
дуьйцуш: гІебарточуьнца, хІиричуьнца, гІалгІазкхичуьнца хилла
долу².

Нохчийчоьхь, ламанан нехан, Советски зама хІотталц лиэлаш

¹ Л. П. Семенов. «Ингушская и чеченская народная словесность». «Из-
вестия» ЧИ НИИ, т. І, выпуск III, 1959.

² Л. П. Семенов. Иййина статья, 188 арІо.

Гадат дара, стаг велча, мехах лаца а лочий, говза тийжа хууш йолу зуда ялош¹.

Уггар шуьйра яържина нохчийн халкъан бартан кхолларал-лин жанр — туьйранин жанр ю. Кхаа декъе декъа тарлур ду туьйранаш. Цхьа тайпа — адамийн дахар дуьйцуш ду. ШолгIа тайпа — тамаше, дуьненахь хила ца тарло хIуманаш дуьйцуш ду. КхоалгIа тайпа дийнатех лаьцна ду, амма хьехораш дийнаташ делахь а, церан метта адамаш лара деза.

Шайн темашца а, сюжетащца а луларчу ламанхойн халкъийн туьйранех кIезиг къаьсташ ду вайнехан туьйранаш. Цхьана къомера вукху къомо атта схьаоьцу туьйра. Масала «Муьлха ю йоккха?» цIе йолу туьйра Кавказан ламанхойн юкъара хила тарло (оцу туьйрано юьйцу: аьрзуй, божжий, стуй, Iуй, цхьогаллий). И туьйра, сел нохчашна гена боллушехь, абзойн а, чергасийн а ду дуьйцуш.

Дукхах долчу нохчийн туьйранаша дуьйцург диканиг, вониг вовшак латар ду. ТIаьххьара а вочу хIуманца бечу кыйсамехь диканиг тулу. Дукха хьолахь туьйранаш тIехь бакъдерг дуьхьал доккху харцонна, хьекъал дуьхьал хуьлу Iовдалаиллина, я мекарлонна. Хила ца тарлуш долу фантастически хIума, хила тарлучу реальный хIуманца изделла хуьлу.

Туьйранна бухе дуьллий хуьлу къахьогучу наха дикачу дахаре сатийсар а, ирсе сатийсар а.

Цхьадолу туьйранаш ду къаьмнашпа юккъехь долу доттагIалла дуьйцуш. («Чергаси Iисий, нохчо Iисий», и. кх. дI.).

Туьйранаша, мелла делахь а, нохчашна юккъе хиллачу социальный юкьаметтигийн сурт а гойту, церан дахар, лаамаш, хьашташ къедадо.

Кест-кеста туьйранаш тIехь хьахош персонаж — эла ву. Дукха хьолахь халкъо вочу востара буьйцу элий: церан кьизалла, ямарталла, куралла, дералла. Туьйрано эсала вуьйцу турпал.

ТIаьххьара а изшаво цо ямарт эла. Дукха хьолахь буьйцу туьйранаш тIехь эсала воккха стаг я жоьра-баба, паччахь, цуьнан йоI, я кIант, десте — цуьнан меран кIант, хIилла долуш волу сутара молла, кайолуш волу жаIу.

Фантастически персонажех ларало туьйранаш тIехь дуьйцу «ешап», «саьрмак», «жинаш», «ча-кIант», «алмазаш», «убарш».

Адамех тардо экха: адамийн мотт хууш хуьлуйту туьйрано говр, борз, ча, саьрмак. Доккха олхазар — леча а хуьлу адаман мотт бийца хууш.

Нохчаша дуьйцучу туьйранашлахь цхьадерш гIажарашкара я Iаьрбашкара схьадевлла ду. Забарийн туьйранаш дуьйцуш, ка-долу, мекара нах а хуьлу (масала, «Незнай туьйра»).

Туьйранин мотт дукха хьолахь шира дешнаш (архаизмаш) юкьадогIуш хуьлу. Туьйра дийца доладо цхьана тайпана юьхьиг

¹ Ошасевс Х. Д. фольклорах лаьцна язйинчу статьяга хьажа, «Известеш» ЧИ НИИ, т. II, арахецна III.

ялош, и хедаш ялош чаккхе хуьлу. (Масала: «Галдий-булдий — царна, кай, бож — вайна»).

Малхбалехьарчу массо а къамнийн санна, нохчийн а ду духа хабарш Молла-Несиртах лаьцна. Цхьадолу Молла-Несиртан хабарш Гаьрбийн маттарчу жайнашкара схьаэцна хила тарло ислам-дин даьржаш. Гал-Гашна юккъе, хетарехь, цхьадолу Молла-Несиртан хабарш Гебертарий, хирашкахулий кхаьчна хила тарло. Молла-Несиртах гал-Гаша «Цаген» олу. И ду дохийна Гебертойш дош «Шовген» — молла. Дахарх лаьцна долу нохчийн туьйранаш духа хьолахь забаре чулацам болуш хуьлу.

Дахар дуьйцуцу хабаршкахь хьахош боккъала а дуьненахь баьхна нах а бу; масала иштта вуьйцуш ву Хьалха-МартантIера Исмайлан Дуда. Гиллакх дика хууш хилла бохуш вуьйцу и.

Цкъа хьаттина хилла бах Исмайлан Дудега: «Къонах ву аьлла нахалахь цIе муха яхана хьан?» — аьлла. Дудас жоп делла: «Сан доьзало сий чIогIа до сан. Доьзале сий дойтург сан зуда ю. Доьзало сий дича, лулахонна а до, лулахонна сий дича, юьрто а до, тIаккха мажко а до».

Цхьадолу хабарш исторически хаттаршна жоп дала гIерташ хуьлу. «Мичара бевлла нохчий?» цIе йолчу хабаро дуьйцу Мисарара (Египтера) Гуьржех цхьа стаг веана хилла, бохуш. Гуьржийн элан йол ялийна цо. Цунна бичу кIентех цхьанна цIе Нохчо хилла. И кIант хьтна бах хIингца нохчий бегаху ламчохь ваха.

Хетарехь, и легенда кхоьल्लीна бусалбан молланаша, Гаьрбийн махкара нохчий схьабевлла боху идея, цу хабарца чIагIья шайна оьшуш хиларна.

«Чергасийн раьгIнаш» аларрий, Теркана йолчу раьгIнашна и цIе тилларий стенах даьлла дуьйцу цхьана легендо.

НогIий, чергасий хилла бах и раьгIнаш кьуьйсун. Барт бина бах цара ши турпал — ногIий, чергасий вовшахлатийта, тоьлла-чунна и раьгIнаш а ехкина.

Чергасийчо ногIий охьа а тоьхна, чергасашна йисина бах и раьгIнаш. И ногIий охьатовхнарг турпал зуда хилар хьтна. Даккий хIуманаш схьагойту туьйранаша а, хIетал-металша а. Царех цхьаь кху тайпана ду. Говрашкахь вовдуш хилла жима ши кIант. Кьовсам а баьлла, сецца хилла и шиь новкъахь. ТIехволучу воккхачу стага хьаттина цара хIун кьуьйсун. Шина кIанта аьлла: йиллина меттиг ю тхойшиннан, цу метте говрахь тIаьхьа дIа-кхаьччарг тоьлла лору оха шинма. Говр тIаьхьайисинчунна ву-кхо совгIат дан догIу. Цу шина берех цхьанна а лууш ца хилла хьалха дIаволавала.

ТIаккха стага, лере а вахана, шина кIанте цхьа дош аьлла. Цул тIаьхьа шина кIанта, цхьа хIума а дина, ши говр дIаэкхий-тина ма йоьдду. Цхьаннан говр тIаьхьа а йисина, совгIат даьк-кхина цо. ХIун аьлла хилла шина кIанте воккхачу стага? ¹

¹ Воккхачу стага аьлла хилла: «Говраш хийций, дIалалла вуькуьнач говр».

Нохчийн, гIалгIайн ламчохь бегах болчийн даиман бахаман бух бежанаш лизлор хилла. Цундела, бежнаш лизлочу массо а халкъийн санна, вайн фольклорехь а дукха ду туьйранаш, хабарш дийнатех лаьцна.

Оьрсийн баснех чIогIа тера ду и хабарш. Шайн барамехь до-ца хуьлу и хабарш, дийцар декхаделла хуьлу церан. И массо а тайна хабарш, бегаше а, забаре а долуш, хьекъале, шайн чула-цамца адамашна кхетам луш хуьлу.

Дийнатех лаьцна долчу хабара тIехь дуйцу: хIилла долу цхьогал, ондий, Iовдалой борз, партал ча, хьекъале зу, мекара цхьогал, сонта вир, стешха пхьагал и. дI. кх.

Оьрсийн баснеш сов тера ю дийнатех лаьцначу вайн хабарех. Уьш сов тера хиларна Крыловн цхьайолу баснеш нохчийн фольклор юкъя а яхана наха юьйцуш ю, оьрсийн литературера схьанэций а ца хууш. Масала: «Борз, жаIуй», «Борз, Iахар».

Дийнатийн хабарша беламе доху цхьадолу гIиллакхаш, амалш: сонталла, Iовдалалла, сутаралла, хIилла, хIума дукха юуш, гайна оьзда ца хилар, адамийн кхидолу дерташ, сакхташ.

«Котам-кIорни» туьйрано дуйцу цхьа гIийла пекъар котам-кIорни.

Элан ремано борз хьешна цу кIорнийн. Бекхам бан дахана кIорни элана. Борз а, цхьогал а, доьду хи а Iнэхачо кIорнино, цул тIаьхьа, шена дина зиэн диэжхна кIорнино элана.

Нохчийн бартан кхоллараллина юкъадогIуш ду забаре хабарш: «Баккхий когаш болу беной», «Ламарой», бохуш.

Оьрсийн а ду цу тайпана хабарш — «пошехонцаш» буьйцуш. Цхьадолу хабарш ду ардам хилла меттигаш а юьйцуш. (Масала, забаре хабар — «Тодакхан суьртахь имам валар» ду теза-кхаьллой буьйцуш). Забаре хабарийн жанра юккье догIу молланашний, динний дуьхьалдаьхна хабарш.

Цу хабарша беламе буьйцу гайна вон болу, сутара, хIилле болу молланаш.

Нохчийн халкъан бартан кхоллараллехь дуккха а легендаш ю. Халкъо легендаш туьйранин хьесапехь ца лору: туьйранаш бакъдоцург ду, легенда хилла хIума ду, олу вайн шаха.

Легендаш дукха хьолахь цхьана географически меттигца йоьзна хуьлу: ломаца, хица, эвлаца, бIаьвнаца, гIалийца, кешнашца, тайпица, и. дI. кх. Дукхах йолу легендаш баккъалла а хиллачу гIуллакхах схьахезаш аз ду. Легендаш нохчийн дуккха а ю, амма дIаязйина а, теллина а кIезиг ю.

Кицанаш а ду фольклоран кIезиг теллина жанр. Утгар хьалха кицанаш гулда долийна академика А. Шифнера. Оццу заманчохь П. К. Услара а гулдина уьш. Цу шина Илманчас нохчийн мотт толлуш яздинчу жайнаш тIехь масалийн кепара далаш хилла кицанаш. КIезиг кицанаш Эльдерханов Таьштемира а гулдина. Амма массарел а дукха кицанаш гулдина А. Г. Мациевс. Ша гулйина коллекцеш Нохч-ГIалгIайн Илманца-талларан институт 1959-чу шарахь арахецначу «Извести» (II-том) тIе тохийтина ю.

ГлалГайн кицанех дукха къастамаш болуш дац нохчийн кичанаш.

Кичанаша схьагойту юкъараллин дахарехь халкъана зеделла хумнаш. Кичанаш халкъан хьекъал ду. Къинхьегамах лаьцна ду дукхах долу нохчийн кичанаш, хумна аьлча, къинхьегам адамийн дахаран бух бу.

«Хьалхе глъттинчу жауьнан жий шала бехкина».

«Аьхка—мало, Гай—хало».

«Аьхка хье ца кхихкинчуьнан—Гай яй ца кхихкина».

«Охуш аьлларг—оруш карийна».

Йоцчачу кепехь кичанаша гойту халкъан ойла а, лаамаш а. Кичанаша дуйцу даймахке болу безам, майралла, сий лардар, доттаГалла, Гломмий — машаррий, хьаллий — къоьллий.

«Котам хилла вахарал, нлаьна хилла валар тоьла», аьлла нохчичо. Киллойх вольу иза: «Бекха а ца вольхна, шена тлаьхьа Глаз хьаьдча», «Динах лата ца ваьхьнарг, нуьйрах летта». ДоттаГалла дукха дезаш лору нохчаша: «Генара доттаГ тлулган Галла санна ву». Коллектив мел ницкъ болуш ю хаьа вайнахана: «дукхалла — дикалла», «барт болчу цигиаша, — барт боцу берзалой иэшийна».

ДоттаГалла деза лору вайнаха хьолал: «Эзар доттаГ верг ваьлла, эзар етт берг велла» (хГаллак хилла). Деза лору вайнаха хьошалла дар а: «Хьаша ца хьаьжначу ца чу, беркат хьожур дац». Малончех доьлу нохчийн кица: «Аьхка Гиллинарг — Гай идда». Хьолал лекха лору халкъо хьекъал: «хьолах хьекъал иэцалац».

Нохчийн халкъо кичанашца члогла бехкий бо молланаш. Молланаш мел сутара бу дика хаьа ламанхошна: «Шена хума елча, моллас жан жлаьла а доллийтина кешнашка». Моллин сутаралла Гехьетташ ду хГара кичанаш: «Моллас саГла делча, шайтГано зурма лекхна», «Чоме хьаьжча мегар ма дара вай, аьлла, ге яьтГачу моллас».

ХГара ши кица хабарех даьлла.

«ШайтГла лелаш хилла коча зурма а оьллина. Хаьттина цуьнга: «ХГара зурма хумна лиэлайо ахь? ШайтГано жоп делла: «Моллас саГла делча локхуш ю сан хГара». «Ма дукха лекхна хир ю ахь иза!» ШайтГано аьлла: «Исс бие шо ду ас хГара кочахь лиэло. Хинишцалц схьа тити-м ца баьккхина ас кхуьнца».

Важа кица даьлла кху хабарх: «Мовладан баттахь хума яа чу кхуьйлуш хилла наха молла. Хума дукха а йиьна ге яьтГла моллин. Варданахь ца вуьгуш хилла и. КетГла ваьлла лаьтташ стаг хилла. «ХГара мила ву аш валориг? — хаьттина стага. «Ге яьтГла валош вайн молла ву-кх», — жоп делла наха. Стага аьлла: «Да виса цуьнан, цхьа дика кхерзина москалш яра тхобгахь. ХГара лаха араваьллера со. Чоме хьаьвсича хум дара техьа шу? Вертана келхьара вистхилла молла: «Дла чуерзае варда кех, чоме хьовса деза вай».

Оцу кицанаша гойту халкъан-демократически идеяш. Амма кхин долу кицанаш ду реакционни идеяш гойтуш, коьртехь хиллачу хьоладайн классийн лаамаш хестош. Боданечу, тIаьхьади-синчу, кьинхьегаман адамийн кхетамза оила гучуйоккхуш кицанаш а ду.

Несехь долу вон хьал дуьйцу кицано: «КIанта зуда ялийча бойна ненан букъ, йоI маре яхча нисбелла», «Ала йоIе, хаза несе».

Совдегараллин юкъаметтигаш эвлашкахь шуьйра яьржинчул тIаьхьа, ахчанан ницкъ уьйуш кицанаш кхоьллина: «Ахчано Iай башлам тIехь паста караяитина».

Нохчийн кицанашна юккъехь дуккха а масалш ду кхечу къаьмнийчех тера.

Оьрсийн кица ду: «Хьо тIехиьначу гIудалкхан дас локкху йиш лекха». Абзойн: «Хьо Iечу кеманан дас локкху йиш лакха». Чувашийн: «Хьо хьошалгIа веанчу халкъан куйн тилла». Казахийн: «Хьо ваха хийнчу лаьтта тIера хи мийла». Нохчийн: «Нохчийн вордана хиьча, нохчийн йиш лакха, гIумкийн вардана хиьча, гIумкийн йиш лакха».

Цу тайпана цхьана доглуш кицанаш дуккха а ду. Нохчийн, гIалгIайн кицанаш шайн башха васт долуш ду, нохч-гIалгIайн бахаман-географически кепаш ша тайпа хиларе хьаьжжина. Нохч-гIалгIайн кичанийн ритмически хIоттам а бу ша тайпа дешачуй, доначуй аьзнийн вайн маттахь шен кеп хиларна. Кицанаш рифма йолуш а хуьлу: «Стиглахь марха йоцуш, догIа доьлхур дац, кийрахь бала боцуш, бIаьрг боьлхур бац»¹.

Кичанийн мотт лаконични а, сурте а бу. Вайн заманахь кхуьу цхьадолу кицанаш, масала: «Багахь дашо церг ерг атта виэдало».

Лирикийн, мехкарийн эшарш нохчийн халкъан бартан кхоллараллехь массо а жанрел чIогIа хийцамаш тIелоцуш ю.

Лаа дац цу жанро и керланиг тIеизцар. Бусалбадин нохчашна юккъехь чIагIдалале, мехкарша илли алар, эшарш лакхар хIума а бехке ца хилла. Iадато доьхкуш дацара и. Шемал гIерташ хилла ша кхуллуш йолу теократически пачхьалкх цхьана буьрсачу бусалбанийн халбатах тарья.

Ислам-дино чIогIа хьарам дина хилла ислам-динах йозуш йоцу эшарш лиэкхар, иллеш алар. Зудабераша иллеш алар, дешнашца эшарш лиэкхар маггане а магош ца хилла.

Цунна, Октябрьски революци хилале, ислам-дино пурба ца даларна тIе а доьгIна, цхьайолчу меттигашкахь бехке лоруш дара зудабераша эшарш дешнашца лиэкхар, божарий чохь хилча-м муххале а.

Ширчу лирически иллийн шайн исбаьхьалтин мехалла цкъа а йовр яц. Дерриг дуьненан поэзин хазни чу гIур ду вайн шира лирически иллеш, нохчийн халкъан кхолларалла гойтуш.

¹ А. Г. Мацнев «Нохчийн кицанаш», «Известия» ЧИ НИИ, т. II, вып. III, арIо 48—49.

Шира лирически иллин кеп гойтуш ду «Сай» цле йолу илли.
Оцу илли тлехь сирла куц хIоттадо сайн. Шал шийла шовда молу
сено, амма хиз паргIат ца бо и.

САИ

(Халкзан илли)

Ламанах духдуйлу шад шийла шовданах
Шен бекъачу кийранна Iаббалц ца молуш,
Варша йисте ва йолу маргIала сийна буц
Шен оьздачу зохьхана буззалц ца юуш,
Цу хьуьннан хотешкахь берзан йорт ва етташ,
Инан кIорге ва буьйлуш, сема ла ва дуьйгуш,
Иччархочун ва тоьпо лацарна ва кхоьруш,
Мокхазар ва бердах куьран га ва хьохкуш,
Цу попан орамах торгIал тIа ва детташ,
Лергаш дуьхьал ва туьйсуш, кур аркъал сеттабеш,
Орцал лаха ва буьйлуш, гIелашка ва гIергIаш,
Масане сай лела гIелашца ва боцуш,
Вай бен дац, кIенатий, бохуриг ца хуьлуш? ¹.

ТIавхьарчу шина могIано гойту, и сай, дуьненах ца Iебаш,
кьонах-стаг хилар.

Лирически шира иллеш санна, шайн исбаьхьаллица мехала
ю яханчу заманащкахь лекхна мехкарийн лирически эшарш а.
Мехкарийн дегнаш даста а даьстина, схьагойтуш ю и эшарш.

Ша тайпана цхьа амал ю мехкарийн эшарийн: дагахь болу
баланах а, хазахетар а дуьненан Iаламах а тардеш, цунах ду-
ста хIиттадо эшарша дагахь лаьтттарш.

Дагахь дерг, Iаламехь лаьтттарг дуьхь-дуьхьал хIоттош а, юх-
юххе дуьлллуш а хуьлу иллеша, дустархьама.

Мехкарийн эшарша дукха хьолахь бехеош ду: безам, веза-
чух кьастар, ца везачуьнга маре яларх хилла бала, ша ца
езарх баьлла бохам, несана марнанах латтош йолу гIайгIа,
и. кх. дI.

Дукха хьолахь мехкарийн эшарш гIийла ю. Наггахь драма-
тически халонга хIоьттина беш текъамаш хуьлу. Цу тайпана ю
«Те зуда ялийначо лекхна йиш»:

Малхбале ва юьйлуш,
Со хьуна ма йоьлху,
Малхбузе ва юьйлуш,
Со сайна ма йоьлху.
Ламанах духдуйлу
Шад шийла шовданах,
Уьш мала йигийша,
Баттало сан кийра.

¹ ХIинца дуьйна далаш долу иллийн дакъош Нохч-ГIалгIайн Илим.-тал.
институту 1959-чу шарахь арахеьцначу «Нохчийн иллешний, эшаршний» тIера ду.

Дукха гийла ойла гойтуш ю «Ядийначу йола лекхна йиш»:

Цхьа шийла мох хьаькхира вайна —
Цо ца лакъош хи ца диси,
Сан бӀаьргара хи ца лакъий цо.
Цхьа бовха малх хьаьжхира вайна —
Цо ца башош ша ца биси,
Сан кийрара ша ца баший цо.

Л. Н. Толстойс дӀаязйина мехкарийн йиш ю. Цо юьйцуцу йола боху:— «эвлара йодур яра, ша шена тухур яра, стигала ша ер яра — тӀехьйзачу клантах яла меттиг яц шен». Цо дӀаязйинчу вукху эшаро вуьйцуш ву кхин клант. И веза шена боху йола, «буьйсанах де деш иза волю дела». Гуьржийн эле а, хьал долуш волчуьнга а яха ца лаьа йолана. Зуда юьгуш оьрсаша локхучу эшарх тера ю и ши йиш.

Мехкарийн эшаршкахь мотив ю, йола шен бакъонаш толо, шен сий лекха латто беш болу къийсам буьйцуш.

Нохчийн наьрташ буьйцуш йолу эпос, хӀирашкий, гӀебертошкий диллича, сов кӀен ю. ГӀалгӀайн наьртийн эпос а ю тоьлла. ГӀебертойн, хӀирийн масех наьрт ву шайн цӀерашца вуьйцуш. ГӀалгӀайн дийцаршкахь а ю евзаш иттех наьртан цӀе. Нохчийн эпосо шайн цӀарца буьйцуш бу Соска-Солса (Созруко-Сослан), Сати (Сатана), Таьржа Хожа (хӀирийн «Хыз»).

Кху меттехь наьрташ бехаш хилла я цхьацца хьуьнарш гойтуш хилла, бохуш, билгалъеш географически меттигаш нохчийн эпосехь дукха яц. Дийцарш а кхоьлна ду. Нохчаши а, гӀалгӀаша а наьртех «наьрт-орхустой» олу. Цу тайпана цӀе ца йоккху наьртийн я хӀираша а, я гӀебертоша а. «Орхустой» цӀе схьаьлла хила тарло «Ахсартаг» цӀарах. ХӀирийн эпосо бах, массо а наьрт «Ахсартаг» цӀе йолчу наьртах схьаваьлла. Нохчийн наьртийн эпосе хьаьжча, олийла ду, наьртийн эпос цхьана заманчохь даьхначу доккхачу, ондачу кьомах дисина хабарш ду. Дехаш хилла хила тарло и къам Кавказан юккӀерчу декъехь.

Наьртех лаьцна дийцарш цхьана заманчохь хиллачу гӀуллакхех а, Кавказехь дехачу этнически группех а, цѳеран лаьттинчу юкӀаметтигех а дисина хила тарло. Массанхьа а Нохчийчохь наьрташ буьйцуш долчу дийцарша бах, наьрташ тӀаьххьара а хӀаллакхилла.

Дукха хьолехь нохчийн а, гӀалгӀайн а дийцарша наьрташ ема-ла беш буьйцу. Наьртхой шайн амалашца кӀизий, дегӀехь гӀаламат боккха ницкъ болушший хилла, ткъа хьекъална уьш кӀорге-ра хилла ца хилар а го.

Нохчийн, гӀалгӀайн дийцарша царна дуьхьалхиттабо вайнехан турпалш. Царна юккӀѳера Соска-Солса а лору вайн стаг. ХӀирийн, гӀебертойн и наьрт ву. Вайнехан турпалаллин амалш: дегӀехь боккха ницкъ, майралла, хьекъал, нийсо латтор, комаьршалла, вайнехан дуьхьа вала а кийча хилар ю.

Наьртийн эпос вайн нахе хӀирашкарий, чѳргасашкарий схьа

ялла бохург ду цхьаболчу Илманчашна хеташ. И боху воккхачу кавказоведо-иранист В. И. Абаевс. «Нохчийн, гIалгIайн наьртех дийцарийн вариантш кхоьल्लीна хила тарло хIирийчех, чергасийчех схьаиэчна. Оцу вастаца амал гойтуш ю массарна а евзаш йолчу турпалан «Соска-Солсин цIе. Оцу цIеран. хьалхара дакъа «Соска» черпасийн Созрукъийна» тIедогIу, шолгIа дакъа — «Сосла» хIирийн «Сосланна» тIедогIу¹.

Цу тайпана маьIна чIагIдеш ду, масала, зуда-наьртхочун Сатин, нохчийн лаьмнашкахь цIе йоккху а хезна ца хилар. Теркаца йолчу ярташкахь и цIе евза, хIунда аьлча, гIебертхошца лулахь уьш йолу дела. Теркистерчу нохчаша Сати яьхна, бохуш, юьйцуш меттигаш а ю. (Девлетгирин-эвлана гена йоцуш ю «СатийтIе», олуш меттиг). Амма наьртех лаьцна цхьадолу нохчийн дийцарш кхечу къаьмнийн дийцарех тера дац, шайн башхалла йолуш ду.

Уггаре а йоккха меттиг дIалоцуш ду нохчийн халкъан бартан кхоллараллехь турпалаллин-эпически иллеш. Халахиэтийла ю, хIинца а и нохчийн иллеш Илманца теллина ца хилар. Цул совнаха, уьш дIаяздар а, зорба тоьхна арахецар а хIинца а чехкдаьлла дац. БIе шо хьалха П. К. Услара хIокху тайпана мах хедош дийцина нохчийн иллеш:

«Нохчийн халкъан поэзи толлуш Iаламат чIогIа къахьега деза. Цу гIуллакхана дуккха а шерш оьшу, амма и кьинхьегам дерриг дувьненна а оьшуш бу, фински «Калевала» я хIиндийн поэмаш санна»². Советски Илманчас Н. Ф. Яковлес, лекха лерина нохчийн халкъан бартан кхолларалла. Уггар лекха лерина иллеш:

«Нохчийн халкъан бартан кхолларалла вуно чIогIа а, сурт хIоттош а ю. Цхьадолу церан иллеш, легендаш дерригдуьненан уггар дикачу фольклоран масалшца дуста мегар ду»³.

Турпалаллин иллеш деха ду: 200—700 моIа. Стихан барам: йнъ стопа я ши стопа йолу дактиль. Наггахь кхо стопа а хуьлу.

Дактилан барамо нохчийн турпалаллин иллешна буьрсо аз ло. Наггахь аяаделла аз хуьлу, Гомеран «Илиадин» озах я Горацийн стихех тера а долуш. Дустаре юьллур вай гекзаметр барамехь язйинна йолу К. Горацийн стих нохчийн иллийн озанца:

«Вот уж два поколения томятся гражданской войной,
И Рим своею же силой разрушается.
Рим, что сгубить не смогли ни марсов соседнее племя,
Ни рать Порсены — грозного, этрусская,
Ни соревнующий дух капуанцев, ни ярость Спартака,
Ни аллоброги, в пору смут восставшие.
Рим, что сумел устоять пред германцев ордой синеекой,
Пред Ганнибалом, в дедах ужас вызвавшим,—
Ныне погибнет наш род, заклятый братской кровью...»⁴

¹ В. А. Абаев. «Нартковский эпос». Орджоникидзе, 1958.

² П. К. Услар. Чеченский язык. Тифлис, 1862.

³ Н. Ф. Яковлев. Вопросы изучения чеченцев и ингушей. Грозный, 1927.

⁴ К. Гораций. Собрание сочинений. 1936, М.—Л., стр. 197.

Йиъ стопа йолуш дактильца яздина долчу лахахъ далочу
«Іалхаштойн Іалхин» иллага хъовсал:

«Щехъана юйлучуъра сецира, тов
Дог-майра Чегин бархі солар и мажар.
Шийла мохъ туйхира, тов, Іалаштойн Іалхас:
— Ма вала дакъаза, Дог-майра Чега.
Дагадогий ва хъуна, цхъана буьйсана кийрахъ,
Хъайн бабин баърчехъ, ахъ соьга аьллариг:
«Кхаа дийнахъ, кхаа бусий букар тІом латтарх,
Юьйлучуъра соцу яц бух шуьйра хъан мажар»...

Рифма ца хуьлу нохчийн иллин стихехъ, амма ритм хуьлу даиман, ца юхуш. Кест-кеста, ритм хилийтархъама, иллин стихехъ ялайо дакъалгаш — слогаши «тов», «ва», я цІерметтаниг — «и», я хандош — «бах». Турпалаллин иллеш ша цхъамма олуш хуьлу, пондаран аз тІаьхъа а далош. Илли хъалхара олучунна тІаьхъара далош хила а тарло, доца делахъ.

Турпалаллин иллийн башхаллаш ю. Оцу башхаллашна юкъа догІу шера къаьсташ долу сюжетан сиз. Сюжет даима ардаме ю. Лирически ойланца сюжетан сизна тІера довлар кІезиг хуьлу.

Турпалаллин иллешкахъ дукха хьолахъ Іаламца дустарш, я Іаламан гайтамашца нисдарш хуьлу, Іаламан сурташ а гойтуш, царах тсам беш дац нохчийн иллеш. Иллехъ буьйцучу турпалша гойтуш долу хуьнарш серладаха бен хъехош дац Іалам а, цуьнан гайтамаш а.

Иллин чаккхе хуьлу, илли олучо шен лаам ладугІучаьрга дІаолуш. Наггахъ и чаккхе забаре хуьлу. Дукха хьолахъ иллин бухера идея цу чаккхено кхайкхош хуьлу. Иллехъ исбаьхьаллин васт кхолла дуккха а кепаш хуьлу, масала: метафорш, гиперболаш, эпитеташи, дустарш, дух-духа дийцарш. Даим карош ю иллешкахъ эпитеташи: «дашо малх», «шок етта дуткъа тур», «тІам Іаьржа леча», «чо чехка чола куйн», «бух сирла къаьркъа», «чергасийн юткъа нуьйр», «гІирмийн сийна даш», «чал дера герзанш», и. дІ. кх.

Иллешкахъ Іаламат чІогІа ду дустарш. Масала, къонаха дарвалар гойту кху дешнашца: «Ша шена дарделла, шен цІока яккха гІерта, цІовкъа-лом санна».

ТІеман сурт хІоттадо кху дешнашца: «Сийна стигал тІеелха санна, Іаьржа латта бухдала санна, тІеман тата делира, тов, цу эвлан йистехъ».

Турпалаллин иллеш кхиъна патриархально-доьзалан юкъаре юхучу муьрехъ, нохчийн къаьмнийн юкъаралла феодализме йоьрзучу заманчохъ. Цу феодалийн формаце юкъаралла йоьрзуш, цхъа тІегІа хилла, «тІемалойн демократийн» тІегІа.

Цунна хила тарло нохчийн турпалаллин иллешкахъ кьинхъегам, кьинхъегаман процессаш кІезиг хъехош.

Цу заманан тхъамданахъ «баьчча» олуш хилла. Иллеш тІехъ уггар дукха буьйцу тхъамданаши — баьччанаш бу: Таймин Бийболат (Майртуьпара), цуьнан да Тайма, Мадин Джаьммирза

(Чечанара), Зайтан Шихмирза, Адин Сурхо, цуьнан да Ада, Джумин Акхтола, цуьнан да Джума, Аьккхин Джанхот, Галхаштан Галха, Аьккхин Шамса, Аьккхин Гумар-Гела, Баьчча Биларби, Баьчча Идалал, Бахладаран Муьстург (Дадин Юьртара), Бабин Иьса, Шабин Шахьболат, Баьчча Балугу, ШотГин Аьстемир, Жерочун Гапи, Юьспан Тойсум, Баьчча Элмарза, Эвтархойн Ахмад, Ихин Тимаркьа (Гихтара), Басаран Иьса, Догмайра Чегга, Обарг Геха (Девлетгирин-эвлара), Гушмазкьан Зелимха (Хорачуьра).

Цхьаберш царех бевзаш бу, исторически адамаш уьш хиларца. Масала, Таймин Бийболат вевзаш хилла А. С. Пушкинина («Эвзеруме бина некъ»). Вуьш бевзаш бу схьабевллачу юьртах, амма царан цхьаболчийн дахарх кхин хума хлокху сахьта хууш дац.

Дукхах долчу турпалаллин иллех цхьана илли юккье оцу баьччанех масех валийна меттиг а нисло, исторически ша-ша заманчохь уьш бехаш хиллашехь. Уьш лиэлла историн зама хьул а лой, легенда хуьлу цу иллех. Амма иллешца фантастически хума кьезиг ду. Шайн чулацанца, мелла делахь а, реалистически ду иллеш.

Адин Сурхос эла Мусост вохор дуйьгучу илли тлехь а, «Баьчча Балугу» илли тлехь а Гьебертойн элий Теркан йистера длабахар дуйьцу. Нахана мехкаш декьна оцу шинна баьччас, элашкара схьа а даьхна.

Уггар царех шира илли, вайна хетарехь, XVII-чу бешеран шодлагичу декье я XVIII-чу бешеран юьххье дахьа тарло. И нийса хила тарло цхьана фактана Гьедобгича. Цхьана а илли тлехь хьахош дац Юдаца Гюм бина, аьлла. Иллешца буйьцу Гьемаш «мажарца» я «осмалойн тапчийша» бо. Амма П. Г. Бутковс гулийнчу исторически материалех хууш ду, нохчаша 1722-чу шарахь мажарица а, Юдмашца а Гюм бепи хилла хилар. Дукхах долу нохчийн иллеш лам чохь на кхоьल्लीна. Уьш кхоьल्लीна ларчу ярташкахь а, Теркан йистаца а.

Иллеш тлехь царца хьахош бац я лам а, я тарх а, я берд а. Хьахош ю лахенгара меттигаш: «Чергасийн раьгIнаш». «Сосакхан корта», «Гулозан боьранаш я кортоц» (Калаус-хи схьадолу меттиг). И меттигаш Теркаца ю. Нохчийчоьнал арахьа йолу меттигаш а хьахайо: «Бошуту» (Бештау), «Басха» (Баксан-хи), «Алаза» (Алазань, Кахети), «Гарманан аре» (Ногийн аре), «Сайдаххан гечеш» (Теркан гечо, Гуьмкийн арахь). ГIаланех хьахайо: Гизларе (Кизляр), Боькузур-ГIала (я Гизларе, я «Мажар» олу ГIала ю н. «Боькузур» дийнат ду оьрсийн маттахь «крот»), БуритIа (Владикавказ), Эндери, Дадин юрт, Калаке (Тбилиси), Хайдакха-ГIала (Кайтаг), Тарькха (Тарки). ЧIогIа тидам бац богIуш ю иллеш тлехь кест-кеста хьахош йолу ши меттиг: «Торпуза-ГIала», «Ширван-аренаш». «Торпуза» — хила тарло «Ставрополь», амма цунах баккийчу наха «Торпле» олура. Амма «Торпуза» ГIажарийн шахьар «Тавриз» хила а тарло. Гуьмкийн арахь а, Гье-

бертахъ а яц «Ширван» олуш меттиг. «Ширван-аре» ю Дергастанан дозанехъ, Азербайджанан махкахъ. Цу ара дажо дубгуш хилла гуьржаша Кахетера шайн даьхний. XVIII-чу бешарахъ даима цу аренна телиэташ хилла лезгинаш а, жлай а. Царца ихна хила тарло «Ширван-ара» илlexъ буйцу баьччанаш. Цу тле, уллохъ йолу цхьа а жлайн юрт хьахош яц, Жлайна кьилба-малх балехъа йолу Хайдакх (Кайтаг) хьахайо. Иллешкахъ хьахош ду халкъаш, къаьмнаш: глумкий, оьрсий (гIалгIазкхий), гуьржий, гIебертой, жлай, эрмалой, гIалмакхой, ногIий, таркхой, хайдакхой. Тамаше ду уллохъ болу хIирий, балкхарой, кхарачой, пхий, шой, бацой ца хьахабар.

XVI-чу бешарахъ дуйна ломара ламанхой шерачу ара охьанэха боьлла. Баха охьахуьйшуш хилла уьш регIаца, Теркан йистаца, Йоккхан, Жиман Нохчийчохъ, Теркан раьгIнаш хилла монголаша олалла дечу заманчохъ чергасийн, гIуьмкийн элаша дIалецна. Аьккхий беха мохк Таркхойн шовхалаша доладеш хилла. Ламчуьра охьа а буйлуш, баха хуьйшучу нахана тIе ялсакх тIеюш хилла феодалаша. Ламчуьра дуккха а шайш охьабевллачул тIаьхьа элашца кьийса боьлла и ламанан нах. Нохч-гIалгIайн тайпанийн, къаьмнийн цхьа халкъ ду вай аьлла, кхетам а ца хилла, барт а ца хилла.

Цу тайпана кхетам самабала боьлла, элашца кьийсам гIаьттича. Цу кхетаман бух хилла — дерриг халкъан консолидацин идея. Нохчийн иллеш кхайкхина дерриг а нохч-гIалгIайн къаьмнашка, консолидаци чIагIе, цхьа барт бе, бохуш. Иллеш оцу кьийсаман продукт ю.

ХIун идеяш ю нохчийн турпалаллин иллеша хестораш? Нохчийн иллеша боху адамашка барт чIагIбе, вовшашна тешаме хила. Уггар лекха лору иллеша даймохк безар, доттагIалла, накъосталла, дош цхьаь хилар, луларчу халкъашца доттагIалла чIагIдар, гIийлачунна гIю дар, зудчун хама-пусар дар, шен сий лардар, майраллий, стогаллий лекха латтор. Массо а хIуманал деза лору иллеша къонахаллий, къонахийн вовшашца йолу оьзда яххый». Иллеша уггар ца магош сийсаз дийриг, осалалла ду.

Нохчийн турпалаллин иллеш тIехъ цхьа дош карор дац кхечу халкъах я кхечу къомах волу стаг емал веш. Кхечу къаьмнашца лаьтташ тIом хилча а, цу халкъана вон дош ца олу вайнехан иллешкахъ. Нагахъ феодалашца — элашца латтош кьийсам хилча а, цунна тIаьхьа болу нах аьшнаш ца бо иллеша.

Мелхо а, хIор иллина тIехъ бохург санна, нохчийн тхьамданашца хуььнаре гIуллакхаш деш декъашхой хуьлу я «гIалгIазкхий», я «оьрсийн кьорза эпсар», я «гуьржийн кIант», я «таркхойн жима кIант», я «гIеберто».

«Оьрсийн кьорза эпсар» леташ хуьлу нохчийн баьччанашца цхьаьна оьрсийн инарлашна дубхьал. Кхетамна хьалха болчу эпсарех цхьаберш хилла ламанхошца паччахьо беш болу тIом къобал ца беш, масала, декабристех бевлларш. Цу эпсарийн чкъурах хила а мега иллеша хьехош болу эпсарш.

Иллеш тlехь цхьа дош а кара ца до кхечу къямнашка цабезам гойтуш. Амма гlебертойн, гlуымкийн элий, оърсийн инарлаший емалбеш ийза ца ло, багабуззий дош олу вайн иллеша.

Лулахойн къямнийн элий шайн керахь болчу тlемалошца тlелетарна, данма царна дуьхьало ян езаро кхиош хилла нохчийн халкъан цхьа барт беш йолу ойла. Цу тlе, оцу тlамо нахана юккъехь тlеман куьйталхой — баьччанаш гlиттош хилла.

Нохчийн иллеша хестош, уьйуш сий лакхадохуш ерг, патриархально-добзалан юкъяре феодальни юкъяралле ерзош хилла йолу «тlемалойн демократи ю».

Баьччанаш цу тайпана тlеман куьйгалхой, тхьамданаш бу. Лулахойна тlелетарех церан тlаьхьара а корматалла хуьлур (професси). И корматалла кхиор ду, Энгельса билгалдеш долу юкъяралла кхиаран тlега, Энгельса «тlемалойн демократи» цlе тиллинарг.

Талораш еш, лулахойн элий бохош, церан даьхни лобхкуш, хьелаш гулдеи болчу баьччанех шайш-шайх элий кхуьуш хилла.

Оърсийн паччахьан экспансиной, российский капитализмой, нохчийн дахара юккъе а гlоьртина, шашах догlуш долу феодальни юкъяралдин кхиар хьаша а хьаьшна, феодализман формаци а, сословеш а хlиттар сацийна. Товарни юкъяметтигаш кхиа юьйлира нохчийн эвлахь. Паччахьан тlедало адамашна дукхе-дукха хала система хlоттийра, тlеман хьаькамаша куьйгалла а деш. Цу системо чlога бале лецира кхьаьоьгу адам. Нохчийн эвла капитализман новкъа йолуш халонаш хиллехь а, царизмий, капитализмий нохчийн юкъяраллина тlерлортар прогрессивни гlуллакх дара, хlунда аьлча, по халкъ кlелхьара дохура шеггахь лазап даллочу феодальни новкъа дехха дlаэха дезарх. Шех доккха прогрессивни маьlна долуш ду, нохч-гlалгlайн халкъ Россин тlома кlел дахарца иза оърсийн халкъах агlо тоьхна дlа-хlоттар. Мелла делахь а, оърсийн техникий, культурый схьаиэцарца оърсийн белхан халкъаца доттагlалла тасаделира вайнехан.

Социалистически революцино халкъ маршадаьккхина капитализман новкъа нэха дезарх.

Нохчийн турпалаллин иллешкахь цlен тай хуьлий чекхдолуш цхьа аз ду. Иза халкъийн вовшашца долу доттагlалла ду. Шен даймохк безар вайнехан иллеша уггар деза хlума лору.

И безам «нана» бохучу эпитето гучубоккху. Иллеш тlехь и дош тlетуху цхьана махкана я юьртана, масала, нана-Дегlаста. Иза эпитет тlетуху лулара халкъаш дехачу мехкашна а: нана-Гуьржех, нана-Гlеберта, нана-Гаьркха, цигарчу феодаляшца нохчийн иллийн баьччанаша даима беш тlом хиллашехь.

Оцу эпитето гойту нохчаша лулахойн мехкийн а сий чlога деш хилла хилар.

«Эвтарара Ахьмад» илли тlехь даздеш ду нохчочунний, гребенски гlалгlазкхичунний юккъера доттагlалла. «Гlебертойн Солсин, жерочун кlентан, таркхойн кlентан» илли тlехь дуьйцу гlеберточун, нохчочун, гlуымкичун доттагlалла. «lумар-Гелин»

илли тӀехъ хестадо нохчочунний, оӀрсичунний юккӀера вошалла. ОӀрсичух боху Ӏумар-Ӏелас «шен нанас ца вина ваша».

«Таркхойн кӀентан, ӀалӀгӀазкхичун, жерочун кӀентан, Жумин Акхтолин» илли тӀехъ дуьйцу Ӏуьмкхичунний, ӀалӀгӀазкхичунний, шина нохчочунний юккӀера доттагӀаллин гергарло.

Цу заманахъ а вайн халкъан кхечу къаьмнашка цабезам хилла ца хиларна тоьшалла деш ду «Гуьржичун кӀант, жерочун кӀант» вуьйцуш долу илли.

Оцу илли тӀехъ «Гуьржичун кӀант» воӀгу шен доттагӀ «жерочун кӀант» вехачу эвла. Цигахъ тосало цунна шен доттагӀчун йиша юьртарчу стага нуьцкъах маре йигар. Гуьржичун кӀанта, нохчийн эвлахъ, и зуда йигнарггий, цуьнан виь ваший а воьй, шен доттагӀчун йиша ца ялайо.

И хьуьнар даьлла нохчийн эвлахъ, кхечу къомах стагера. Оцу иллино боху, и илли доккхучу заманчохъ, цхьана а тайпана, кхечу къомах бара аьлла, нохчийн халкъан цаьрца хьагӀ а, гамо а ца хилла. Оцу иллин бухе йиллина идея: нохчашний, ӀалӀгӀашний, гуьржашний юккӀехъ лаьттина гергарлой, доттагӀаллий ду.

Иллехъ буьйцу кӀентий суьпа нах а бац; дуьне а деза, синкӀерам а беза царна. Муьлххачу а минотехъ шайн синош доттагӀашна хьалхара дӀадала кийча бу уьш. Иллехъ буьйцу кӀентий, исламо хӀоттийна дозанах тергалдеш бац. Дика хӀума яа а, шортпа кад тоха а, сакӀера а кийча бу уьш.

Цхьадолу иллеш забаре чулацам болуш ду. Масала, забарш а еш, кьонахийн Ӏуллакхаш дуьйцуш ду «Таркхойн кӀентан, жерочун кӀентан, ӀалӀгӀазкхичун, Джумин Акхтолин» илли. Таркхойн кӀанта олу жерочун кӀентан езаре:

Тамашийна хӀума ду сан бӀаьргана гуш дериг!
Я делера доссийна малик ду те хьо?
Я делах даьлла шайтӀа ду те хьо?
Хьо-х яний те жерочун кӀанта йийцина
Мехкарийн тхьамда?
Делах дуй буур бар ас хьо йоӀ бахьанехъ
МостагӀашна цкъа мажар тӀе ца яссо.
Схьахьажал, цхьан делхьа, турпалчу сан дегӀе,
Кхоам хета-кх суна хьо йоӀ бахьанехъ эвл-йистехъ
Ерина Ӏохку йолчу сайн турпалчу меженех,—
Бохуш, лувйчохъ таркхойн кӀант витина,
Кад ботта хӀовттира, тов, мехкарийн и тхьамда.

Инарлех лата ша эвлан йисте вахале олу таркхойн кӀанта мехкарийн тхьамде — жерочун кӀентан езаре:

ЛадугӀуш хилахьа, мехкарийн тхьамда,
Цхьа аьрша лекха, чо чехка чола куйн
БӀаьштиг тӀе туьттуш,
Шедан кхожмел деха мехкаш мера кӀелахъ хьийзош,
Пхьаьрсал стомма, базаран цигаьрка шен багахъ ловзош,
Багахъ бен мукъам уча кхаьчча а ца бохош,
Цхьа ӀалӀгӀазкхий воӀгӀур ву хьуна,
Цхьа йоккха кӀентийн тоба шена тӀаьхьа йолуш.

Уьш массо а дойшкара биссабелахь,
Цаьрга лизр доцуш, даа бордахь
Кйайн дилха ахьа шорта диллалахь,
Мала, бух сирла, кьаьркъа алсам х'оттаделахь,
Ахь дийца ца оьшуш, шайш хууш бу хьуна,
Хьо снх ма лолахь, мехкарнийн тхьамда.

Бйаьргах хй даллал, ч'ог'а догь'овжош ю «йалхаштойн йал-
хин» иллин чаккхе. Кхаа дийнахь, саца ца соцуш т'ом бо йалхас
шен накьосташца цхьаьний, эла Тепсаркьица. Эла Тепсаркьас
гуобина йалхина а, цуьнан накьосташна а. Береша шаьлтанах а
хьекхна шайн дой а дайтина, уьш дуьхьал а лобцуш т'ом бо.
Тйаьххьара а, массо а накьост виэн а вийна, ша вьусу йалхаш-
тойн йалха, дег'о ма лов чевнаш хилла:

Кййрахь г'ирмин даш дазделла детта ций йеттош,
Издар дег' телхаш хьаьвзаш веар, тов,
Дагна дукха безначу накьостийн декьий йохкучу.
Иллах'ин ярабби, х'ай дела,
Кху шена хиллачу езачу чевнех шен валар хир делахь,
Кху к'енташца цхьаьна шен валар дехьа.
Кху к'ентех кьаьстина ша х'ун дуьне дуур дара?
Дийца дош дацара шен кхеран дай-наношка, аьлла,
Хьенанан шен шаьлта баттара яьккхина,
Шаьлтан шуйра мукь Чегин даг т'е х'оттийна,
Шен снх метта ира юьхьнг ерзийна,
Шаьлтана т'е вахар, тов, йалхаштойн и йалха!

Илли чекхдолуш шегара дош олу иллналархочо. Забаре деш-
наша цу иллин чаккхе к'адйо:

Ва нанас ма волда яхь йоцу и к'анат,
И вича ма кхна кхера межарг схьабаллалц,
Кхназа ца ваьлла и кхиьна ваьлча,
Цуьнан валар хуьлда-кха —
Хьерахь зударшца бол кьуьйсун,
Кьоргах галий ва кхетта!
Ва лата луучун лепаш кадоллийла!
Ва вада луучун уьдуш са долиийла!

* * *

Сийлахь-еза Октябрьски социалистически революци хилла-
чул тйаьхьа, халкьан бартан поэтически кхолларалла кхиарехь
керла зама йолаелла. Адабийн юкьараллехь, дерриг дуьненахь
а, керла эра йолийна революцино. Советски Союзан халкьаша,
вежараллин бартахь, цхьаьна а кхетта, толамца чекхбаьккхира
граждански т'ом, д'ах'оттийна социалистически юкьаралла,
немцойн фашисташ а иэшийна Даймехкан боккхачу тйамехь.
Хинца даима а машар латтийта кьийсам бу агрессоршна дуь-
хьал латтош. И кьийсам а латтош, Советски Союзан халкьаша
социализмера коммунизме боьду некь юьхьара берзийна.

Цунна, Октябрьски революцел тйаьхьа кхоьллинчу фолькло-

ран произведенийн идейни бух бу советски дахар, къаьмнийн доттагIалла къобалдар, керлачу заманан стаг — коммунизман юкъаралла хIоттош верг — ларар, Даймехкан пусар дар, парти а, правительство а сийлахь айар, коммунизме боьдучу новкъахь хIуьт-гу дуьхьалонаш кегъяр, дерриг советски адам хьалха боьдучу сирлачу новкъа дIадигар.

Цхьана исторически замажахь «халкъ» бохучу адабийн коллективана чудогIуш хиллачу классийн а, социальни дакъойн а бартан кхолларалла чулоцу халкъан поэзино.

И бохург хIун ду аьлча, бартан кхолларалла кхуллурш юкъараллин классех тайп-тайпанчу социальни группех адамаш хуьлу.

Вайн замажахь советски юкъараллехь халкъ ду белхалойх, ахархойх, интеллигенцех лаьтташ, шаьш кхета а кхеташ, партин а, правительствон а куьйгаллица, коммунизме боьду некъ дIахьош болчех. Цундела вайн халкъан поэзино, куьзган чохь санна, схьагойту советски адабийн лаам а, цераи политико-моральни барт а, цаIалла а, вошалла а.

Нохч-ГIалгIайн фольклор Советски Союзан халкъийн бартан кхоллараллина юкъайогIу. Советски фольклор кхиорна тIехь коьрталла деш Коммунистически парти ю.

КПСС-н ЦК исторически сацамаша идеологически бух хIоттабо халкъан фольклор кхиорна.

Вайн партис даимана гIайгIа бо къинхьегамхой политически а, эстетически а кхиаран.

Партис даима чIогIа тидам латтабо халкъан хьуьнарш кхиош, исбаьхьа самодеятельность шорьеш.

Октябрьски революци хилале Нохч-ГIалгIайчохь цхьана а тайпана тIехь куьйгалла деш йолу халкъан искусство адамашна евзаш яцара.

Советски Iедал хIоьттинчул тIаьхьа, къаьсттина чIогIа партин XX-гIа съезд хиллачул тIаьхьа, исбаьхьаллин самодеятельность вайн Союзехь шуьйра яржайоьлла. Нохч-ГIалгIайн республикехь а бу баккхий кхиамаш оцу балха тIехь.

Нохч-ГIалгIайн республикан массо районехь хоран коллективаш кхиьна. Массо а районашачул дика самодеятельностан болх дIахьош хиларна, къаьсттина хасто еза Шалински, Урус-Мартановски, Советски, Сунженски, Назрановски, Ачхой-Мартановски районаш. 1960-чу шарахь Нохч-ГIалгIайн самодеятельносто шен говзаллаш гайтира Москвехь. Газеташа чIогIа хестош бийцира нохч-ГIалгIайн самодеятельни коллективийн исбаьхьаллин болх.

Фольклоран кхиамаш ойуш йоккха роль ю Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан хелхарийн, эшарийн ансамблехь. Цуьнан репертуарехь, нахана еза а елла, халкъан эшарш а хилла, лелаш дуккха а произведенеш ю. Оцу эшарийн мукъам халкъан кхоллараллехь бу, дешнаш вайн советски поэташа яздина ду. Масала, «ДоттагI-чух» — дешнаш И. Мамакаевн ду. Цуьнан дешнаш ду «Айза» бохучу эшаран, мукъам — халкъан бу. Ансамблан хоро локху и. Цу

тайпана нахана евзаш ю Димаев Iумара шен дешнашца лекхна йиш: «Лекха ламанаш». Октябрьски революци хиллачул тIаьхьа дешнашца эшарш лекха боьлла нохчийн зударий. Керла хелхарш а, эшарш а яьхна халкъо. Цу тайппана кхиьна эшарийн цхьа дакъа — частушка — забаре байташ. Хила-м хьалхалерачу заманашкахь а хилла забаре эшарш, хIетте а, хIинца санна, шуьйра яьржина ца хилла. Фольклор — нохчийн исбаьхчу литературан цхьа орам бу.

Боккха Iаткъам бина нохчийн халкъан бартан кхолларалло нохчийн музыка кхиош.

Композиторша, халкъан мукъамаш схьа а иэцна, царех шайн произведенеш йина.

Композитора А. А. Давиденкос нохчийн мукъамех оьрсийн маттахь сюита язйина хорана; композитора М. Ковальс «Говр хьовзо йиш» язйина; Н. Речменскийс нохч-ГIалгIайн эшарийн мукъамаш тIехь сюита язйина кхаа декъехь. (Хьалхара дакъа «ГIалгIайн ладугIу йиш», шолгIа — «Нохчийн мукъам», кхоалгIа — «ГIалгIайн хелхаран йиш»). И йоцург, «Симфонически сюита» цIе а йолуш кхин цхьа сюита а язйина цо. Композитора А. Халевскийс язйина нохчийн мукъамашца дуккха а эшарш. Амма, нохчийн мукъамех массарел а тера, вайнахана езаш эшарш язйина Г. Мепурновс. Цуьнанаш санна, вайнахана езаш эшарш язйина композитора Александровс а. Баккбал аьлча, и ши композитор санна, нохчийн мукъамийн дог хууш ца хилла важ композиторш.

Нохчийн музыкех лаьцна язйина оьрсийн маттахь ши статья ю, зорбатоьхна арахецна¹.

Советски Iедал толош, нохч-ГIалгIайн халкъо 'граждански тIом болуш латтийначу кыйсамо халкъан кхетамехь кIорга лар йитина. Цу хенахь дуккха а партизански иллеш даьхна хилла, амма и иллеш дIаяздина дац. Нохчийн иллеш тIе керла турпалш бевлла. И турпалш революцин тIемахой бу. Керлачу турпалша шайн са а, пха а дIало къахьобгучу нехан дуьхьа.

Муьлххачу къомах велахь а, къахьобгург шайн ваша лоруш, интернационалишташ бу и турпалш. Иллеш даьхна наха Ленина а, партис а кхуза вайитина хилла Серго Орджоникидзе вуьйцуш. Сергона халкъо иллеш тIехь цIераш тохку «лом», «леча», «аьрзу». И тайпа эпитеташ ширачу иллеш тIехь а хуьлу.

Иллеш тIехь вуьйцу хьоме Серго, Кавказан лаьмнаш тIе цо цIен байракх йогIарна.

Сергос вайн махкахь лелийна гIуллакхаш фольклоро паргин тхьамдица, Ленинца доьзна дуьйцу. «Iаьржа-киназ» олу Орджоникидзех цхьа долчу дийдарш тIехь, и мискачу нехан тхьамда хилла дела.

¹ Давиденко А. А. Музыкальная культура чеченцев. Сборник «О тех, кого называли абреками», Грозный, 1927, «Музыкальная культура авт. респ. РСФСР». Музгиз, 1959, стр. 385—400. Статья Н. Речменского «О музыкальной культуре ЧИАССР».

Оцу шерашкахь халкъо иллеш даьхна, Шерипов Асланбек
вуйцуш. Революцин кыйсамехь цуьнан латтар партица дузу
фольклоро. Цхьа илли кху тайпана долош ду:

«Халкъ балехь латтадар
Дагна йаьткына,
Хьалхоша нах бацор
Даге ла ца делла,
Майра дог кхехкаш,
Кыйсаме велира
Асланбек Шерипов.

Чехкара-гIалахь кIайчу эскарх летта Асланбек. Вайн шира-
чу иллеш тIехь санна тIеман сурт хIоттадо Асланбекана даьк-
кхинчу илলেখь. Оцу тIамехь валар хуьлу цуьнан. ДIахеда илли
хIокху дешнашца:

Цу тайпа кIенташа
Дегнашца дарбелла,
Демар дарц ва дина
Дохийна кIайн эскар.
Вайн халкъан майра кIант
Эшарша вуйцуш ву
Вайн майра Асланбек.

Ширачу иллеш тIехь а майрачу кIентан валар хуьлура.
Иштта кIант валаро гIайгIа йоуйтура даг тIе. Советски заманан
иллеша ирсе кхойкху.

Велларг ца велча санна ву, хIунда аьлча, бухабисинчара
цуьнан байракх кера а лоций, веллачу турпалан некъ дIахьо.

Сийлахь-безчу Даймехкан тIамехь вийначу Ханпаша Нура-
диловна илли даьккхина иллиалархочо Сулейманов Баудис.
ХIокху дешнашца сийлахь во Сулеймановс Ханпаша:

И вара кIонахех кIонах хилларг,
И вара сийлаллин сий довза ваьхнарг,
И вара оьзда, дайн некъах ца тилларг,
Ламанан турпаллийн цIераш ша яьхнарг.

Амма революци хиллачул тIаьхьа даьхначу иллешлахь Ле-
нинна даьхначарга кхочуш иллеш хилла дац. «Ленинах долу
дийцар» олуш илли ду.

Халкъо Ленинах хьуьнаре бере во. Халкъана иллешкахь
вуйцу баьчча санна хета и. Цкъа а говра ца хийна хила а тарло
иза, делахь а оцу илли тIехь Ленинан сурт хIоттадо, коча тесна
мажар топ а йолуш, хаьн тIехь тур а кхозуш. Халкъана паргIато
яккха ойланаш ян охьахуу Ленин лам тIе. Ленинах цу илли тIехь
«тхьамда» а, «баьчча» а олу. ХIетте а ширчу иллеш тIехь доцург
ду цу илলেখь.

Белхалойн класс а, парти а юьйцу иллино, царна Ленин
куьйгалла деш вуй а хоуйту. «Москох паччахь» воьлла Ленин

лаца, «апарино бера санна» хыйзош хилла. ТПаккха Ленина шен
сецна ойна йийцина белхалошка: аьлла цо — белхалойн классо
вовшашца барт бан бза. Белхалоша жоп делла Ленинна:

Халкъана ций дIалуш,
Хьо лечохь лийр ду тхо.
Цхьа барт бу хьовца
Хьекъале Ленин

Барт бина Ленина ахархошца. Партиссий, Лениний кхелйна
Петербург («Петарбух») паччахьера схьаяккха. Петербурган цIе
йоккху или тIехь «нана Петарбухе» олий. «Нана» дош тIето-
харо гойту, Ленинна Петербург дукхаезаш хилар. «Ленинах дол-
чу дийцар» тIехь далийна ду, иллеш тIехь хIетталц ца хилла деш-
наш: «белхалойн класс», «парти», «Совет»...

«Дийцаро» гойту халкъо Советан заманахь даьхна иллеш
шен идейца лакхарчу дарже девлла хилар.

Колхозхойн или ду «Ленин» цIе а йолуш. Ширачу иллеш
тIехь хуьлу Iаламца, Iаламан гайтамашца, хIума дустаре дуьл-
луш. Оцу тайппана Ленинан ницкъ, Iаламан ницкъаца нисбина
цу или тIехь. ТПаккха дуьйцу или тIехь, паччахь а вохийна,
Ленина латта а делла халкъана, паргIато а, бакъонаш а елла
бохуш.

Вайн деношкахь а доху халкъо Ленинах лаьцна иллеш а,
стихаш а.

Сийлахь-йоккхачу Октябрьски революцис мехкарийн эшарш
а тойина. Зударша эшарш лекхарна ен хилла дуьхьалонаш ре-
волюцис дIаяьхна. Зудабераша деннашца эшарш лекхар совет-
ски дахаран гIиллакх хилла дIадахна. Иллийн керла темаш ю.
Керла исбаьхьаллин куьцаш ду. Шира лирически эшарш даима
пIайгIий, балий балхон яра. Иллеша а, эшарша а дийцина дика-
не сатийсар кхочушхилла. Советски иллеш тIехь сирла, екхна
мотиваш ю. Дуьненах воккхавер, дуьненахь дахар хестор бу
хIинцалерчу эшарийн чулацам. Дуьненан ирс лаха бохуш кхой-
кху керла лирически эшарш. Шениг, юкъара дерг ца къастадо
советски эшарша.

Кхуьур вай, кхуьур вай,
ХIай ирсе, мехкарий,
Хазчу дахарца,
Сирлачу дуьненахь.

Цхьаволчо Iадат дуьхьал Iиттахь а, йоIа шена веззарг къас-
таво:

Ирх косынка йоьхку бохуш,
Со ишколе оьху бохуш,
Со ца еза хьаң нахана,
Дуьне мадду дIагIо вайша?
Ахь хурашка туьллу бохуш,
Кино дукха оьху бохуш,
Хьо ца веза сан нахана,
Хи мел доьду дIагIо вайша?

«Месиш» цле йолчу эшаро хастайо советски йоІ. И йоІ шен махкахь деша а, юкъараллин балха яха а юьззина бакъонаш йолуш ю. Дешнашца локхуш йиш а ю и, хелхаран йиш а ю и. Хьотту: «Месиш, стенга йьоду хьо? Жоп ло: «Школе йьоду, со-бране йьоду. Шу догий соьца?» Радиос дукха локхуш ю и йиш. Цу тайпана эшарш паччахьан заманахь хуьлуш яцара. Мехкарийн эшарийн тематика дерриг а вайна гонаха гуш долу дахар дуйчуш ю.

Шен дахар ша дІанисдар локху нохчийн советски йоІа, шена революцис елла бакъонаш кхочуш а еш. Керлачу эшарийн цІера-ша гойту церан чулацамаш: «Эскаре ваханчу вешин безамна», «Ваша гІаролехь», «Матросана лекхна йиш», «Нохчийн, украин-чийн доттагІаллин йиш».

Даймехкан тІом болчу хенахь яьхна эшарш ша тайпа ю. Ма-сала, «Ваша тІаме ваханчу йишас лекхна йиш». Ваша тІаме а вигна йьолхуш ю йиша. «Ма елха» боху цуьнга кхечу йоІа. Ваша тІамера цІа вогІур ву — ваша воцчу йишас хІун дан деза? «Вела-ра шен», бах ваша воцчу йишас, «кхана тІаме ваха дезаш цхьа ваша». «ВоІ воцчу нанас хІун дан деза?» — бах ваша воцчу йишас. «Кегийрхойн» илли тІехь кегийрхойн кьуоналла ю хе-стош. Вайн мохк кьона бу боху иллино. Къежбелла баккхий нах а кьонло вайн махкахь. Ширачу дахарна дукхьал доьрзу кьуона-чийн дахар.

Дуккха а иллеш даьхна вайн заманахь чулацам забаре бо-луш. Забарш еш повишийн дог аяа, йохьс баха гІерта и тайпана ил-леш.

Хьалха яьллачу колхозан декъашхоша тІехьетта эвтархошна церан эгІаза кхиьна хьаьжкІаш. «Эхь дац шуна ерриге а Сою-зана хьалха?» боху эшаро. «Ахархочун куралла яц шуйгахь?» — бохуш, хьотту цаьрга. ТІехдеттахь а, гІо дан боьлху колхозхой эвтархошна. Нохчийн, гІалгІайн фольклор сихонца кхуьуш ю вайн заманахь. Маттаца а, исбаьхьаллин васташца а, кепашца а ширачу фольклорах тера яц и — керла советски фольклор ю и. Амма, халахетам бу: юьззина дІаязийна а, Іамийна а, теллина а яц иза.

ХАЛҚҲАН ДИЙЦАРҲОИ

Сийлахъ-йоккха Октябрьски социалистически революци хилале шешан йоза а, литература а ца хиллачу СССР-чу къаьмнийн дахар а, литература а кхиарехъ Iаламат доккха маьIна долуш ю фольклор.

Вайнехан исбаьхьаллин литература кхоллар, коьрта долчунна, халкъан барта кхоллараллех а, оьрсийн литературех а пайда-эцарца ду.

Цъаана бартера вукху барта йолуш, кхиош, вовшашна юьйцуш схьаеана нохчийн барта кхолларалла. Амма иза паччахьан заман чохъ дIаязийна яцара, нохч-гIалгIайн къоман ненан меттан йоза-дешар ца хиларна.

Адамаллин уггар диках долу хьекъалш даима а халкъан кхоллараллехъ лардеи, Iаламдеш схьадеана. Дуккха а барамехъ долчу вайнехан илленкаххий, эшаршкаххий, дийцаршкаххий гойтура къинхьегамхоша паргIатонан дахаре сатийсар а, къаьмнийн вежараллин барт хилар а, цу къаьмнаша бакъонан юкъараллин дIахIоттам хиларехъа латто турпала кыйсам а.

Халкъан барта олуш долу иллеший, дуьйцу туьйранашший, дийцарший кхуллуш болу нах хIор районехъ а, хIор юьртахъ а хилла.

Нохч-гIалгIайн фольклора тIе тидам бахийтина а, иза мелла а гул'еш, Iамош хилла паччахьан заманчоьхлера, прогрессивни цъамогIа илманчаш а. Нохчийн, гIалгIайн фольклорах лаьцна яздинна шешан илманан белхашкахъ академикаша В. Ф. Миллера а, П. К. Услара а, А. И. Веселовскийс а. Цунах пайда оьцуш хилла оьрсийн гIарабевллачу издархоша А. С. Пушкина а, М. Ю. Лермонтовс а, Л. Н. Толстойс а. Нохчоcho Лаудаев Умалтий, гIалгIачо ЧхьагIа Ахриевсий дикка фольклор гул'ина цу заманчоьх.

Фольклор гул'яр а, иза Iамор а, ша хила ма деззара, Советски Iедал хIобьтичахъаний бен хилла дац вайнехан.

Ала дезаш ду нохчийн, гIалгIайн фольклор кхуллуш а, иза Iалашъеш а хиллачу нахах-дийцархойх болу хаамаш вайн кIезиг,

хилар. Вайн гIарабевлла хиллачу иллиархойххий, дийцархойххий лаьцна яздар ца хилла.

Революци хилале хьалхалерчу дийцархойх цхьаболчеран цIераш бен ца хаьа вайна. Дийцархойн а, иллиалархойн а цIераш фамилица ца йохуш, уьш бинчу а, баьхначу а яртийн цIарах йохура.

Нохч-ГалгIайчохь гIараваьлла волчу Мазин цIе «Котар-юьртара Мазин», олий йоккхура. Паччахьан Iазапе Iедална дуьхьал иллеш олуш хилла Батура Цоцин-эвлара вара. ЦIеяххана волу илленча Уьдин Иэда ГихтIара вара. Халкъан барта иллеш дика хууш а, шира дийцарш дагахь лаьтташ а вара Йоккхачу-АтагIара Лечи-Хаджиев Яхьья, Галнера хилла Дубаев ТIака.

Халкъан дийцархочунна Мазина къаьсттина дукха хаьара забаре, самукъане хабарш. Цуьнан дийцарш ду: «Баккин йоI Дадахье маре яхар», «Мазин Несаре вахар», «Мазин нецалгIа вахар», и. кх. дI.

Нахана дукхавезаш а, чIогIа цIеяххана а хилла Уьдин Иэда. Барта дийцарш хаарал совнаха, тIаьхьа дечиг пондар а балаш, барта иллеш а олура цо. Дуккха а иллиалархой Iемина цуьнан говзаллица.

Паччахьан Iедална а, массо а тайпанарчу Iазапдаллорхошна а дуьхьал ирчу Iоттарца хьекъале дош олуш хилла Батурас. Собыла-гIалахь а, ярташкахь а декаш, хезаш хилла цуьнан башха иллеш. Цунах кхерам хиларна паччахьан Iедало чувуллий хан йоккхуьйтуш хилла цуьнга.

Ша лаьцна волуш, хIумма а стогаллех вухуш ца хилла Батура. Ша лева веанчу паччахьан Iедалан чиновнике аьлла Батурас:

— Цкъа хьалхавалийта со, ца валийтахь зудаберийн къа хир ду, божарийн бехк хир бу хьуна.

Набахтехь бохкучу тутмакхийн дог-ойла гIаттош хилла цо, нийсо яцарна дуьхьал латточу къийсамна.

Бердкелехьара Перин Мусий, цуьнан ши кIант — Гадий, Юсуппий шуьйрачу халкъана бевзаш иллиалархой, пондарчашший бара, бахархошна юкъахь башха иллеш а олуш, дика пондар а локхуш.

Халкъана дукхабезаш бара пондарлакхархой: Аьккхин Исапиллий, БIаьчин-юьртара Илессий, Гезиль-Эвлара вежарий Барзий, Iабдурешеддий. Уьш санна дуккха а хилла вайн халкъа юкъахь барта а, пондаран эшаршца а халкъо кхоьल्लीна иллешший, эшаршший хуурш.

Иллиалархойх а, дийцархойх а, церан биографех а лаьцна хаамаш кIезиг бу.

Iазапдаллорхойн классаша шайн ницкъ ма кхоччу дуьхьалонаш йора нохчийн халкъан барта кхолларалла тIаййна яйа гIерташ.

Хьсладай, молланаш, шайхаш гIертара Iазапдаллорний, къелиний дуьхьал, ирсе дахаре сатуьйсун долу халкъан туьйранаш а, иллеш а шайн лаамехьа дерзо. Амма цунах гIуллакх ца хуьлу-

ра. Халкъан дийцархоша Россерчу дерриге а къаьмнийн вашаллин барт хиларх а, эксплуататоршка безам ца хиларх а, паргIатонан дахар хиларе сатийсарх а лаьцна иллешший, дийцаршший кхуллура. Цу кеппара дара хьалха гуллакх.

Коммунистически партис а, Советски правительствос а доккха го даррий, терго яррий бахъана долуш, яккхий таронаш хилла халкъан дийцархойн а, иллиалархойн а вайн заманчохь халкъан кхолларалла кхидла а кхиош лакхаяккха. Сийлахь гуллакх хилла дIахIовьтина халкъан кхолларалла а, дийцархойн пайдаэцар а.

Хьалхалерчу ширчух пайдаэцна ца Iеш, керла фольклор а кхуллу дийцархоша. Вайн советски дахарх лаьцна хастамаш бо.

Къаьсттина башха ду дуьненахь мел болчу кьинхьегамхойн тхьамдех В. И. Ленинах а, цуьнан гергарчу соратникех Серго Орджоникидзех а, С. М. Кировх а, гражданский, Даймохк ларбаранний Глемийн гIарабевлачу турпалхойн Н. Гикалох а, Шерипов Асланбеках а, Ахриев ГIапурех а, Нурадилов Ханпашех а, кхечарех а лаьцна долу иллеш а, дийцарш а. Керлачу дийцархоша дийцарш кхоьллина къаьмнийн бохалур боцчу бартах а, уггар хьалха сийлахь оьрсийн къам а долуш, коммунизм хIотторох а, даймахках а, партех а лаьцна.

Паччахьан Iедало къечу нахехь даллийначу Iазапах лаьцна халкъан иллехь боху:

...«Буьрса буьйса ва санна и Iаьржа ва бала,
Мискачийн шайн кийра паччахьо боссийра,
Ламанна Iе таьйна дохк-морха ва санна,
Дуьнен чу баржийра паччахьа шен бала...

Ткъа кьинхьегаман адамаш сий долчу тхьамдас Ленина, паргIатдахарх лаьцна иштта дуьйцу:

...Советан и Iедал хIоттий цо халкъана,
Мохк боцу миска нах ша кхийна,
Божарий, зударий бакъонца нисбина,
Белхалойн, ахархойн гуллакхаш тадина,
Дуьнен чу сирла бIаьрг нийсонца хьажийна,
Адамаш бакъонга Ленина кхачийна¹.

Коммунистически партин а, Советски пачхьалкхан а гIараваьлчачу деятельх, Ленинан тешамечу соратниках Серго Орджоникидзех лаьцна кхоьллинчу халкъан иллехь яздина ду:

«Ламанан бахьашкахь буьрса дарц ва даьлча,
Шен кIезий тIегулде цIокъта лом ва санна,
Кху нана Росси чохь бале цIе кхерстича,
Хьо орцах велира сий долу Орджоникидзе...
Кху нана Нохчи чохь хьан цIе яра йоккхуш,
МостарIех ахь летийна ламанан ва кIентий,
ЦIен байракх ахь идий мостарIий хIаллакбеш,
Ва лайла ялалай, ва лайла ялалай»...

¹ Нохчийн иллеш, эшарш, 1 том, Грозный, 1959, 24 агIо.

...Лахлойша хІай лаьмнаш, Москва гайтийша,
Кийрара тхан безам сан йоуш алсам бу,
Орджоникидзе дукха хьехорх тхан дегнаш Іебаш дац,
Маршалла ду хьоьга, ва лайла ялалай»...¹.

Советски заманахьлерачу, массарна а бевзаш болчу дийцархойх ларало Толстово-юьртара халкъан иллиалархо Сулейманов Бауддин а, Хьалха-МартантІера Анзорова Балкан а, ГихтІара Батаев ИбрахІим а, Цугаев Хасмохьмад а, Цицкиев Идрис а, Ножин-юьртара Бушуев Іелимсолта а. Къоначу дийцархойх ларало Лаха-Неврера Джамалханов Зайндин а, Дубин-эвлара Іабдурзаков Минкаил а, Грознера Дадиева Рабу а, и. кх. цІ.

Кхузаманахьлерчу дийцархоша гойту хІинцалерчу фольклоран кхиар муха догІу. Халкъан иллиалархойн а, дийцархойн а болх беш буйлабелларш поэтийн могларе хІуьтту. Шешан произведенеш газета тІехь а, журналашний, альманахашний тІехь а зорба а туху цара, радиоочохь а йоьшу, хІинцалера литературий, исбаьхьаллий Іамайю.

ХІокху балха тІехь вай бовзуйтур бу вешан халкъан хІинцалера цхьаболу иллиалархой а, дийцархой а.

* * *

Вайн республикера гІараваьлла халкъан иллиалархо Сулейманов Баудди 1902-чу шарахь Девлаттирин-эвлахь (хІинца Толстов-юрт) вина

Бауддин дай, наний хьанал къахьогьгучу къечу ахархойх схьадаьлла дара.

Бауддин ворхІ шо кхаьчча кхелхира цуьнан нана Батти. Жима волуш морзалгаш даьлла бІаьрса дайна цуьнан.

Бауддин да Салаев Сулима, гІийла стаг веллахь а, нахаца марзо йолуш, царна везаш хилла.

Нохчийн ярташкара кест-кеста хьеший богІура цаьрга. Сулима волчу хьошалгІа богІучара а тидаме эннера, заьІап воллушехь, хьекьал а, оздангалла а йолу хІусамден кІант.

Шен хенара долчу кхечу берийн санна дуьззина дуьненан башхачу Іаламан хазаллех пайдаобцийла ца хилира жимчу Бауддин. Яккхий ойланаш яра цуьнан коьртехь. Къоьллий, бІаьрзе хиларрий йоккха дакъазалла яра паччахьан заманчохь.

Теркан районерчу Галнера иллиалархо Дубаев ТІака вара Сулимин гергара стаг. ТІака хьошалгІа веьча, Сулимин хІусамехь хийла буйсанаш токхура лулахоша. Паччахьан ямартчу Іедална дуьхьал, къечу нахехь цо латто Іазап далхош, маршоне сатуьйсус долчу ТІакин иллешкий, дийцаршкий дог-ойла гІоттуш ладуьІура юьртахоша а, царца цхьаьна Бауддис а. ТІакас дечиган пондар лакха Іамийра Бауддина. Дукха хан ялале маьІ-маьІнерчу ярташкахь дека дуьйладелира нохчийн халкъан турпалчу кІен-

¹ Нохч-ГІалгІайн институтан фонд, т. І.

тех: Таймин Бийболатаххий, Мадин Жаьммирзеххий, Адин Сур-хоххий, кхечареххий лаьцна долу Сулейманов Бауддин иллеш.

Нохчийн гIараваьллачу иллиалархоcho ГихтIарчу Уьдин Издас боккxачу лаамца керла иллеш Iамийра хин волчу иллиалархочуна. Издегара Iемира Бауддина «Къеначу Дадин», «Мадин Жаьммирзин», «Зайтан Шихмирзин», кхидолий иллеш.

1918-чу шеран 2-чу январехь кIайчу эскаран арданго тешна-бехкаца тIелетта йохийна, ягийна дIаяьккхира нохчийн шира юрт — Девлатгирин-эвла. Шешан юьртан а, мехкан а сий лардеш цу луврчу тIамехь турпалаллин валар хилира Бауддин шина ве-шин: Юсупан, Даудан.

Граждански тIеман алу кхерстаелира Нохч-ГIалгIайчохь. ТIаккха меца хан а кхечира. Уьш дерриге а гуш дацахь а, Бауддина хезаш, дагпа Iеткъаш гIуллакxаш дара. Цуьнан политиче-ски кхетам а лакхабелира.

Цу даккхийчу гIуллакxашна нацкъар ца Iара Баудди. Шен бIаьхаллин иллешца, революцин толам баккхарехьа йолу кьинхьегамхойн дог-ойла ирахIоттош, нахана юкъа вуьйлурна иза.

Сийлахьчу ЦIечу Эскаро а, кьинхьегаман ламаьххоша а 1920-чу шарахь контрреволюци йохийна дIа а яьккхина, гутта-ренна а Советски Iедал хIоттийра вайн республикехь.

Кхочушхилира дуккха а иллиалархоший, дийцархоший бIеннаш шерашкахь сатийсинарг: маршонан, ирсан зама хIоттар.

Цул тIаьхьа дуккха хан ялале Бауддин да Сулима кхелхира. Вахарехь хало ялсамъелира цуьнан. Делахь а Бауддин вахаран марзо нуьцкъала яра,шен халкъана, Даймакxана гIуллакx дан лаам боккха бара.

Нохчийчохь Советан Iедал дIахIоьттинчул тIаьхьа Коммунистичеки партис а, Советски правительствос а йоккxачу тергонца гIо дорн паччахьан Iазапехь баьхкинчу ламаьххошна. Бауддин коьрте кхечира компартис арабаьккхинчу сирлачу некъан кхетам.

Цу балхо керла, кьонахчун ницкъ белира цунна.

Изба-читальнешкахь а, клубашкахь а, кхийолчу кхетамца-кхиоран культурни учрежденешкахь а дуьненахь мел болчу кьинхьегамхошна дукхавезаш волчу тхьамдех Ленинах а, цуьнан хьехамца ламаьхойн халкъашна ирсе некъ гойтучу Серго Орджоникидзех а, М. Кировх а лаьцна бакъдерш хезира цунна.

Бауддис шеггара иллеш а, эшарш а, дийцарш а кхуллур.

Дийцархоcho Сулеймановс кхоьллинчу произведенешна юкъахь ду нохчийн кьинхьегамхойн тхьамда хиллачу, революцин мурдана, дог майрачу Шерипов Асламбекана даьккхина илли.

Чулацамехь лаккxара маьIна долуш а, исбаьхьаллехь чIогIа хаза а ду и илли. Цу тIехь далийна дустарш а, Iаламан хьелаш а нийса сурт хIоттош ду. Нохчийн мотт дика хууш волчу дийцархочуьнга Iалашдаделла халкъан башхачу дешнашца илли кхоллар.

Іаламан хъелашкахъ шен кІорнешка декъаза хъал хІоѳттича, царна орцахдолу тІам Іаѳржа леча санна, Нохч-ГІалгІай-чохъ кѳинхъегаман къаѳмнашка бале де хІоѳттича, революцин цІен байракх ойбий, паргІато яккха царволу дог майра Асланбек.

Масала, цунах лаѳцна Бауддис дубѳцу:

«...Болатчу тІемашца,
Хъоѳкху дарц дІадетташ,
Борзана маІаршца
Бердах ша кадетташ,
Шен кегий и кІорнеш
ТІемаш кІел ийзаеш,
Ша орцах делира
ТІам Іаѳржа леча!
...Дог майра Асланбек
Ша юккѳе иккхича,
Болатчу шен герзех
Кадетта и ваѳлча,
МостагІийн ѳскарех
Коржамаш цо яхча,
Йоѳхна дІаяхара
МостагІийн и гІера»...

Революцин, Даймехкан гІуллакхана шен кѳона вахар дІаде-
лира нохчийн ѳвздачу кІанта Шерипов Асланбека а, кхин дуккха
а бІаѳхоша а.

Амма цара хІетахъ цІий Іанийна гІуллакх эрна ца дайра.
Революцин толам хилира.

...ХІетахъ цІий хубѳдинчу
Кавказан лаѳмнашкахъ,
Боданехъ лаѳттинчу,
Цу халчу Іаннашкахъ,
Компартин хъуѳнарца
Социализм хІоѳтти,
Йоѳхаллин бартаца
Стаханѳцаш гІитти»...¹

1941-чу шарахъ, фашистийн гІеранна дубъхал тІом беш, Сове-
тан дерриге а халкъ гІаѳттира шен социалистически мохк мо-
стагІчух ларба.

Даймехкан сий лардечу инзаречу тІам тІехъ валар хилира
нохч-ГІалгІайн тешамечу кІентан Нурадилов Ханпашин. Цо шен
куѳйга хІаллакѳира 920 фашист. Вайн сийлахъ-боккхачу Дайма-
хкахъ а, Советоки Армин массо а фронташкахъ а яѳржира тІема-
лочун-турпалхочун, Кавказан лечарчех леча долчу, нохчийн дикчу
ѳоІан Нурадилов Ханпашин цІе. Цунах лаѳцна исбаѳхъаллин
йоккхачу говзаллица илли кхоѳллира Бауддис.

¹ Нохч-ГІалгІайн институтан Іилманан фонд, т. I (Б. Сулеймановн кхол-
ларалла).

Ханпашех лаьчна долчу илли тӀехь автора боху:

«Аренан эрзалахь кӀезийн бен боьхча,
Татолийн гечошкахь барзо кадетта,
Ламанан хотешкахь кӀорнина тоьхча,
Дарлой и лам бекош, лӀомо мохь бетта...

Иштта дог дарделла, кӀинхетам боцуш, мостагӀех летира
ламанан леча Ханпаша.

Иллин чаккхе иштта ерзайо Бауддис:

...И вара кӀоначех кӀона хилларг,
И вара сийлаллин сий довза ваьхнарг...
...И вара буьрса тӀом ловзарах тарлуш,
Южалло куьг кховдош озалур воцург»...¹

Даймехкан тӀом болуш халкъан патриотизм гӀатторехь док-
кха маьӀна долуш дара и илли. Иза газеташ тӀе а туьйхира, Бауд-
дис ша барта, тӀаьхьара пондар а локхуш аларца радиочухула а
декара.

Таханлерачу заманчоьх а шен маьӀна доккха долуш, Совет-
ски Эскарехь гӀуллакх дечу бӀаьхошна а, берриг кегийрхошна а
дукха дезаш, боккхачу безамца ладугӀуш ду Ханпашина дыккхи-
на илли.

Поэтически говзаллица кхоьल्लीна ду Бауддин забаре иллеш
а, эшарш а. Лаикхарчу исбаьхьаллица, хаза синкӀераме яздина
цуьнан «Дог майрачу Юнусан» илли. Юнус цхьа ша тайпа стаг ву,
хьанал кӀаьхьегарца ваха а ца лууш, культурий, оьздангаллий
шен дегӀехь кӀезиг а йолуш. Юнусан куц гайтарца, иллиалархочо,
куьзган чоьх гуш санна, сурт хӀоттадо цуьнан. Педуху духар
а цӀармат ду цу «турпалхочун». Цхьа агӀо а яц цуьнан «хӀара
ма ду кхуьнан дика» аьлла йийца. Хьовсур вай Юнусан вахаре
а, гӀиллакхашка а.

ДӀадехка мало еш, некъан йист а лоргуш, дехий, хецний ди-
тина цуьнан мачийн бахтарш. ТкӀа хечин копаша, хьала оза ма-
ло ярна, текхаш некъа пуй хьобкху.

Харцахьай, бакъахьай ши цӀама а бужий цаваьлла дечиге
воьду Юнус. Хьуьн чу гӀорта барзах ца ваьхий, тӀекхаьччацур-
а говран плендарш санна долу, даккхий гараш вордапа тӀе а
дуттий, цӀехьа волало. Новкъахь цхьаь хиларна кхоьруш, во-
гӀий цӀа кхочу иза. ЦӀахь стерчий дӀа а хецна паргӀатдахаран
меттина, етташурин богий, дийнна сискаллий а юий, цунах а ца
вузуш, шен супар гай а оьций наьрсийн беша эkkха Юнус. Ци-
гахь кхин а доьхнарг леладо.

Цундела Бауддис цкӀа хьалха лом санна хаставой, тӀаккха
маьттаза вагарвой охьавуьллу Юнус.

Иллен чеккхенгахь боху:

¹ Нохчийн иллеш, эшарш. Грозный, 1959, агӀо 25—26.

«КІай дошу йй санна хьо лело хала ву... Когийн чорпа санна, кѣахъвелла вьѣду хьо да велла ваариг»...

Юнусна мерза, дика даа лаба, амма нахана санна, хъанал кѣахъегарца болх бан ца лаба.

И тайпа нах дукха бацахъ а, уыш хилар вайна лууш дацахъ а, хІинца а вайна юкѣахъ наггахъ карош бу.

Коммунизмъан гІишлош дІахІиттор йлсам мел дели, уыш лахлуш дІа а бевр бу.

Сулейманов Бауддин дукха а барамехъ иллешший, эшаршший, шира а, керла а хабаршший, туьйранашший дІаяздина вайн историн, меттан, литературан йлманца-талларан институту.

Театрехъ, клубехъ хуьлда иза, я радиочухула хуьлда иза, мичхъа хезча а, ладогІархошна хазахеташ, лорий ладугІуш, шех пайдаоьцуш ду цуьнан шера из. Цо олу иллий а, мукѣам хаза болуш, кѣаьсташ, кхеташ хуьлу. Цу хъелаша Сулайманов Баудди вуьззина, бакъонца нохчийн халкъан ашуг ву ала бакъо ло.

Сулейманов Бауддис кхоьллинчу бІаьхаллин иллеххий, эшареххий тера дац къоначу дийцархойх ларалуш йолчу Анзорова Балкана кхуллурш.

ХІинцалерачу нохч-гІалгІайн поэташа язъе стихаш санна, йоций исбаьхьаллин эшарш ю цо яьхнарш.

Анзорова Балкан Анзоровна йина 1923-чу шарахъ Хъалха-МартангІехъ, ахархочун доьзалехъ. 1937-чу шарахъ ворхІ шеран школа чекхъяьккхинчул гІаьхъа, оьцу школехъ, пионервожатин, библиотекаран, хъехархочун белхаш бо комсомолкас Анзоровас. ТІекхуьуш лаьтта къона гІаьхъе коммунистически ойланца кхетош кхиор — Балканна даггара дукхадезаш гІуллакх дара.

Халкъаца зІе йолуш йолчу Балканан таро хилира вайнехан барта кхолларалла йовза а, Іамо а. Цуьнан керла дийцарш а, эшарш а газеташ тІе етта а йолайо, яздархойн исбаьхьаллин сборникаш тІехъ зорба а туху. Анзорова Балканан хазчу мукѣамехъ долу эшарийн аз радиочухула хаза долало.

Юьртахъ къинхъегамхошна юкѣахъ кхетаман болх барна а, нохчийн халкъан барта кхолларалла гулъярца цуьнан исбаьхьалла кхиорехъ жигара дакъалацарна а Анзорова Балканна СССР-н Лакхарчу Советан Президиумо 1939-чу шарахъ «Знак Почета» орден елира.

Ткъа 1940-чу шарахъ СССР-н яздархойн член ийцира Балкан. Казахстанехъ Іечу заманчохъ а хъанал кѣахъегарца болх бира цо.

Анзоровас яьхначу исбаьхьаллин произведенешна юкѣахъ ю: «Колхозан йиш», «Кегийрхошка», «ХІинца вай дехаш ду», «СССР-н Лакхарчу Советан депутат Гучигов Іела» цІераш йолу эшарш а, стихаш а.

Анзорова Балкан нохчийн дубхъарлера йоІ ю цу тайпана халкъан барта кхолларалла а Іамош, иза гулъярца халкъана пайда а луш гоььяллачех.

Нохч-ГалгIайн кегийрхошна ирсе, токхе дахар кхоьллина
сийлахь-воккха Ленин а, Коммунистически парти а хестош шен
«Кегийрхошка» стихехь Балкана боху:

Алий вай, кегийрхой,
Ленинна вайн илли,
Дуткьачу озанца,
Хазачу мукъамца.
Ехийла вайн парти,
Маршалла цуьнга,
Вай ирсе цо дина,
И декъал хуьлда!¹

Кху заманчохьлерачу халкъан дийцархоша шешан барта
кхоллараллехь дуйцу вайн махкахь коммунизм дIахIотторехь
къинхьегамхоша кхочушдечу турпалаллин хьуьнарех я, толамех
а лаьцна.

¹ Нохчийн иллеш, эшарш. Грозный, аго 244.

НОХЧИЙН СОВЕТСКИ ЛИТЕРАТУРА

Вайн Советски Союз дуккха а къаьмнаш чулоцуш цхьаьна-кхетта пачхьалкх ю. Сийлахь-сзачу Октябрьски социалистически революцис кхайкхийна, хьалхалерачу Российна чудоглуш хиллачу массо а халкъашна бакъонаш, нийсой.

Советски Иедалан национальни политикан кеп а, бух а дла-хЮттийна Коммунистически парти а, Советски пачхьалкх а кхоьллинчу В. И. Ленина. Оцу принципаша боху Россехь дехаш долчу массо а халкъан шен дахаран кеп хЮтто бакъо ю, лаахь, длакъастаран биста кхаччалц. Массо а халкъан бакъонаш цхьа-босса ю. Цхьана а напир бакъо яц, вукхуьнан коьрте хила. Цхьа а халкъ дац вукхарел тоьлаш а, я цуьнчул сов бакъонаш йолуш а.

Россин халкъаша вовшашца, шайн лаамехь, барт а бина, вов-шахкхетта, члагъелла ю Советски Союз. И Союз кхиъна вовших халкъаш тешаш хиларна. Вежаршна юккъе санна, барт бина халкъийн, революци толош бинчу тIемашкахь цхьаний ланийначу цийно.

Национальни политикана бухе ехкинчу оцу сийлахьчу прин-ципаша паргIато елла адамашна, шайн пачхьалкхалла а, шайн хьукумат а кхио. Оцу принципаша халкъийн пачхьалкхалла а, экономика а, культура а паргIатонца кхиоран аьтто бо.

В. И. Ленинан «Россин халкъийн бакъонийн декларацин» принципаш, закон а дина, члагIийна СССР-н Конституцехь. Цуь-нан 123-чу пункто кхайкхад халкъашка:

«СССР-н пражданийн, церан къомаллех а, чкъурах а (расах) дозуш доцуш, бахамаллин, пачхьалкхан, культуран, юкъяраллин-политически дахаран дерриге а дакъошкахь цхьабосса нийса ба-къонаш хилар талхо йиш йоцуш долу закон ду.

Церан чкъурах а (расах), къомаллех а дозалуш гражданийн бакъонашна муьлххачу а тайпана нисса дIа я цхьана агIорхула доза тохар, я вукху агIорхьа, изза бахъана долуш нисса дIа я цхьана агIорхула муьлххачу а тайпана гIоленаш ялар, цуьнга терра церан чкъуран (расан) я къомаллин башхонаш хеста а еш къестаяр, я мостагIалла, цабезам лелабар — законца талзар деш ду».

Коммунистически партин Х-чуй, XII-чуй съездаша партин национални политикин коьрта Галашонаш а, декхарш а билгал-дина. Оцу съездаша бина сацамаш: хьалха Гелонехь латтийна, Глаьхьадисина долчу Россин халкъашна реалъни Гло-дар, шайн пачхьалкхаллий, бахаммий, культурий цаьрга кхиайтар.

Оцу съездийн сацамаша реалъни Гло до Глаьхьадисинчу халкъашна, «генна хьалха девллачу халкъашна уьш Глаьхьакхийта». Хьалха хиллачу паччахьан Россина чудоглуш дара 130 халккий, къаммий. Цу халкъех, къаьмнех дукхах дерш политически бакъонаш йоцуш дара, культурехь Глаьхьадисина дара, цхьанна а бо-хург санна, йоза ца хууш дара. Кегийчу халкъийн къинхьегамхой шайн кочахь паччахьан чиновникийн Газпан дукъ лаьтташ бара. Цул совнаха, Газан латтадора къинхьегамхошкахь мехкадайший, капиталистайший. Кегийчу халкъашкахь и Гело шалха яра, Хун-да аьлча, шайн къоман буржуазис а, элаша а хьийзош хилла уьш.

Сийлахь-езачу Октябрски социалистически революцис и кегийра халкъаш цу шалхачу балех хьалхадаьхна. Партис, Советски Гедалой национални политика кхочушъеш, уггар хьалха даьккхина Гюллакх шайн маттахь йоза оцу къаьмнашна далар хилла. Революци хиллачул Глаьхьа, Союзехь шовзткъей итт сов халкъана шен маттахь йоза даьккхина. Ца хилча йиш йоцуш, литература кхолларан бух бара цу кегийчу халкъийн керла йоза даккхар.

Советски Гедан хЮьттинчул Глаьхьа, хьалха Гелонгахь дахкийна, Глаьхьадисина хилла массо а къаьмнаш баккийчу кхиамашка кхаьчна. Пачхьалкхалла а, бахам а кхиьна церан. Чула-цамца социалистически, формехь къоман культура кхиьна церан.

Гилма а, техника а, искусство а цу халкъашка кхаьчна, керла йозий, литературий церан кхиар бахьанехь. Йозий, литературий Советски Гедалан керахь онда Гирс бу, Глаьхьадисина халкъаш Советски Союзан политически дахарна юкъаозош.

Хьалха йозанза хиллачу халкъийн кхуьу тайп-тайпана лите-ратура: Гамадийриг, Гилманениг, юкъаралла-политический. Цкъа а хилла йоцу исбаьхьа литература а кхуьу цу халкъийн, кепехь къоман, чулацамехь социалистически а йолуш. Советски Гедало шен ма хуьллу Гло до исбаьхьа литература кхио.

Капиталистически пачхьалкхашкахь коьртехь лаьттачу къаьмнаша нуьцкъара ассимиляци йо кегийрчу къаьмнашна. Пачхьалкхашна коьртехь долу дакхий къаьмнаш кегийнаш шайх Глаизда Гертта, хи чохь шекар санна уьш дашийна. Уьш шайн культура кхио Герттар, шайн исбаьхьа литература кхолла Герттар аьттехьа а ца дуьту капиталистически пачхьалкхан мукъ керахь болчу къаьмнийн коьртахоша.

Советски исбаьхьа литература советски массо а халкъийн юкъара ю, муьлххачу а къоман маттахь и язйина елахь а.

Хьераш хьийзош долу хин татол масийтта шовданах схьа-даьлла хила тарло. Цу тайппана, масийтта маттахь язйина йолу

советски исбаъхъа литература, цхъа Іалашо йолуш ю: керла стаг кхио — коммунизм хІотторан жипара декъашхо кхио. Цундела советски дуккха а халкыйн юкъара литература шен мехаллехъ керла этап ю, дерриге а дуьненарчу адамиа исбаъхъа литературан керла некъаш а гойтуш, керла кхетам а луш.

Сийлахъ-езачу Октябрьски социалистический революцияс кхо-чушдина, чІогІа тидаме хила дезаш цхъа гІуллакх ду. Кегийра къаьмнаш кхиорна тІехъ дуьхъало-м муххале а ца йо цуо, мелхо а оцу кегийчу къаьмнех, хъалха хилла йоцу, керла советски нацеш кхияйо цо.

Советски Іедалан национальни политико шен ма хуьллу гІо до халкыйн деган-амалийн ницкъаш диканца Іорабаха, церан култура айна.

Революцияс кхийна долу керла къаьмнаш, шайн социалистически, коммунистически култура шоръеш, кІаргъеш, лакхарчу дарже йохуш, коммунизме тІеаш ду. Дерриг дуьненахъ коммунизм хІобттинчул тІаьхъа, массо а нацеш шашаха вовшихъ уьйр ю коммунистически юкъариаллин белхахойх. Кхечу агІонех санна цунах йоллуш ю Сийлахъ-езчу Октябрьски социалистически революцияс дуьненна а оьшуш йолу исторически роль.

Октябрьски революцияс кегий а, даккхий а массо а халкъаш санна, Къилбседа Кавказан ламанхойн къаьмнаш а сама-даьхна.

1925—1926-чуь шерашкахъ «Къилбседа Кавказан партия Крайкоман секретара, А. Н. Минкояна дукхазза а баьхна, нохч-гІалгІайн халкъхъ советски нацеш хилла евлла. Цу шерашкахъ Нохчийчоьхъ а, ГІалгІайчоьхъ а ненан маттахъ йоза даьккхичнера. Оцу заманчоьхъ кхиа йоьлла зорба а, литература а. Цкъа а ца хиллачу кепара, шуьйра яьржаш хилла школаш. Белхалойн кадран кхиа йоьлла заводашкахъ, промыслашкахъ, фабрикашкахъ. Эвлашкахъ оьшу советски белхахой кечбеш хилла. Хъалха ца хилла национальни интеллигенция кхиа йоьлла.

ТкъентталгІачу шерашкахъ, хІордан тулге санна, шуьйра яьржаш юьртан бахаман коллективизация йолаелла. Юьртан бахаман коллективизация процесс, шен орамашца бахам хуьйчуш, революция хилла.

Оцу экономически революцияс цхъаьна, Нохчийчоьхъ а, ГІалгІайчоьхъ а културни революцияс процесс йолаелла. Нохчийн, ГІалгІайн халкъаш Октябрьски революцияс тІекхъаьчна йоза хуучу адамийн процент дукха кІезиг йолуш. Йозанза адамаш политика нацкъар лаьтта.

Дерриг бохург санна, адам дешар ца хууш хилча, лекха-прогрессивни коллективни бахам хІотто дукха хала ду. И галморзалла дІаяккхархъама партис вовшахтуйхире «културни поход».

1929—1932-чуь шерашкахъ, партис план а хІоттийна, Нохчийчоьхъ а, ГІалгІайчоьхъ а дІаеьхире кхо «культпоход». Церан коьрта Іалашо баккхийчарна дешар ца хаар дІадаккхар яра. Ма-

сех эзар «культ-эскархо» вахийтинера цу шерашкахь нохчийн, гIалгIайн эвлашка.

Цу хенахь чекхъяхна «культпоходаш» боккхачу механ яра. Къаьсттина чIогIа гIо дора цара цу хенахь когаяха йоьллачу керлачу исбаьхьа литературина. Нохчийн исбаьхьа литература Октябрьски революцин доьзалхо ю. Нохчийн литература а ю оьрсийн советски исбаьхьа литературин аматаш долущ, барамана ша цул мел жима елахь а.

Советски литература В. И. Ленинан «Партийни организаций, партийни литературни» цIе йолчу балхо билгалдинчу бустаман тIехь яьккхина ю.

Оцу принципаша кхайкхачо «Литературни гIуллакх пролетарски гIуллакхан цхьа дакъа ду», бохуш. Литература партийни хила еза. И бохург ду: литература хила еза планбарамца доьша тоьхна, партин белхан дакъа. Таккха боху Ленина: литература хила еза гIуллакх деш «миллионашна, масех итт миллионан кьинхьегамхошна»¹.

И бохург, литература халкъаллин принципа тIе а доьгIна кхолла еза бохург ду. Партийналлий, халкъаллий,— ши принцип ю советски литературани. И ший а принцип хуттуш, царшинна юккъехь уьйр ю. «Халкъаца хила луург данма партица хир ву. Онда партин познцехь лаьтташ верг, гуттар а халкъаца хир ву»,— аьлла Н. С. Хрущевс, яздархошца 1959-чу шарахь ша къамел деш².

В. И. Ленина язбина болх советски халкъийн литература кхиор тIехь йоккха мехалла йолуш бу.

Адабийн оила коммунизмехьа ерзош, литературехь мел боккха ницкъ бу гойту партин XXI-чу съездехь Н. С. Хрущевс йичу докладо.

«Коммунистически гIишлохIотторна тIехь а, керла статкхиорна тIехь а йоккха роль делаш йолчу советски литературой, искусством зайн заманахь халкъан дахарца шайн уьйр кхин а чIогIа чIагIъа еза. Коммунистически юкьаралла хIоттош советски халкъо латтош болу кьийсам буьззина схьагойтуш хила а еза уьш. Литературан а, кинон а, театран а, музыкан а, скульптуран а, суртъяздаран а ардамхой декхарийлахь бу шайн кхоллараллин идейно-исбаьхьаллин дарж кхин а лакхарчу тIегIанна тIе даккха, кьинхьегамхой коммунистически ойланехь Iамочу гIуллакха тIехь партин жигара гIоьнчий хилла дIахIитта а, дуькха кепаш йолу социалистически культурий, лакхара эстетически гIуллакхашший кхиорехь коммунистически моралан принципанц кхайкхош пропаганда ян а».

Нохчийн кхузаманан литература оцу принципаща шен болх дIахьош ю. Коммунистически оила чIагIъеш Iамадо цо халкъ. Нохчийн исбаьхьчу литературан метод — социалистически реализм ю.

¹ В. И. Ленин, том X, изд. VI, арIо 30.

² Литературни газета, 6/III-1958, Н. С. Хрущевс къамел.

Социалистически реализман чулацам муха бу аьлча, ала де-за советски литературо ма дарра, бакъонца цѣна вайн махкарчу адамийн дахар а, кѣинхьегам а схьагойтуш хилар. Дахар тѣхь хѣуьттуш йолу галморзахаллаш а, конфликташ а шайн орамашца йорайоу. Литературо кѣийсам латтабо керланиг, прогрессивнииниг толош. Литературан лалашо социализм а, коммунизм а кхоччуш толоре хьажийна ю, литературо гѣо до денна а хуьлуш долчу бакъдолчийн а, ардамийн а маьлна дан. Литературо гѣо до керла хьалакъеддачу зѣйдигашна, и зѣйдигаш революционни елахь. Оцу гѣуллакха тѣхь литературо некъ дѣахь социалистически идеяш тоьлачу аглор. Нагахь санна литературо юьйцург дѣаяхана исторически зама елахь, оцу заманахь хилла гѣуллакх мехалле дуьллуш, социалистически реализман методо цуьнан дезалла къастадо исторически материализман позицеш тѣхь. Социалистически реализмо, хьалха заманашкахь хиллачу гѣуллакхийн цу тайпана мах хѣоттош хилча, озабезам бо цу заманчохь хьалхяхьа гѣулч йоккхуш хиллачу гѣуллакханкахьа а, адаманкахьа а.

XIX-чу бѣшарахь а, XX-чу бѣшеран дуьххьехь а оьрсийн литературой, искусствой хьалха лаьцна хиллачу реалистически некъан керла этап ю хѣицца советски литературо къобальеш йолу социалистически реализман метод. Хилла йоглуш, законан барамехь лакхара ю социалистически реализман метод.

Нохчийн литература шен формехь национальни, чулацамехь социалистически ю. И бохург хѣун ду аьлча: вайн къоман маттаца, литературан говзаллашца, исбаьхьаллин васташца, халкъ кхетачу бесара, хьекъалечул сов дегайовхоне а кхойкхуш, дог ойуш, кѣийсам дѣахь литературо, коммунизм, социализман идеяш толо а гѣрташ.

Национальни форма данман цхьана куьцехь лаьтташ яц. Исторически хийцамаш хуьлу цу кепан: масала ширчу иллешний, советски заманан эшаршний юккъехь яккхий башхаллаш ю. Цхьана заманчохь делааш йолу кепаш кхечу кепе йовьзуш хийцало, шен заманийн лалашонашка хьаьжжина.

Шен форманехь национальни елахь а, нохчийн литература шен чулацамехь интернациональни а ю. Нохчийн литературана цхьабосса гергара ду муьлххачу а халкъан кѣинхьегамхойн лаамаш. Муьлххачу а къомах болчу кѣинхьегамхойн дезар вайн нехан литературан дезар а ду. Вайнехан литературо кѣийсам латтабо массо а тайпанарчу национальни а, колониальни а лазапна дуьхьал. Вайн литературо кѣийсам латтабо муьлххачу а кепара капиталистически лазапца а, адам дацорца а, дуьненан муьлххачу а маьлхьехь и делахь а.

Доттагала, вошалла, машар, паргѣато халкъашна юккъе латтор — уьш ду нохчийн литературан интернационализман бухехь йохкуш. Дегѣахь меженаш санна, хоттаделла ду нохчийн литературах интернациональни дерг, национальни дерг.

Нохчийн литература, ша кхоьлличхьана а советски хилла йолу, заманца нийса, ког когаца боккхуш схьайоглу.

ТӀехӀуттучу я керарчу заманах ю цуьнан дукках йолу темаш. Нохчийн литературех шех доллуш ду советски дахар кӀобалдар, империализмана даима дуьхьал хилар.

Амма алалур дац нохчийн литературехь заманан темаш хила йогӀлчу Ӏоргенца яздархоша тӀехь болх беш ю. Дукха хьолехь, яздархошна вайн ярташкара дахар дика девзаш дац.

Яздархойн произведенешкахь заманан темаш хилча а, хаалуш дац халкъаца яздархочун ӀлогӀа хоттаелла уьйр хилар. Произведенеш ша коьртацохь Ӏлоьттинчу суртах дӀаязйинчух тера хуьлу, я декларативни хуьлу, я риторически хуьлу (автора шеггара, шена хетарг схакхайкхош я хьехам беш). Васташца схьагайттар, шегара дийцар — оцу шина дашах къастам ца бало цхьаболчу яздархошка.

«Литературий, искусствовый халкъан дахарца йозаелла хила езарх лаьчна» Н. С. Хрущевс дина къамел доккха маьӀна долуп ду нохчийн литература кхидӀа а кхиорна тӀехь. Оцу къамело луш болчу гайтамаша дуьйцу авторшна, произведенийн темаш муха харжа еза. Ӏиницалц шайна дагадеьнарг а хоржий, язйора авторша произведенеш. Н. С. Хрущевн гайтамаша вайн заманахь хьалха лаьтташ йолчу Ӏалашонашна тӀеверзаво яздархо. Цара тӀедуьллу яздархочунна таханлерачу денойн турпалалла гайтар, таханалерачу дахар тӀехь вониг а, диканиг а гайтар, дахарехь йолу галморзахаллаш гучуяхар, церан ораман Ӏорабахар, советски адамаш хьалхенгахьа дӀадигар. Н. С. Хрущевс боху, конфликташ гучу а ца йохуш йолчу литературица, лак а хьоккхуш, вониг къайладахочу литературица кыйсам латтабе, Н. С. Хрущевн гайтамаша гӀо до вайн яздархошна, цхьана адамана корта беташ (культ личности) хиллачу заманах бухадисна вонаш шайн орамашца литературера дӀадаха. Н. С. Хрущев кхойкху яздархошка, коммунистически юкьаралла Ӏлоттош бечу балха тӀехь, партин гӀоьнчий а хилий, лекха латтае шайн байракх, бохуш.

Нохчийн литература хьалакхуьу, гӀалгӀайн литературица гергарло а, вошалла а долуп. Цу тайппана, нохчийн исбаьхьчу литературан уьйраш, вошаллин юкъаметтигаш ю Кьилбседа Кавказан вежарийн республикийн литературашца а: Ӏирийн, гӀебертойн, балхаройн, дегӀастанхойн, и. дӀ. кх. Нохчийн дуккха а авторийн произведенешкахь хаалуш бу ламаьнхойн кхечу халкъийн литературни Ӏаткъамаш. Вежарийн халкъийн литературан вовшашца йолу уьйраш ӀӀагӀло кест-кеста яздархой цхьаьнагулбаларца, конференцеш, яздархойн семинаранш ярца, кехаташца тӀекереш цара лелорца.

Сийлахь-доккхачу оьрсийн халкъан литературера нохчийн литературана хуьлу гӀо дукха доккха ду.

Нохчийн литература хьалакхиьна ю шина орамах: нохчийн фольклорах, оьрсийн классически советски литературах.

Нохчийн литературни мотт кхиор а, цо кеплацар а ӀлогӀа оьрсийн меттан Ӏаткъам болуп ду. Сирла шовда хилла нохчийн лексика чу Ӏенаш ду оьрсийн маттера дешнаш, терминаш, керла

кхетам-дешнаш. Цул совнаха, нохчийн матто чуовцу оьрсийн мат-тера грамматико-морфологически форманаш. Стихаш язъяран кепаш, композицеш, литературни жанраш оьрсийн литературера схьаовцу нохчийн литературо.

Партин XX-гIа съезд хиллачул тIаьхьа, къаьсттина чIогIа XXI съезд хиллачул тIаьхьа, культура а, литература а, искусство а Нохч-ГIалгIайн республикехь мох санна чехкачу темпащца кхиа йовлла. Партис емал дина дIадаьккхинчу цхьа стаг вазварс чIогIа зенаш дина нохч-ГIалгIайн культура а, литература а, искусство а кхиочу гIуллакхашна. Ала догIу, нохч-ГIалгIайн литература а, искусство а кхиар масийтта шарахь сецца лавттина хилар.

Цхьа стаг вазвар ца магомш партис бинчу сацамийн а, идеологически гIуллакхийн хьокъехь болчу КПСС-н КЦ-н сацамийн а йоккха роль хилла цхьа стаг ийаро дина зенаш а, цуьнан вон тIаьхьалонаш а дIайохуш. Цу сацамаша нохчийн, ГIалгIайн литература ден а йина, дукха сиха кхиа а йовлла иза кху тIаьхьарчу шерашкахь.

Дуккха а айпаш шеца делахь а, адам Iамош, коммунизман новкъа хIоттош, йоккха мехалла ю нохчийн литературин.

Нохчийн литературо кхиадо дешархочуьнгахь Даймакке безам а, патриотизм а, къинхьегамна тIера хилар а, интернационални вошалла а, дерриг дуьненарчу къинхьегамхошца дотта-ГIалла а.

Литературо деза идейни а, моральни а гIиллакхаш кхиадо. Ширачу заманийн вочу Iадаташна дуьхьал кыйсам латтабо литературо.

Нохчийн литературо гIо до пачхьалкхан планаш кхочушъярна тIехь. Керла империалистически тIом гIатто гIертачу агресоршна дуьхьал кыйсам латторрий, произведенешкахь машар кхайкхоррий яздархойн сийлахь Iалашонаш ю. Нохчийн литературо а дакъалоцу цу тIехь.

Критика тIаьхьа дисина дакъа ду нохчийн литературехь.

Амма критика а, литературин идейни цIеналла а Iалашъеш латтош болу кыйсаммий, исбаьхьалла а, авторийн говзалла а айийта беш болу болххий нохч-ГIалгIайн яздархойн организацехь кху тIаьхьарчу шерашкахь алсамбаьлла. Ревизионизман зIийдигаш гучуюьйлу вайн литературехь националистически тенденцеш денъяларша. Яздархойн организацеша къиза кыйсам латтабо ревизионизман зIедгаш литературехь йийларца. И кыйсам лагI ца беш дIабахьа беза.

Ерригсоюзан яздархойн III-чу съездехь, РСФСР-н яздархойн дуьхьарчу съездехь а (учредительни) бинчу сацамаша нохч-ГIалгIайн литература лакхаяккхарна тIехь, кхиорна тIехь доккха гIо дина.

Съездаш дIаевллачул тIаьхьа яздархойн юкъяралло къаьмнийн литературин айпаш дуьйцуш шуьйра критика йина. «Литературий, искусствой халкъан дахарца йозаелла хила езарх лавц-

на» Н. С. Хрущевс беллачу гайтамашна тле а доьгйна, литературни произведенеш замаио хиттош йолчу галашонашна жоплуш хила езийла хайитина яздархойн организацис, билгалдина проза поэзел тлаьхьюсуш хилар.

Критикий, литература толлуш беш болу белхашший, и ши съезд хиллалц, вуно ледира бара.

Съездаша бина сацамаш бийцаре баьхначул тлаьхьа, газеташ тлехь а, альманахаш тлехь а, Нохч-ГалгIайн Илманцаталларан институту арахьцучу журналаш тлехь а цхьацца критически статьяш а, литературоведчески белхаш а арабийла боьлла. Цара еш яра цхьаболчу яздархойн творчествон хьокъехь анализаш.

1958-чу шарралц, тлехьуш лаьттачу яздархошца беш цхьа а болх бацара. И съездаш хиллачул тлаьхьа цаьрца бан беза болх а болийна.

Литературни альманахаш тлехь керла цIераш гучуевлла. Мелла делахь а, цу съездаша гIо дина исбаьхьаллин корматалла а, говзалла а айяларна тлехь.

Уггар даккхий айпаш дара нохчийн поэзи тлехь, съезд хилале хьалха: декларацийллий, сюжет ца хиларрий, риторикаллий. Стихаш язъяран оьрсийн поэзера техника механически схьаэцаррий, ца оьшу инверсеш ялоррий, н. дI. кх. Критика юкъяьллачул тлаьхьа авторша арахьцу стихаш дикка берледе яьхкина.

Коммунистически парти даима а яра нохч-ГалгIайн литература кхиор тлехь куьйгалла деш. «Литературий, искусствой халкъан дахарца йозаелла хила езарх лаьцна» Н. С. Хрущевн къамел зорбанера арадаьллачул тлаьхийн, «Партийни пропагандин керарчу хенан галашонийн хьокъехь» КПСС-н ЦК-н (январь 1960 ш.) сацам хиллачул тлаьхийн. Нохч-ГалгIайчоьнан партийни организацин куьйгаллин роль вайнехан литературан белхаш тлехь хьалхачул а чIагIевлла.

И гуш ду партийни организацис литературни фронтан гIуллакхийн чIогIа тидам беш хиларх. Цо чIагIйо издательствон тематически планаш, яздархойн, поэтийн даима гIайгIа а бо, гIо а до, церан идейно-исбаьхьаллин мехалла ойуфI, авторийн произведенешка а хьожу.

Уггар доккха гIуллакх ду нохчийн литература Илманца таллар а, авторийн кхолларалла историко-литературни мехалле диллар а.

ТIаккха къаьсттина чIогIа оьшуш ду, литература Илманца толлуш, литературин кхиаран периодаш билгалъяр. Литература периодашка екъар чолхе гIуллакх ду. Литературан кадраш цхьана заманчохь кхуьуш яц, хронологически дозанаш хитталац авторийн белхашна. Цундела бергийла ду нохчийн литература кхиъна хан — экономический, социально-политический хийцамаш вайн махкахь хиллачу шерашка нисйича. Бакъду, иштта йина периодизаци, мелла а елахь а, бехкаме хир ю.

Нохчийн литература кхиарехь кхо мур билгалболу.

I. Нохчийн литература кхоллар, и когах'оттар (1923—1928).

II. Нохчийн литература социалистически юк'аралла х'отто-чу муьрехь (1929—1956).

III. Нохчийн литература социализмера коммунизме доьрзучу муьрехь (1957).

НОХЧИЙН ЛИТЕРАТУРА КХОЛЛАР, И КОГАХ'ОТТАР (1923—1928)

Ша кхуь'ушехь нохчийн литература кхи'на советски литературан кепехь а, чулацамехь а.

Цхьадолу ламапхойн халк'аш Октябрьски революци хилале мелла а шайн литература йолуш дара, масала, х'ирий. Нохчийн, г'алг'айин цу тайпана литература яцара. Вайнехан литературин г'уллакх яьссачу меттига т'ера д'адоладелла.

Нохчийн литературин истори йийца йолаяле, цхьа-ши дои ала дог'лу нохчийн халк'ан культурин хьок'ехь.

Сийлахь-беза оьрсийн поэташ, яздархой А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой хилла уггар х'алха, бак'дерг а дуй'цуш, оьрсийн юк'араллина вайнах бовзийтинарш. Вайнехан к'аьмнийн дахар а, г'иллакхаш а, г'адаташ а к'орггера дуй'цуш, произведенеш язйина цара. Шаьш вайнехан хьок'ехь яз деш, ламапхошка болу шайн безам гойтуш, вошалле кхойкхуш хилла уьш оьрсашка а, Россин халк'ашка а, Кавказан к'аьмнашка а.

Цара санна, ламапхойн дахар довзуйтуш хилла оьрсийн Илманан дайша П. К. Усларий, А. Шифнерий, Бержесний, кхечарий.

Оцу Илманан дайн йоккха роль ю ламапхойн меттанаш а, этнографи а, фольклор а, истори а, культура а йомочу г'уллакхаш т'ехь.

Октябрьски революци хилале нохчий а, г'алг'ай а шайн маттахь йоза доцуш бара.

Кавказски т'ом д'абаьллачул т'аьх'а дукха хан ялале, П. К. Услара яздина шен шуьйра ц'е яхна жайна — «Нохчийн мотт».

П. К. Услара а, нохчочо К'еда Досовс а нохчашна шайн йоза даккха г'ерташ хьегначу к'ых г'уллакх ца хилла.

П. К. Услара кхоьллина алфавит а, К'ь. Досовс йина абат а, Бартоломейс йина абат а вайнаха пайдаиэцаза йисина. Школаш, XIX-г'ла блешо кхаччалц Нохчийчохь а, Г'алг'айчохь а шизь йоцург ца хилла (Соьлж-г'алахь, Несарехь). Оцу «ламапхойн школийн» декхар дара — паччах'ан г'едална оьшуш болу чиповникаш кечбар: талмажашший, юьртдай, писаршший. Х'етте а, ала деза, цу жимачу шина школо 150 гергга бен бер йамош ца хиллехь а, царна х'оттийна г'алашо халк'ан дуй'хьа ца хиллехь а, доккха культурни г'уллакх ду цу школаша динарг. Оцу школашка бевллачех цхьаболу дешархой хьехархойн семинарешка ихна.

Царех дуьххъара дешна бевлла хъехархой хилла, оьрсийн маттахь хьохуш.

XX-гIа блешо доладелча яцара Нохчийчохь оьрсийн маттахь хьохуш пхи-ялх школа бен. Амма паччахьан Iедало дуьхьало ца йора ярташкахь хьуьжарш яхкарна. Паччахьан администрацийна хаьара, хьуьжарш яржар паччахьан Iедална кхераме доцийла. Дукха хьолахь, берийн хьуьжарехь дешначунна кьорIа деша хаьара, амма ша дешнарг хIун ду ца хаьара. Серло яржош яцара хьуьжарш. Бераш' хьекьална артдора цара. Нагахь масийтта шарахь деша а дешна, дешархочух молла хилча, и башха кхераме вацара паччахьана. Цо халкъан кхетам боданехь а латтабора, паччахьан, хьолахойн Iедална муьтIахь хила деза бохург а хьохура.

Нохчий, гIалгIай Октябрьски революцина тIекхаьчча иттех беркъа школа а йолуш, йозахуучийн кIеззиг процент а йолуш бара. 1920-чу шарахь нохчех йоза хуург эзарнах бархI вара, ГIалгIайчохь — пхийтта.

Октябрьски революцис культуран наьIарш йиллина вайнахана.

Революцис гайтина вайнахана социальный, экономический, политический Iазапах гуттаренна а кIелхьарабовларан некъаш. Советски Iедало дахьаш дара вайнахана эскаран хьаькмаша куьйгалла латточу системех маршабовлар. Революцис колонизаторийн, чиновникийн, хьолахойн, шайхийн, молланийн кога кIелхьара дохура адамаш.

Революцис адамашна гайтира сирла перспективаш: Россин вежарийн халкъашца бертахь машаре дахар. Революцис вайнахана бакьонаш елира шайн кьоман культура а, шайн, йоза а, шайн маттахь школа а, шайн пачхьалкхалла а кхиош, прсаца даха.

Хьалха политический, социальный, экономический Iазап шайн вортан тIехь лайначу адамашна гора керла, сирла некъ. Цундела оьрсийн белхалоша Советски Iедал хIоттош бечу тIемашкахь оьрсийн белхалойн классан накьост а, уьйрахо а ца хуьлийла яцара нохч-гIалгIайн кьинхьегамхочун. Оьрсийн белхалочун хенах ха а тоьхна дIахIиттира вайнехан кьинхьегамхой.

Граждански тIом болчу шерашкахь (1917—1920) нохчийн, гIалгIайн кьинхьегамхоша Соьлжа-гIалин, Буру-гIалин пролетариато куьйгалла а деш, коьртехь большевикийн парти а йолуш турпалаллин дакьвалечира контрреволюцина дуьхьал бечу тIемашкахь. ТIаьххъара а, 1920-чу шарахь, кIайнаш иэша а бина, Советски Iедал хIоттийра Теркан областехь.

Оцу доггахь бинчу тIемашкахь масех эзар нохчийн, гIалгIайн тоьлла кIант вуьйжира. В. И. Ленина ваийтинчу С. Орджоникидзе, С. М. Кировс лекха лорура Советски Iедал толош нохч-гIалгIайн кьинхьегамхоша лелийна роль. 1921-чу шарахь РКП(б)-н X-гIа съезд хилира. Масех итт шо хьалхенна билгалйира съездо

партин национални политикан Галашонаш. Национални политикан уггар коурта Галашо лерира съезде Советски Россирчу генна Глѣхъадисинчу, оърсех доцчу халкъашна Гло дар. Халкъашна юккъехъ нийсо хилийта, Глѣхъадисинарш хѣлхадолчушца нисдеш Гло дан доГлѣура политический, економический, культурний Глѣллакхаш Глѣхъ нийсо йо аьлла кхайкхор тоьур дац бахара съезде. Реальни Гло дан доГлѣура Глѣхъадисинчу халкъашна. Партис къѣмнийн областашкахъ юьззина культурни революци яран Галашо Хлѣттийра. И культурни революци ярхъама уггар хѣлхаша оьшуш дара къѣмнашна шайн йоза далар, дешар цахар дладаккхар, къѣмнийн маттахъ зорба хилийтар, литература кхоллар, школаш яхкар, театраш еллар. Йоза ца хуург политика нацкъара лѣйтта, аьлла Ленина.

РКП(б)-н цу Х-чу съезде Хлѣттийна Галашонаш кхочушъярхъама Ламанхойн республикан (Горская республика) Наркомпросо, 1921-чу шарахъ, нохчашний, ГлѣлГлѣшний, хлѣрашний хѣлхаша Хлѣттийра Галашо: бакъахъа хеташ йолу алфавитан система билгалъяр, шайн меттан йозанна бухе и йиллар.

Хлѣрийн дара шайн йоза, оърсийн алфавитан буха Глѣхъ. «Мисионерски» алфавит олѣура цунах. Дѣвккхинера и хлѣрашна юккъе XIX-Глѣ блѣшо долалѣш. Нохчийн а дара ши алфавит (П. К. Услар, Т. Эльдерханов) оърсийчун буха Глѣхъ, амма школашкахъ лѣлийна дѣнара и шиь.

Хлѣрийн, ГлѣлГлѣйн йозанна латински алфавитан система Глѣлѣцѣра. Оцу шарахъ ГлѣлГлѣаша къобѣлѣйра латински алфавитан буха Глѣхъ З. К. Мальсаговс Хлѣттийна йолу проект.

Нохчийчохъ цу заманчохъ боккха Гѣткъѣм болуш бара молланаш. Нохчийчуьрчу векалша цундела Гѣрбийн алфавитан система Глѣлѣцѣра. 1921-Глѣ шо дладолуш, Нохчийчохъ Тѣчаев Ахъмин алфавитан проект магийра. Оцу алфавитца арахецнѣра ши учебник. Амма, А. Тѣчаевн алфавит дукха сакхтѣш долѣш яра. Нагахъ, яздинчунна а ца хѣѣара ша яздинѣарг деша.

Вукху шарахъ ШахГѣб моллас (Баммат-юьртѣра Ш. Сугаипов) «Гѣдина элпаш» дѣхѣра Гѣрбийн алфавитан буха Глѣхъ. Оцу элпѣшца йѣра кѣлззѣг учебникаш. Школашкахъ дешѣран шѣна шарахъ лѣлийра «ШахГѣбан йоза» (1923/24, 1924/25).

1922-чу шеран ноябрь баттахъ Ламанхойн Республика юккъѣра нохчий сѣѣакъѣстиѣра, шайн автономни областъ а йѣна. Хлѣрий, ГлѣлГлѣй бѣсѣра Ламанхойн Республикѣхъ. Латински элпаш Глѣ а ѣцѣна, сѣхонца шайн культуран Глѣллакхаш дан буьйлиѣра уш.

1923-чу шеран майн Хѣлхѣрчу дѣйнахъ ГлѣлГлѣйн маттахъ арадаккха долийра хлѣнца а зорба тухуш долу ГлѣлГлѣйн «Сердало» ѣзѣта.

Амма, латински алфавит Нохчийчохъ а хѣхочуьра ца саѣадѣра. 1925-чу шарахъ аьхкѣ Ростовѣхъ ламанхойн халкъийн культуран Глѣллакхаш дѣуйцуш конференци хѣлѣра. Нохчийн векалша магийра латински алфавит. 1925-чу шарахъ Нохчийчохъ Гѣр-

бийн элпийн метина латински алфавитца дина керла алфавит тейицира Х. Д. Ошаевс хоттийначу проектац. Латински алфавит тейицар цу заманчох ца хилца йиш йоцуш гуллакх дара. Оьрсийн алфавит цу хенах тейца гоьртича, молланийн кера мукъ боглур эладитанаш лело. Амма латински алфавитан система тейицар оьрсийн элпашна тедуьгу тегла дара. Оьрсийн алфавитан система тейицира 1938-чу шарахь.

Латински элпаш тейицначу шарахь йозанан гуллакх шуьйра а, кюрга а, чехка а даржа дуьйлира.

«Серло» газета йоккха роль лелош дара нохчийн исбаьхьа литература кхоллар тегх а, кхиор тегх а.

Газето шена гонах гулбира ярташкара корреспонденташ. Цара даима газете заметкаш, статьяш кхоьхьуйтура. Корреспонденташ бара хьехархой, избачаш, дешар ца хаар дладоккхуш болу ликвидаторш, комсомольцаш, коммунисташ, юьртан советан председателш. Царна юккьера кьеста буьйлира исбаьхьчу литерануран талант ерш.

Юьртара хьехархой хьалха дукха хьолехь мутаеламех бара. Мелла делахь а, царна хаьара стихаш кхолларан законаш. Нохчийн иллеш кхолларан кепан а хаьара царна. Цунна, «Серло» газете кхоьхьуйтуху стихашна тегх тарбийн маттарчу байтийн амалш я нохчийн фольклоран иллийн амалш яра.

Тарбийн байтийн кеп, нохчийн маттахь язйинчу стихийн чулацамца хаалуш яра. Оцу 1925-чу шарахь «Серло» газета тегх а гучуйийла юьйлира Нажаев Ахьмадий, Дудаев Табдиссий язйина стихаш. А. Нажаевс, А. Дудаевс язьечу стихийн темаш цу заманан темаш яра: Даймохк, Цен Эскар, Советски Тедал, граждандски теман турпалалла, бахам когахлоттабар, социалистически индустриализаци, школа, юьртахь болу классови кьийсам, и. д. кх.

Амма мутаеламех бевлачу поэтийн кхоллараллехь массеран а цьхана тайпана сакхташ дара. Яздархо — художник ву. Исбаьхьаллин васташца гойтуш хила веза яздархо, дуьйцуш хила ца веза. Цу кеппара, стихаш мел язйийриг «дуьйцуш» вара, «гойтуш» вацара. Стихаша бийриг «хьехамаш» бара. Цу тайппана, А. Дудаевн, А. Нажаевн стихаш а яра дидактикех, декларацих, риториках, морализмах юьззина.

Шайн произведенешкахь цара даима хестадора Советски Тедал, парти, Цен Эскар, белхалойн класс, амма диканиг хестадахь а, дуьйцу хлума марзда, даржо ца хаьара царна. Цу заманчохь язлеш хилла кегий хабарш. Реалистически методца хлуманан сурт хотто тертара хетяхьлера авторш, амма произведенин чулацаман дог схьаделла ца лора царга. Натуралистически методца яздаран новкьа телара уьш. 1926—1928-чуй шерашкахь керла цераш гучуйовлу зорбанехь. Ёш бу Бадиев Саьид, Мамакаев Мохьмад, оьрсийн маттахь язлеш Арсанов Саидбей. Таьхьуо вуьйцу Айсханов Шамсудди а. Арабизман хьу яцара царех

йовлла. Шайш литературехъ глущ моссазз йоккху — советски реализман принципашна тегертара уш.

Цу муьрехъ литературни болх болабо нохчийн литературан бухлоттийнарг лоруш волчу Саид Бадиев (1926 ш.).

Дуьххъара шен стихаш язъа волавелла и «Сердо» газета тлехъ. Оцу хенахъ волало и кегийра прозаически произведенеш язъа.

Хьалхара пхешеран план кхоchuшъа кыйсам болабо 1928—1929-чу шерашкахъ. Шуйра баржабо кыйсам, юртбахам коллективни новкъа берзош. Оцу турпалаллин кыйсамо шортта темаш ло когбаккха буьйлабеллачу яздархошна. С. Бадиев волало драматургехъ шен ницкъ муха бу хъажа. Таьхъуо, 1931-чу шарахъ, нохч-Галгайн къоман театр йиллинчул таьхъа, цуьнан ойла тлейорзу драматургин жанрана.

Вайн мехкан темаш а йолуш, С. Бадиевл хьалха а буьйлабелла нохийн авторш пьесаш язъа, оьрсийн а, нохийн а меттанашкахъ. Царна юкъайоглу Данилбек Шериповс 1923-чу шарахъ язъина «Зандакъара Габлбек-Хъаьжа» пьеса. И пьеса хиттош яра любительша. «Шайх Казиб» олуш, кхин пьеса а яра цуьнан. Ший а оьрсийн маттахъ язъина яра н шиъ. Зорба тоьхнера Соьлжа-Галахъ.

И йоцуруш, И. Эльдерханови, Х. Яндарови пьесаш а яра любительша хиттош.

С. Бадиевл хьалха стихаш язъа волавелла М. Мамакаев, амма цу хенахъ цуо санна тевирззина поэзехъ болх беш ца хилла кху. Саидбей Арсановс цу муьрехъ оьрсийн маттахъ дийцарш яздина. И дийцарш фрагменташ яра, таьхъуо цуо язъинчу «Маца девза доттагала» романа юкъаяхана. М. Мамакаевн, С. Бадиевн, С. Арсановн, Айсхановн кхоллараллехъ коьрта меттиг далаьнна яра цу заманан темаш: юртбахам коллективизацин новкъа баккхар, культуран гуллакхаш, ширчу гадаташцара кыйсам, граждански темалойн турпалалла, советски патриотизм, и. д. кх. Оцу яздархоша шайн произведенешкахъ гойтура шира дуьне халакххилар, керла Советски йедал хлоттар. Цара йорабохура адамаш дадош болу эксплуататорш — кулакаш, молланаш, шайхаш. Цара гойтура керла хьалакхуьчу дахаран зийидигаш.

Шен заманчохъ цу яздархойн кхолларалла йоккха роль лелош яра, заманан Галашонех халкъ кхетош.

1925-чу шарахъ, 18 июнь дийнахъ ВКП(б)-н Центральни Комитето литературин хьокъехъ доккхачу маьне сацам бина «Исбаьхъчу литературан декъехъ партин политикан хьокъехъ». Нохчийн керлачу литературин кеп хлоттор тлехъ члогла оьшуш яра и ЦК-с йина кхел. Нохчийн яздархойн тоба жима яра. Хетте а цу яздархоша юьхьарлаьнна кхоллараллин некъ муха хила беа гойтура цу сацамо. И гуш ду цхьана хуманаш. Дидактикалий, декларацилий дара «арабисташа» шайн кхоллараллехъ схьагойту некъаш. Текхьначу яздархойн кхоллараллехъ гуш бара мостагийн классаца машар боцуш латтош болу

кыйсам. Ярташках кынхьегамхой толо, керланиг, революционни дерг толо тӀехъажийна яра кӀоначийн кхоллараллин иралла. И кӀоначийн тоба ша литературни новкъа яълча, кӀоман керла кепаш леа, Советски Тедалан, партин идеяш кхочушъя йобллера.

Керла кхиъначу яздархойн литературни продукци а яцара айпаш доцуш. Цара хиттайора шайна хьалха Талашонаш: Советски дахар куьзгана чохь санна гайтар а, и дахар кьобалдар а. Амма, царех цхьаболчушках Корггера литературни хаарш дацара, яздархочун говзалла яцара, литературни культура Кезиг яра, шавш ханна кегий хиларна, дуьне Кезиг довзарна.

Къаьсттина ала догӀу и С. Бадиевхий, Ш. Айсхановхий. И тайпа айпаш ду оцу шина яздархочун цхьайолчу произведенешкахь. Цунах «бераллин реализм» алакур ду. Оцу «бераллин реализмана» юктайогӀу: коьрта чуьра схьаэцна сюжетах, натурализм — яздаран хотӀехь туш долу, нохчийн коьртахь долу вондика сов дестийна дийцар, авторша шайн коьрта чуьра схьаьхна, хила ца тарлуш йолу ситуацих, и. дӀ. кх.

И айпаш хиллехь а, шен заманахь, нохчийн литература когайобдуш, оцу авторийн произведенеша дика роль лелайора.

И хьалхара мур дӀаболучу хенахь, ткъентталгӀачу шерашихахь Соьлжа-ГӀали чохь литературни кружокех кхира яздархойн организаци (Пролетарски яздархойн грозненски ассоциаци). И организаци, мелла елахь а, школа хилла дӀахӀоьттара нохчийн литературинна. Нохчийн яздархой а богӀура цу «ГРАПП» организаци чу. Нохчийн литературни белхахой кхиар ГӀалин яздархойн организацица уьйр а йолуш, цуьнан Таткъам а болуш хилира.

Литература когайобдучу муьрехь оьрсийн маттера нохчийн мате яьхнера дукха произведенеш. Царлахь оьрсийн классиках а, советски яздархой а бара. И литературни произведенеш гочъяро чӀогӀа ГӀо дора литературни кхоллараллин тайп-тайпана кепаш кхиа. Оцу заманчохь кхиа боьлла нохчийн литературни мотт. Оьрсийн литературан тоьлла произведенеш нохчийн мате яхаро а ГӀо дора литературни мотт кхолла. Оьрсийн литературо Тамбора нохчийн яздархой исбаьхьаллин васташца ойла ян, и васташ кехата тӀехь гайта.

НОХЧИЙН ЛИТЕРАТУРА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ЮКЪАРАЛЛА ХӀОТТОЧУ МУЬРЕХЬ

(1929—1956)

1929-гӀа шо массо а агӀор хийцамашца ногтухуш хилла шо ларалур ду. Оцу шаро билгалбо вайн пачхьалкхехь болабелла керла исторически мур. Ахархой шайн бахамаш лелорехь тӀаьхьало йоллуш колхозни юкъараллин методаш тӀе бевлла.

Ахархойн цхьалха бахамаш дукха меллиша кхуьуш бара. ГӀаланашкахь социалистически индустри яра чехкачу боларца,

паровоз санна хакхаелла, дукха сикх кхуьуш, хьалхьяелла йоьдуш. Оцу шина тайпанчу бахаман кхиарехь йоккха диспропорци яра. Ахархойн шен-шен керахь болу юьртбахам тлаьхьабуйсуш хилча, эхар а, индустри кхиар юхайзор дара юьртан бахамо. Машинни лекхачу техника тле юьртан бахам баьккхича, цуь шина бахаман кхиарехь йоккха диспропорци хила йиш яцара. Цундела бевлира ахархой юьтара бахам лело. Колхозаш яхар дара вайн Советски Союзехь капитализм шен орамашца бухьяккхар. Шен-шенчу бахамо денъеш яра юьртара буржуазни класс — эксплуататорийн класс. Ерриг фронтехула яржийна атака ян йолийра социализмо, дуьххьара пхешеран план пачхьалкхо тлеиьцарца. Масех миллион ахархой, шен-шен долара бахамаш цхьаьна а тоьхна, колхозашка бирзира исторически клезигчу муьрехь. Партий XVIII-чу съездо кхайкхийра, (1939 ш.) халкъан бахаман масо а дакъошкахь, вайн пачхьалкхехь гуттаренна а социализм тоьлла, аьлла. Цу тайпана тоьллера социализман идеяш культуран гуллакхаш тлехь а.

Нохчийн Автономни Областана-м муххале а дара хьалхарчу пятилеткин шераш, 1928—1933-гIий шераш масо а кепара ногтухуш: экономикехь а, культурни революцехь а. Цу шерашкахь хилла Нохчийчоьхь «культпоходаш». Дешар цахаар дIадоккхуш, школаш йохкуш хилла масо а эвлашкахь, ярташкахь. Театр йиллина. Зорба а, исбаьхьа литература а кхиьна. Индустрино дукха адам вайнахах чуьозна. Илманца-талларан институт йиллина. Институташкахь, школашкахь, техникумашкахь, курсашкахь эзарнаш кегийрхой деша боьлла.

Ерриг и адам меттахьхьадиана комплекс — культурни революци яржар хилла. Оцу культурни революцис дIадоккхура нохчийн, гIалгIайн халкъ исторехь тлаьхьадисина хилар. И экономический, социальный, культурний революци нохчийн ярташкахь хуьлуш яра гIалин промышленносто пачхьалкхан пхешеран план шиь ах шарахь кхочушийнчу муьрехь.

1934-гIа шо долалуш нохчийн, гIалгIайн Автономни Областаш вовшах а кхетта, цхьа автономни йира.

1936-чу шарахь вайн Советски Конституци СССР-н Советийн съездо чIагIъечу дийнахь Нохч-ГIалгIайн Автономни областах республика йира.

И гуллакх йоккха гулч яра, гергарчу шина халкъах, шина вешех, цхьа советски наци еш дIахьочу новкъахь яьккхина. Хаддаза кхуьуш лаьтташ социалистически индустри а йолуш, де-дийне мел дели чIагIлуш схьайоглуш колхозаш а йолуш, гондхьа национални ярташкахь яржаш культурни революци а йолуш, нохчийн, гIалгIайн литературан кхиаран шоллагIа мур болабелира. 1929-чу шарера 1940-чу шаре кхаччалц болчу муьрехь нохчийн литературехь керла цIераш гучуйовлу: Нурдин Музаев, Гьарби Мамакаев, Билал Саидов, Х. Ошаев, ешарча Балкан Анзорова, и. дI. кх. Оцу муьрехь зазодокхий айало хьалхарчу муьрехь язда буйлабеллачу яздархойн, поэтийн: М. Мамакаевн,

Ш. Айсханови, С. Б. Арсанови кхолларалла. Царех къаьсттина дукха яздина 1930—1937-чуй шерашкахь С. Бадиевс. Итт шарахь ша литературехь болх беш, цуо язйина бархI-исс пьесий, дуккха а хабарш, дийцарш, стихаш. Цуьнан пьесаш даима вайн национални театрехь гойтуш яра.

С. Бадиевн пьесаш, дукхахъерш ширачу Iадаташна дубьхал хъажийна яра. Кулакаш а, молланаш а, совдегарш а, шайхаш а Iорабохура цуо. Керланиг тулуйтуш, советски дахар къобалдеш яра цуьнан произведенеш.

Хьалхара пхеашеран план кхоchuшъеш кыйсам латточу хенахь нохчийн маттахь зорбанера арахеца йолайо литературни сборникаш, альманахаш, авторийн книжкаш, кхиерш. Литературни произведенеш арахецаро доьшучийн тоба Iа стамйора, авторийн корматалла а, говзалла а ойура.

Оцу муьрехь поэтан М. Мамакаевн творчество лакхарчу дарже кхоchu. Цуьнан стихаш ю адамийн дахар кIорIгера девзаш, хиллачун нийса маьIна деш, адамийн психологи евзаш. Цуьнан произведенеш, дукха хьолахь, граждански лирикех ю.

Нурдин Музаевн творчество йолало ткъеитталгIачу шерашкахь. Н. Музаев керарчу хенахь хиллачунна шен стихашца сиха жоп лучу поэтех ву.

Нохчийн дуккха а поэташкахь В. Маяковскийн кхоллараллин Iаткъам хаало. Массабргахьчул чIорIа хаало иза Н. Музаевн кхоллараллехь. БIаьргаш а хьаббина, В. Маяковскийн кхоллараллин кеп схьаьцар дац и. Н. Музаев гIерта сийлахь-воккхачу поэтан новкъа хIотта. Керла формаш лобху цуо, нохчийн меттан гIирсаьцца В. Маяковскийн поэзии ойла Iа, амал а шен поэзехь гайта. ГIеметта хIоьттина Н. Музаевн поэзи вайн заманахь.

Поэт Iаьрби Мамакаев оцу ткъеитталгIачу шерашкахь волавелла язда. Дукхahiюлу цуьнан стихаш—лирика ю. I. Мамакаевс, берахь дуйна, хало хьегна, дукха хьалхе дех-ненах хадарна. Цунна хила мега цуьнан цхьайолчу лирикан произведенешкахь хезаш долу гIайгIане аз. Шеко яц Iаьрби Мамакаевн кхоллараллина хIирийн поэтан Коста Хетагуровн поэзии Iаткъам хилла хиларан. Iаьрбина дукха езара Хетагуровн стихаш. Кест-кеста дагахь хууш дерш доьшура цуо. Лирикехь нагахь хезаш гIийла аз хиллехь а, граждански темаш яра цуьнан произведенешкахь юьйцуруш. Советски дахар къобалдора цуо, шен деган ерриг йовхонца. Iаламан сурт Iаьрбина санна язда цхьана а нохчийн поэтана Iа хаьара. ТкъеитталгIачу шерашкахь литературехь болх бан вулу Халид Ошаев. Цунна езаелла жанр драматургий, прозий ю.

ГIеман шераш доладалале литературан кхоллараллин новкъа хIутту Билал Саидов. 1935—37-чуй шерашкахь нохчийн театрехь артист ву Б. Саидов. Пьесаш оьрсийн маттера гочIо цуо. TIаьхьо ша а язIо цуо пьесаш а, стихаш а. Цуьнан пьесаш хIиттайо вайн театрехь.

Сийлахь-боккха Даймехкан тIом лаьттаху шерашкахь язда

водало поэт Мамед Сулаев. Тіеман хенахь «Малх тоьлар бу» ціе йолчу поэмин дакъош араховцу цо. М. Сулаевс хестайо шайн синош а Даймахкана ца кхойнчу советски адамиин патриотизм. Царах догуш ду поэмехь фашистски агрессоршна дуьхьал хьажийна дарделла дешнаш. В. Маяковскийн Іаткъам хаало цу поэмехь. 1955-чу шарахь дуьйна билгалъялла М. Сулаевн жанр: лирикн поэт ву и. Кху тІаьхьарчу шерашкахь прозехь а, литературни критикехь а дакъалоцу цуо.

Балкан Анзорова ю нохчийн зударех уггар хьалха яздархойн союзе дІаиэцца эшарча. Балканна хаьа Іаламат дукха мехкарийн эшарш, лирически иллеш. Радиоохь болх беш йолуш, даима эшарш локхуш яра и. Дукха эшарш а, стихаш а ша яьхна цуо. Цуьнан стихаш халкъан эшарех тера хиларна, кхетапе хиларна дукха езара адамашна. Советски заманахь, адамаш гІоза дахар дара цуьнан эшарша дуьйцуш. Безам буьйцуш йолу цуьнан эшарш мехкаршна дукха хазахеташ яра. Литературе еана Балкан Анзорова тІом болабалале хьалхарчу шерашкахь.

Кіезиг ала деза советски нохч-гІалгІайн яздархойн союзан хьокъехь.

1932-чу шеран апрель баттахь ВКП(б)-н ЦК-н сацам хилла Россин пролетарски яздархойн юкъаралла («РАПП») дІасаховцуш. Цуьнга terra дІаехира кхийолу яздархойн организациш а, группаш а. Сацам бира, церан меттина, массо яздархо чу а лоцуш, цхьа союз ян. Оцу сацамаша хІиттайора актуальни Іалашонаш, литературехь гучубуьйлучу Іаткъамашца кьийсам латтор, берриге литературан ницкъ социализман толамна гІо де-чу новкъа хІоттор.

1930-чу шарахь Нохчийчохь яра, Мохьмад Мамакаевн куьйгаллица йиллина яздархойн организаци («ЧАПП»), «Нохчийн пролетарски яздархойн ассоциаци». Партин сацам хиллачул тІаьхьа Нохчийчохь а, ГІалгІайчохь а кечам бан болабелла яздархой шайн союз йилла. І-ра Ерригсоюзан советски яздархойн съезд Москвахь хилале (август 1934 ш.) жимма хьалхо, нохч-гІалгІайн яздархойн организаци кхоьллина.

Москвахь съезд хилале нохч-гІалгІайн яздархойн союзана юкъабаьхкина ГІалгІайн накъостий: Базоркин Идрис, Муталиев Хаджибекир, Осмиев Хьамзат, Озиев Салман, Мальсагов Дошлуко, Беков Тембот, Яндиев Джамалдин. Нохчех союзана юкъабахна: Мамакаев Мохьмад, Дудаев Абдий, Нажаев Ахьмад, Айсханов Шамсуддий, Бадуев СаьІид, Музаев Нурдин, Исаева Марьям. ТІаьхьо союзе эцна Арсанов Саид-Бей, Россера Нохчи-чу веача.

Ерригсоюзан советски яздархойн хьалхарчу съездехь нохчех: М. Мамакаев, Ш. Айсханов, ГІалгІайх: Х. Муталиев, Дж. Яндиев хилла.

Нохчийн литература кхиаран шоллагІчу муьрехь (1929—1956 шш.), хьалхарчу шерашкахь, яздархойн произведенешкахь цхьа ша тайпана «критически реализман» метод яра бухе йилли-

Газето нохч-ГІалГІайн халкъан юкъараллин дог-ойла гойту-ра. Адамаш вовшахтохархо дара и газета, партис, правитель-ствос хІиттош йолу Іалашонаш кхочушйойтуш.

Нохч-ГІалГІайн автономи ден а йина юхахІоттаяллац, 1955—1959-чуй шерашкахь, газета вайн къоман культура денъярний, и кхиорний тІехь гІо деш дара.

1956-чу шарахь арахецнера Н. Музаевн хаьржинчу стихийн поэмин сборник. Оцу шарахь араелира «ДоттаГІалла» цІе йолу стихийн, хабарийн сборник. Фрунзехь зорбатоьхнера «Кегийрхойн аьзнаш» сборник. Оцу книжки юкъаяханера дуккха а авторийн произведенеш. С. Арсановс язйина «Маца девза доттаГІалла» роман. Оьрсийн маттахь язйина елахь а, иза язйинарг нохчийн яздархо а ву, и роман вайн нохчийн дахарх лаьцна язйина а ю. Иза мехала доккха совГІат ду вайн къоман советски литература-на. ТІаккха арахецна Н. Музаевн «Селима дуйцу» поэмий, «Замза» дийцаррий. Фрунзехь ГІалГІайн маттахь арахецна «БІаьста», «Дена гІюз» сборникаш. Оцу шарахь арайолу Му-талиев Х. Б. хаьржинчу стихийн сборник.

Москвахь поэта М. Мамакаевс оьрсийн маттахь кечъя йо-лийра нохчийн, ГІалГІайн поэзийн антологи. Дукхе-дика кечдина и жайна арахецна 1959-чу шарахь, «Чечено-Ингушская поэзия» цІе а йолуш.

Оьрсийн литературан юкъаралло нохч-ГІалГІайн поэзех вуно мехала лерина оцу сборника тІе тоьхна масалш.

И арахецна антологи нохч-ГІалГІайн халкъан поэтически кхолларалла кхиаран исторехь доза къастош зил бу, дІаба-ханчу шина муьрехь Нохч-ГІалГІайн республикан поэтийн кхол-лараллин белхан жамІ ду. 1957-чу шеран аьхька, нохч-ГІалГІайн бахархойх нисса ах гергга шайш хьалха Іийначу махка бирзира. ЮхахІоттийначу республикехь белхаш болиьра эконоимкий, культурий лакхарчу даре ойуш.

1957-чу шарахь арахеца долиьра Грознехь нохчийн «Ленинан некъ», ГІалГІайн «Сердало» газеташ. Литература кхиарна гІо деш «Къинхьегаман байракхо» долиьнарг дІадаьхьира оцу шина газето.

Хьалха ма хиллара, нохч-ГІалГІайн книжни издательствос исбаьхьаллин литература арахиэца йолийра, хьалха а ша хилла-чу тайпана сихачу боларца.

Нохчийн литература кхиаран керла мур дІаболабалар «Ли-тературий, искусствой халкъан дахарца йозаелла хила езарх лаьцна» Н. С. Хрущевс къамел дечу хенаца нисделира.

Нохчийн, ГІалГІайн литераторш кхеташ бу, литературехь кер-рарчу заманан Іалашонаш гайтаррий, коммунистически юкъарал-лин стаг Іамийна кхиоррий — социалистически реализман керла мур хиларх. Н. С. Хрущевн гайтамаша гІо до вайнехан литера-торшна коммунистически гІиллакхца адам-халкъ Іаморехь къийсам латто. Кхуьуш лаьттаху къоман литературо вайн заманан Іалашонаш кхочушъяйта кхойкху къинхьегамхошка.

1958-чу шарахь дуьйна Нохч-ГалгӀайн республикехь шен рожехь арахоьцуш «Орга», «Ламанан Гуьйре» ши альманах ю. Наг-наггахь оьрсийн маттахь а йолу альманах, Грозный-гӀалин литераторша дакъа а лошуш.

Цу альманахаш тӀехь дакъалоцуш бу кегийрхой а. Царна юккӀехь дуккха а нисло талант йолуш яздархой. Кест-кеста арахоьцу альманахаш, авторийн книгаш, репертуарни сборникаш. Хьалххе литературе бевллачийн а, тӀекхуьучу кегийчийн а литературни говзаллаш уьйу оцу арахоьцучу книжкаша.

1957-гӀа шо дӀадолуш яздархойн оргкомитето республикехь гулйинера хьалхара яздархойн конференци. Цо кхайкхийра Нохч-ГалгӀайн республикан яздархойн Союз юхаметтахӀоттор. Конференцис правлени а хаьржира.

Дуккха а зама яьллачул тӀаьхьа, цхьаьнакхийтира нохчийн, гӀалгӀайн яздархой луларчу вежарийн республикийн ДеГӀастанан, ХӀирийн, Гебертойн яздархошца. Грозный гӀалин литераторех а бара конференцехь векалш. Конференци чекхъелира вошалла чӀагӀдечу байракхаш кӀел. Конференцис сацам бира: яздархоша шайн литературни болх дӀабахьа безар, халкъаца литературан уьйр чӀагӀгъяла езаш хилар, XX-чу съездо хӀиттийна гӀалашонаш кхочушгӀечу балха тӀехь партина гӀо дар, литература керарчу заманига тӀеерзор.

Партин XXI-гӀа съезд хиллале, 1958-чу шеран декабрь баттахь, РСФСР-н яздархойн хьалхара Учредительни съезд хилира Москвехь. Доккха маьӀна дара цуьнан нохчийн литература кхин дӀа а кхиор тӀехь. Оцу съездехь дакъалоцуш бара вайн яздархой М. Мамакаев, С.-Б. Арсанов, Х. Муталиев, Б. Зязиков. Нохч-гӀалгӀайн литературни хьал дуьйцуш къамел дира съездехь М. Мамакаевс.

Партин XXI-чу съездо куьйгаллин гайтамаш белла, 1959-чу шеран май баттахь хиллачу яздархойн Еригсоюзни кхозлагӀчу съездана. Оцу съездехь хилла нохч-гӀалгӀайн яздархойх С.-Б. Арсанов, Б. Зязиков. Оцу съездехь Н. С. Хрущевс дина къамел а, яздархочо А. Соболевс йина доклад а доккха, программни маьӀна долуш ю. Н. С. Хрущевс аьлла, яздархойн коьрта декхар таханалерачу заманехьа берзар ду. И бохург хӀун ду аьлча, хьалхалерачу заманашкахь хилларш шен произведенешкахь гайтина ца йеш, яздархочо керарчу заманан декхарш кхочушда партина гӀо де, бохург ду. Коммунизман таханалерчу хьашташкахьа кӀийсам латтош волу, хуьнаре кӀонаха муха хила веза гайта боху Н. С. Хрущевн къамелан кхайкхамо.

Социалистически реализман амалшна тӀе а доьгӀна, вайн махкахь коммунистически юкӀаралла хӀоттош зеделларг шайн произведенешкахь гайта догӀу советски литераторша. 1958-гӀа шо чекхдолуш Грознехь йиллина Нохч-ГалгӀайн кьоман театр. Театр схьаелларо драматургин жанр литературехь кхиор доладо.

Иштта мехала гуллакх ду Несарехъ халкъан театр йиллар.

Културни кхиам бу Грознерчу тайнигийн театрехъ нохчийн артистийн группо тайнигийн постановкаш хИттор.

Нохчийн литература халкъана йовзийтарехъ доккха го до радиос. Кест-кеста радиохула вайнехан литературни произведенех цхьацца дакъош доьшу. Цхьаболчу яздархоша леррина радиона а язйо произведенеш.

Нохч-ГIалгIайн республикехъ 1957-чу шарахъ юхахIоттийна Илманца-талларан институт. Истори а, вайнехан мотг а, литература а, экономика а Илманца толлу цу институт. Цу институтан литературни секторехъ планаца толлу массо а вайн яздархойн творчество, авторийн произведенешна литературни критика а язъеш.

Яздархойн союзо адамийн халкъаца уьйр латтайо, яздархошпа цхьаьнакхетийла нисйо, предприятишка оьхуьйту, совхозашкахъ, колхозашкахъ къамелаш дойту яздархошка.

Луларчу вежарийн республикийн яздархошца доттагIалла чIагIда вайн яздархой ХIирийчу а, ГIеберта а, ДегIастана а оьху совещанешкий, семинарашкий, юбилейшкий. Церан яздархой вайн кхуза а оьху.

1959-чу шарахъ нохч-гIалгIайн яздархой бахара ГIеберта (Нальчике) литературни совещане; ДегIастана (Махъач-гIала) семинаре бахара вайн драматургаш.

Грознехъ нохч-гIалгIайн яздархойн союзо даздира хIирийн поэт Коста Хетагуров вина бIе шо кхачна де. ДоттагIалла таса Гуьржех а бахара нохч-гIалгIайн яздархой.

Республика юхахIоттийначул тIаьхъа нохчийн поэташий, яздархоший дуккха а дика произведенеш язйина.

М. Мамакаевс кIоргачу ойланан лекхачу поэтически исбаьхьаллин произведенеш язйо. Цу оьрсийн маттахъ сборник арахецна шен произведенийн. Цу тIера стихаш оьрсийн тоьлчачу хIинцалерачу поэзин могларе хIитталур ю. Адамийн дог-ойла а, психологи а дика евза М. Мамакаевна. Дуйненахъ дуккха а дикавон шена дайна хиларна, адамийн дахар дика зийна ву и, цундела цуьнан стихаш хьекъална а, ойланна а кIорга ю.

Бакххийчу кхиамашка кхачна Н. Музаевн кхолларалла «Довха дегнаш» поэми тIехъ. 1960-чу шарахъ цо «Къонахийн болар» роман язйина. И язъеш автора шена хьалха хIоттийна Iалашо коммунистически кьинхьегаман бригадаш гайтар ю. И Iалашонаш романа тIехъ юьззина кхочуш ца йина Музаевс. Карарчу заманан лехамашна сиха жоп ло Музаевн кхолларалло. Дуккха а кегийра стихаш язйина цо вайн исбаьхъа зама а, партин некъ а хастамца уьйуш.

М. Сулаевс кху тIаьхьарчу шерашкахъ арахецна «Безаман эшарш» сборник. Лириках юьззина йолу поэтан зевне стихаш эстетически марзо луш ю. Безаман тема даима хилла а, хир йолуш а ю, делахъ а, безаман мах хила богIучул тIехбахар нийса дац. Оцунах ларвала веза Сулаев. Дукха дика ю М. Сулаевс ко-

рейски маттера схъаиэцна стихаш. Цу сборникал совнаха прозин книжка а яьлла М. Сулаевн ара, «Велларг денвар» цѣ а йолуш. Альманахашна тѣхь нохчийн авторийн творчествох лаьцна критически статьяш язйо цо.

Литературни критика тѣхьхайисина участок ю вайнехан литературехь. Цунна, М. Сулаевс шена тѣлаьцна и гѣуллакх литературана пайда болуш ду.

Яздархочо Х. Ошаевс 1957-чу шарахь еа актан «Асланбек Шерипов», «Дукъа тѣхь» цѣрш йолуш пьесаш язйина. Шина актехь «Зулай», «Ахьмар-Хьаьжа» цѣраш йолуш шиь язйина. Кхин йиь пьеса а язйина. «Ши Зайбулла», «Селасат», «Цхьана буйнахь ши хорбаз», «Хѣшт» бохуш кегий пьесаш а язйина цо. «Селасат» — гѣалгѣийн маттахь Несарехь хѣоттийна, альманаха тѣхь ара а яьлла. 1959—1960-чуй шерашкахь «Алун шераш» романан ши кнѣпа араяьлла цуьнан. Альманах тѣхь 1960-чу шарахь зорбатоьхна Ошаевн «Гармана арахь» очерк. Оьрсийн маттахь а язйо Х. Ошаевс произведенеш («Бет-Пак-Далински очеркаш», «А. С. Серафимовичах дагадогѣурш»). Фольклора тѣхь а болх беш ву Х. Ошаев. Нохчийн маттахь З. Джамалхановца цхьаьна «Нохчийн халкъан бартан творчество» аьлла цуо язйина статья Илманца-талларан институто арахеьцначу «Нохчийн иллеш, эшарш» сборника тѣхь ю. Фольклорах лаьцна кхин ши статья а ю цуо язйина институтан «Известести» тѣхь («Фольклорни заметкаш», «Нохчийн фольклоран истори тѣе»).

Б. Саидовс а бина боккха литературни болх. Цо вайн къоман театрана кхечу меттанашкара пьесаш нохчийн матте йоху. 1959-гѣа шо доладелчхьана цуо нохчийн матте ерзийна дукха пьесаш. Тайнигийн театрна а кечийна цуо пьесаш. 1960-чу шарахь тайнигийн театрна «Ламанаш самадевлла» пьеса язйина цуо. Издательствос 1959-чу шарахь арахиэцна цуьнан стихийн «Дуьненна — машар» сборник.

Йоккха талант йолуш ю нохчийн поэтесса Раиса Ахматова. Иза яздархойн союзе дѣаэцна 1958-чу шарахь. Цуьнан творчество — лирика ю. Яздо цо нохчийн маттахь а, оьрсийн маттахь а. Цуьнан стихаш сов исбаьхьа, дагах леташ, аз зевне долуш ю. Дог ойуш йолу Раисин стихаш ладоьгѣучуша дукха резахуьлий тѣеьцу.

1959-чу шарахь араелира нохчийн маттахь цуьнан стихийн сборник «Сан хьоме республика». 1960-чу шарахь арахиэцна цуьнан шоллагѣа сборник — оьрсийн маттахь — «Бей мне, ветер, в лицо!». Цуьнан поэзех, цѣен тай хилла, чекхийолуш лейтмотив — паргѣатъяьлла зуда — ламанхо ю. Наггахь гѣлгьялар ду цуьнан стихашкахь хаалуш. Делахь а дуьне ду Раисас хесториг, къобалдийриг.

* * *

Партин XXI-чу съездо ворхѣшеран планан хьокъехь бинчу сацамаша вайн яздархошна хьалха сийлахь гѣлашонаш хѣиттийна.

Литературо исбаъхаллин васташца гайта деза вайн махкахъ хЮттош йолчу коммунистически юкъараллин сурт. Социалистически бахаман система, вайн пачхьалкхан дозана ала а яълла, дуьненан а система хилла. Юххехъ дІакъевкъаш лаьтташ капиталистически система ю. Яздархошна хьалха хІуьттуш яккхий Іала-шонаш ю, дуьненахъ тІамал машар толо гІерташ, капитализм а, социализм а, цхьана тарлуш, машаре Іайта. ХІокху вайн заманахъ тІемаш ца хилча ца довлуш дац, я къинхъегаман халкъанэ уьш оьшуш а дац. Коммунистически юкъаралла дІахЮттош, шуьй-ра фронт а яржийна, латтош къийсам бу вайн Даймахкахъ. Оцу коммунизм хІотточу къийсамо шортта темаш ло яздархошна. Партина хьалха а, советски юкъараллина хьалха а декхарш, жоьпаллий сов доккха ду яздархойн. Оцу шуьйра баьржинчу къийсамехъ уггар нуьцкъала герз ду яздархошкахъ дерг, цундела, яздархойн роль а, мехалла а йоккха ю, хІунда аьлча, коммунистически юкъараллин гІиллакхаш, амалш массарна а Іаморехъ доккха дакъалаца дезаш яздархой хиларна.

Н. С. Хрущевс яздархойн ІІІ-чу Ерригсоюзан съездехъ динчу къамелой, А. Соболевс йинчу докладой советски литература керлачу, лакхарчу дарже кхачар гойту.

Сийлахъ-езчу оьрсийн литературин, СССР-н халкъийн литератури мехалла Іаламат йоккха ю: советски литература дуь-ненна а некъ гойтуш, хьалхаяьлла йоьдуш литература ю.

Социалистически лагеран литератураний, капитализман лагера прогрессивни яздархошний некъ гойту седа хилла хьалхаяьлла йоьдуш ю СССР-н литература.

ХІинцалерачу нохчийн литературин дуккха а айпаш ду: кегий темаш литературо айар, васташ халкъан дахарера лахьийна ца хилар, риторика, декларациелла, поэтически форманийн лохалла. Проза гenna тІаьхъайисина поэзел. Литературни критика а гІийла ю. Берийн литература — йоцчу новкъа ю. Литература Іилманца таллар а тІаьхъадисина. Нохчийн литературехъ социалистически реализман кеп когахЮтпар а, кхиар а яздархоша хьахош дац. Литературни критика, дукха хьолахъ, авторш хестош ю, я и а хІинций бен йолаелла а яц. И айпаш, сакхаш тІедогІу-чу шерашкахъ дІадаха деза литературни критико, кІадо йоцуш болх а бина.

БАДУЕВ САБИДАН КХОЛЛАРАЛЛА

Сабид Бадиевн литературни кхолларалла йолаелла зама — Советан Iедалан бIаьстенан хан яра. Цу муьрехь заадаьккхира паргIатдевллачу массо а советски кьаьмнаша шайн политически а, экономически а, культурни а дахарехь.

Нохчийн литература а йолаелира дуьххьара кхиамаш баха. Паччахьо таIийна латтийначу кьаьмнаша, Октябрьски революцино шаьш марша ма деххи, Сийлахь-воккхачу Ленина ма хьеххара, шайн культурни белхаш тIехь а баккхийтра кхиамаш бе-хира, хьалха гина а, ган йиш а йоцу, керла таланташ гучу а йохуш.

Керлачу социалистически дIахIоттамо кьаьмнашна аьтто белира шайн кхоллараллин белхаш тIехь оьрсийн культуран хIордах шайна ма оьшшу пайдаэца а, шайн кьоман исбаьхьаллин говзаллаш алсамъяха а, юха шайн кхиамех уггаре а тоьлаш болу стом ерриге а советски юкъяраллин пайдenna берзо а.

Хууш ду, паччахьан заманахь нохч-гIалгIайн кьоман йозанан литература хилла ца хилар.

Дуьххьара вайнехан хила ма деззара йоза а, цуьнца литература а дIахIоьтттира советски Iедал тIедеьча.

Цундела, хIумма а доцунна тIера дIайолаеллачу вайн литературан, цхьа кIеззигчу исторически муьрехь, хилла болу кхиамаш баккхийра лара мегар бу.

И кхиамаш бахарехь Сабид Бадиевс доккха дакъалаьнна ала мегар ду, цуьннап массо а жанрехь язйина йолу произведе-неш алсамо а, церан чулацамийн маьIна кIорггера а, церан исбаьхьаллин форма лаккхарчу тIерIан тIехь а хиларна.

* * *

Прозаик а, драматург а, поэт а волу Сабид-Селахь Сулейманович Бадиев вайн халкъана шуьйрра везаш а, везаш а ву.

Иза вина 1904-чу шарахь Соьлжа-гIалахь. Цуьнан да Нохч-ГIалгIайчуьрчу Хьалха-МартантIера схьаваьлла совдегар хилла.

Сабидан бералла гергара нах болчохь — МартантIехь а,

Соблжа-гІалахь а дІаихна. Гергарчара дуьйцуш беряхь шена хезна долу дуккха а туьйранаш а, халкъан эшарш а безамца да-галовцура СаьИда. Цара, исбаьхьаллин говзалла Іамийна ца Іеш, СаьИдана гойтура халкъо дІаяханчу заманахь лайнарш а, тІе-йогІучу заманна халкъо еш йолу ойла а. Цундела халкъан кхол-лараллех цо боккха пайдаийцира тІаьхьенца шен исбаьхьаллин произведенеш язъеш.

Дешаре безам алсам лаьттира СаьИдан. Грознерчу реальни училище дІавелира Іза дас. Амма йиъ класс чекхъаяккхинчул тІаьхьа дешар юкъахдита дийзира цуьнан: хеназа да а кхелхина, балха а вахна, довзал кхаба дезарна, — довзалехь ша воккхаверг волу дела.

1914-чуй—1915-чуй шерашкахь, реальни училищехь ша дов-пуш волчу хенахь, СаьИда шен хІор мукъа сахьт оьрсийн клас-сийн произведенеш йовпуш дІахьора. Цо кІоргера Іамайо А. С. Пушкинан а, М. Ю. Лермонтовн а, Л. Н. Толстойн а, А. П. Чеховн а, М. Горькийн а, иштта дІа кхечеран а кхолларал-лаш, царах боккха пайда а оьцуш.

Цунах лаьцна С. Бадиевс, цхьа хан яьлча, яздо «Вайн хьехар-хо М. Горький» цІе йолчу очерка тІехь.

Ленинан доттагІ!
Харцонан мостагІ!
Халкъашна гІайракх!

«Хьо тхан хьехархо, тхан шакъост Горький!» иштта дІайолайо С. Бадиевс шен очерк. Цу очерка тІехь автора гойту оьрсийн ли-тературах шена хилла болу пайда а, Ленинан партин а, оьрсийн кьоман а гІовнша халкъашна, цаьрца цхьаьна нохч-гІалгІайн кьомана а, хилла йолу паргІато а.

Реальни училищера дешар ша юкъахдитинчул тІаьхьа шина-кхаа шарахь тайп-тайпана белхаш бо СаьИда, оьцу за-ман чохь ша дешарца шен образовани хьала а йоккхуш.

1917-чу шарахь хилла йолчу Сийлахь-йоккхачу Октябрьски революцино паргІато елира массо а кьинхьегамхошна. Цаьрца цхьаьна жима СаьИд а, шен лааме хьаьжжина, сирлачу новкъа а хІоттийра, керлачу дахаре а верзийра.

1922-чу шарахь С. Бадиевс БуритІахь кооперативни курсаш чекх а йохий, цхьана-шина шарахь кооперацин системехь това-роведан болх бо.

Амма цу балхах тоам ца хуьлу цунна. Цу муьрехь хьехар-хойн курсашка деша а вьодий, уьш чекх а йохий, хьехархочун болх бо цо. Оьцу хенахь, ша дешарца, Іилма Іаморца, оьрсийн литературан классикийн а, советски оьрсийн яздархойн а тоьлаш йолу произведенеш ешарца шен образовани кхин а лакхайоккху цо.

Литературни балхе безам чІагІло кьоначу СаьИдан кийрахь. Доцца дийцарш а, стихаш а язъярца дІаболабо цо 1926—1927-чуй шерашкахь шен литературни болх.

Хууш ду, Октябьски революцино кхоьллина йолу нохчийн литература — йолалушшехь нохчийн советски литература хилла дIахIоттар а, кхиар а.

Цундела вайн литература дIайолаеш дуьххьара дакъалаьцна болчу яздархойн, цаьрца цхьаьна С. Бадиевн а ницкъ тоьур бацара кхиамца шайн литературни болх дIаболо, нагахь санна цара нохчийн халкъан фольклорах а, оьрсийн классический, советский литературах а алссам пайда а оьцуш, исбаьхьаллин говзалла кара ца эцнехьара. И пайдаэца доккха хьуьнар хилира С. Бадиевн. Оцо цунна аьтту белира шен произведенеш реалистически кепехь язъя.

Коммунистически идеяшна муьтIахь волчу С. Бадиевс советски Бахамна тIе тидам алсам бохуьйту, иза ша социалистически реализман буха тIехь чIарIлуш кхуьу.

КIезигчу муьрехь — 1926-чуй, 1937-чуй шерашкахь, аьлча а, шен литературни белхан ерриге а заман чохь, С. Бадиевс язйина пхийтта гергга пьеса а, роман а, дуккха а повесташ, дийцарш, поэмаш, стихаш. Халкъана юккьехь серло яржоран гIуллакхехь а дикка дакъалецира цо.

Дуьххьара С. Бадиевс яздинчу дийцаршка хьаьжча, церан кхачамбацарш хаало: авторан дахарехь зеделларг кIезиг а, исбаьхьаллин говзалла тоам боцуш а хилар.

Иза хаалора васташ ма оьшшу, дика ца хиларехь, аьлча а, хIор вастан шен-шен хила дезаш долу сурт а, ша тайпа мотт а, юьхь-сибат а дика кIастош ца хиларехь.

Амма, тIаьхьо, шен говзалла лакха мел йолу, и кхачамбацарш юкьара дIадоху цо.

Нохчийн халкъан фольклор кIорггера хаарна, керла советски Бахамна тIехь тидам ша даима латтош а, лаккхара похIмалла шеггахь долуш а хиларна дуккха а исбаьхьаллин говзаллица язйина йолу драматически а, прозаически а, поэтически а произведенеш арахийцира цо оцу итт-цхьайтта шарахь.

С. Бадиевс язйинчу произведенийн коьрта чулацам бара: Коммунистически партин куьйгаллица, оьрсийн кьоман гIоьнца халкъашна хилла йолу паргIато а, советски замано халкъашна елла йолу серло а, ирсе некъ а гайтар; нохчийн шира, вон Iадаташ, молланийн мекарлонаш, хIилланаш, халкъана церан зуламе хилар Iорадаккхар.

Шен кьоначу шерашкахь, ша эвлахь халкъана юккьехь кхуьучу муьрехь С. Бадиевна гуш дара халкъана тIехь Iазап латгорехь паччахьана гIо деш берш — меттигера хьолахой а, молланаш а хилар. Дин леладо бохуш, адамаш Iеха а деш, уггар хьалха шайна пайда цара лохийла.

С. Бадиевн произведенешна юккьехь дуккха а ю молланийн ямартло а, шира Iадаташ а Iорадохуш исбаьхьаллица говза язйина ерш.

Масала: «ПетIамат», «Бешто», «Имран», «Iадат», «Бекхам», «Гуттар а ца хуьлу моллина мовлад», иштта дIа кхин а.

Царех лаьцна йолу повесташ, дийцарш юкъагулдина — «Іа-даташ» аьлла ши книжка арахийцира С. Бадуевс 1929-чу шарахь «Серло» издательствехь. Оцу шина сборникана чуйолчу произведенийн коьрта маьлна — шира Іадаташ зуламе хилар, уьш мол-ланаша харцонца тодар, цаьрца хаддаза кыйсам латто безар гайтар ду.

1928-чу шарахь языйна «Бешто» повесть. Советски Іедал тѐдале дуккха а зама халха Нохчийчохь лелийна долу шира Іада-таш а, цаьрца шайн бахам тоба гІерташ берш а бу повестана тІехь Іорабохурш. Бешто да воцуш кхиьна. Цуьнан нана Ракалат къена а, цомгаш а ю. Дог-ойла цѐна йолуш, овзда ву Бешто. На-нас доху цуьнга ша ялале зуда ялаяр. Бештона езаш а, и везаш а ю хьал долчу Хизарин йоІ Бусана. Дукхадеза цу шинна вов-шийн.

Бешто кѐен стаг велахь а, шена веза дела, Бусанас дош делла цунна, — цуьнга маре яха. Амма дуьхьал волу царна Бусанин да Хизара. Иза реза вац кѐечу стаге шен йоІ маре яхийта. Хизарас йобІан ирс ца лобху, цуьнан Іалашо — йоІ хьал долчуьнга а ел-ла, боккха там эцар ю. Шен йоккхах йолу ши йоІ а, царна ца луьушехь, церан бІаьргех оьху мела хиш тергал а ца деш, хьал ду аьлла, доьзалш болчу баккхийчу нахе маре елира Хизарас. Итт шо хьалха ша а кѐен стаг вара Хизара. Амма йоккхах йолчу шина йоІах беанчу томо, цуьнан аьтто бира дуккха а хьал гулда. Ахчанан дуьхьа хІуьу а дийр долуш, сий доцуш, ойла-амал вон йолуш гойту автора Хизарин васт. «Йоккках йолу ши йоІ маре ша луш, Хизарас цаьрга, шуна лаьий, ца лаьий аьлла, хетгарш ца дира. И шиь, шайш реза ца хиларна, тийжаш елха а йобІхуш, маре яхара. Царех Хизарина ахчанца а, хІуманца а дуккха а там беара. Цу томах кхуьнан бахам дикка айабелира — кІа ору машина а ийцира, уй доху чарх а, хьер а йиллира». ХІетте а цунах ца Іебара сутара Хизара. «Бусанех шен бІаьрг ма кхийтти, сурт хІуттура цунна — хьал долчу совдегарша дешин-детин ахчанах дуьззина тІоьрмигаш шега кхийдош: «ХІан, хІара деши ду хьуна! ХІан, хІара дети ду хьуна! Рема езий? Рема ю хьуна! Жа дезий? Жа ду хьуна! Терзанна тІеяккха Бусана! Цо ма уззу деший-детий ду хьуна! Схьалохьа Бусана!» — бохуш. И сурт шена дуьхьал тес-ча, Хизара, шега ца ягІахь а, йовхарш а йой, дукха хазахетарна дагах гилгаш а довлий, дІасаволалора. Хизарас сацам бо шен дагахь: «Бакъдерг аьлча, хьал алсам а долуш стаг нислахь, и кѐена варий, чолакх варий аьлла ца Іеш, ас Бусана дІа-м лур ю». Амма Бусана реза яц шен безам болчуьнга бен маре яха. Цуь-нан кийрахь гІайгІа Іаьткъина, иза кхетта — зуда йохкар Іадато магош делахь а, — иза юкъара дІадаккха дезаш хиларх, зударш-на Іаламат зуламехь иза долу дела. Цундела дуьхьал йолу Бу-сана Іадаташна а, уьш лелочарна а, иза шен да велахь а. И кый-сам майрра дІахьо цо. Яла реза ю иза, шира Іадат а лерина, шен ирс ца дохо. Бусанас схьалаьцна некъ нийса хилар гойту автора. Авторан безам цуьнгахь а, Бештогахь а бу. Церан сурт хазацу

дешнашца хІоттадо автора, ткъа Хизарин, моллин сурт хІоттадо маъттаза, царах чам бойуш.

...Молла вогу Хизар волчу захало дахъаш: «Хизар, и жа долу Муса ву-кх хъан йоІе безам болуш»,— олий. Моллас дуйчу-чуынга ладоьгуш Іечу Хизарна дуьхьал сурт теси́ра — шовзткъе-пхийтта шарера, доьзалш а болуш во́лу Муса, шен баьллачу бляь-га тІе ка а хьовкхуш,— «Хизар, кху сан пхи эзар жах хъайна луьург дан хъуна бакъо ели ас»,— бохуш. И сурт дуьхьал тесча, Хизарин дагах гилгаш довлура. Хизарас дош делча, моллина чо-Іа хазахета. «Моллийна дуьхьал сурт теси́ра, Мусас, хІара гІул-лакх кхочушхилахъ, шена лур ду аьлла итт туьманан кехат, цо ше-на схьакхийдош». Моллас лелориг Іаьржа, ямарт гІуллакх хилар гучудоккху автора. Шен денний, моллинний барт хиллийла хь-начу Бусанина дуьхьал тосу сурт, Мусас шен хебаршка ихна, тІе-ра кховраш а дийлла долу жуьйгаш шена тІекхийдош. ЧІогІа ба-ле южу Бусана. Нагахъ санна хьалхарчу муьрехъ, гІийла ойла-наш а еш, шен бала балхош, йобьхуш иза Іийнехъ, тІаьхьенца, дог-ойла айадуш, чІагІлуш, Іадаташна дуьхьал, букъ нисбой, корта ойий дІахІутту жима Бусана, уш зуламе хиларна.

Шен лаам боцуш, шира ямарт Іадат а лерина, ша нуьцкъал-маре гІуриг ца хилар дІахоуьйту цо. Амма, ден некъ дІахьо, дас аьлларг кхочушда гІерта Бусанин ши ваша — ВахІиддий, Хьасан-ний, цу шиннан цхьа а кьинхетам бац шайн йишех.

Чуволний, вон човхайо цу шимма Бусана: «ХІун хилла хъуна, ва вир? Стенна цІийза хьо, иммансиз! Оха хІокху сохьта партъ-аьлла са доккхур ду хъан, бежанан санна!» Чуьра араваьлча, Ва-хІида олу Хьасане: «Билгал бакъду, Хьасан, Бусана Мусе а ца йобдуш, цо вай юьхьІаьржча хІиттадахъ, Хизарас моллина делла дош цо дохадахъ, ас и ерал хьалха хІума дийриг ца хилар».

Бертахъ Бусана тІеерза ца туьгийла хьначу ВахІиддий, Хьа-саний ехха йиттира цунна, дегІ дерриге а Іарждеш. Бусана кхе-раселлера ша ерна; амма шен дагахъ яла а реза-м яра иза, Мусега-маре ца яха. ТІаьхьаре а, ВахІидан карах де иза, ширчу Іадатна дуьхьал ша айинчу кьийсамехъ.

Иштта чоІа гойту автора йобІан дог-ойла, Бештога Бусанин болчу безамо — яларх болу кхерам эшабо! Оцо гойту, хІетахъ Іадато латтийна Іазап — мехкарийн кийрахъ Іаткъар а, мехка-рийн дог-ойла Іадатана дуьхьал айялар а. Цу заманчохъ даха-рехъ ма хиллара, нийса гайтина ду автора н гІуллакхаш. Масала, Іадат лоруш, Іадат дІахьош, цунах шайна гІортор а йина, шайн аьттонаш лобхуш берш алсам беллахъ а: Хизара, Муса, молла, Ва-хІид, Хьасан и. дІ. кх. — делахъ а, церан ницкъ лахбалар а, це-ран гІортор малъялар а бакъонца гойту автора, хІунда аьлча, халкъо, хьалха санна, уш кьобал ца бо дела а, Бусана санна, царна дуьхьал бевллачеран моІанаш шорлуш лаьтта дела а.

Цуьнца нийса гойту автора керланиг, халкъана паргІато. се-ро шеца яхъаш дерг, шира Іадаташ эша а дина, юкъара дІа а-даьхна, тІаьхьара а тулург хилар. Иштта ду повестан коьрга

майна. Зуламечу Іадаташна дуьхьал халкъан оглазалла айарца доккха гІуллакх дина шен заманчохь «Бешто» повесто. Цул совнаха, тахана мехала лара мепар ю и повесть оцу гІуллакхашна тІехь, хІунда аьлча, шира Іадаташ дерриге а халкъана юкъара дІадевлла доцу дела, цаьрца латто беза кыйсам хІинца а ира дІабахьа беза дела.

Ширачу, зулам шайх доллучу Іадаташна дуьхьал яздина ду «Іадат» цІе йолу дийцар а. Шуйта када ваха варданахь новкъа волю къена Арсакъа. Цуьнца Бикату а ю, цуьнан кІентан Іусамин зуда. Ткъа Іусам говрахь гено тІаьхьавогІуш ву. Цуьнан йиш яц да волчохь шен зудчунна юххе гІерта, Іадато иза ца могуьту. ЦІехъана яьллачу гІовгІанах кхералой, Арсакъин говр къаьхкина Іин чу а кхоссалой, хьалхара когаш чу а охкабелла, юсу. Вордан тІера охьакхетий, Арсакъа бертал вужу. Бикату, шен еха коч когех а хьаьрчина, Іинан баса а йоьжна, чу а кхозалой юсу. Арсакъа кхерамехь вац, жимма лазийнехь а. Ткъа Бикату бердах яха кхерам болуш, тасаелла йоллуш ю, орца доьхуш мохь а бетташ. ХІетте а Іусамин бакъо яц, Іадат лерича, шен да волчохь Бикатуна я гІо дан а, я ура-атталла цунна юххе ваха а. Амма адамалла шеца алсам долу дела, цуьнан дагахь Іадатана дуьхьал кыйсам айало. Лаьттах когаш а гІертош, схьалаца кара хІума а ца йогІуш, басех тийсалуш йоллу Бикату шена гича, шен дена гойла а хьоьжуш, тІевеана, ший а куьг а лаьцна, Арсакъина тІера ши бІаьрг дІа а ца боккхуш, Бикату хьалаозийра цо. Амма Іусамин кийрахь адамаллин дог-ойла йов, Іадатана дуьхьал алсамбаьлла кыйсам а сиха бов, шен дех бІаьрг кхетташехь. Арсакъа цІехъана шепа схьахьаьжча, ша хьалаозийна Бикату дІахийшира цо, тІаккха «вай дела» аьлла, луьрчу маьхьарца Бикату Іинах чукершира. Іусам, эхьан берд шена тІеаьрчица санна, чебаш, телаш новкъа охьахьаьдира. ПаргІатваьлдачу Арсакъас, шегахь Бикату хьалааяккхал ницкъ ца хиларна, Іусаминна тІаьхьа мохь туьйхира: «Іусам! Ва Іусам! Схьахьажал кхуза!» ТІаккха Іусаминна Бикату хьалааяккха маршо а юьтуш, чехка ша нацкъарволало Арсакъа. Оцо гойту, шира Іадаташ чІогІа лоьруш волчу Арсакъин кийрахь а адамаллин дог-ойлано Іадатца йолу дог-ойла малъяр. Ткъа хІорщ лелла бовлале, куьйгаш мелчу цІийх а дуьзна, маьхьарца йоьлхуш коьвлех тасаелла йоллу Бикату, дергІера ницкъ дІа а болий. гІортийна когаш дІа а лелхий, беран карака бертаза чІуг етташ разбоьду хІоз санна, лекхачу Іинах Органна чуьужий къайла-йолу.

Иштта доккха зулам долу ширчу Іадатах, дас а, кІанта а Іадат ларар бахъана долуш, Іадатна дуьхьал шайн кийрахь айабелла кыйсам мела лелийна дела.

«Ша дукха а везна, шех теша а тешна, шега маре еана гІийла зуда, дала орца доцуш хІаллакхуьлчу сохьтехь и кІелхъара яккха Іусаминна эхь хІунда хийтира теша?» — хаттар до дешархошка автора. «Наха, шайна и гІуллакх хиьча, бахка а баьхкина

бехкаш а дохуш, лусам юъртах воккхур вара... Кегийчу наха шайна юкъара эккхор вара... Дешархо! — яздо автора, — бехкугнахь доцуш, дуьххьал дла вайн нохчийн бодане ладат бахъанехъ къиза хIаллакхили Бикату! Ойла е цу белхан!» Оцу дешнашца автора кхойкху дешархошка хIара ладаташ юкъара дла дахаре.

Ладаташна дуьхьал дешархойн дог-ойла ойуш, церан кийра хь кыйсам самабоккхуш яздина ду «ГIу», «Бекхам», «Олдум», иштта дла кхин а цIераш йолу дийцарш, «ладат» цIе йолчу шина сборникана юкъадалийна долу. Шен хирринг деш, ладаташца майрра кыйсам длабехъира С. Бадугев шен кхоллараллехь. Ладаташна дуьхьал цо яззина йолчу массо а произведенийн чулацамо, церан маъно дешархойн кийра тесначу буьртиго ладаташна дуьхьал шуьйра кыйсам баржийра. ХIун гойту «ГIу» дийцаро? РагIу деш воллу къена Дибар. Цунна гIо деш ву цуьнан кIант Ахьмад а, Ахьмадан зуда Хелипат а. Ахьмадан, Хелипатан жима йол Маржан уьйтIахь ловзуш, уьйтIа юккъехь яккхинчу гIу йисте а йогIий, цигахь жогаш чу а хойций, охьахойй ла. И гича Хелипат къаьрза, и чуйожарна кхоьруш. «ХIунда южу Маржан гIу чу, иза цу гIу йистера схьаяккха цуьнан нана Хелипат хилча? Муха южу Маржан гIу чу, цуьнан дега Ахьмаде Хелипата хIинница: «Ахьмад Маржан гIу йисте яхана хьуна», — аьлча, чеккка рагIу тIера лаьтта охьа а воьссина, Маржан цо кIелхъара йоккхург хилча?» Иштта боху автора, иштта хила деша а дара иза. Амма и дан, ладате дуьстича, церан йиш. яц. «Мел осал хетар яра иза, шен марда а волчохь, цо Ахьмаде Маржан кIелхъара яккха аьлча! Нахана мел чекх са гур дара Хелипатах, иза, ша мардеца хьоккхуш болу херх охьа а тесна, Маржанна тIехьаьдча я цо Дибарега «вайн йол чуьжу хьуна», — аьлча».

Иштта ойланаш йойту цаьрга ладато а, ладатах болчу кхерамо а. Ткъа уьш ойланаш йина бовлале жима Маржан гIу чу южу.

«Дешархо! ХIунда ца мегара теша Хелипатана а, Ахьмадана а, Дибар гуш хиларх, шайн бер кIелхъардаккха? Ца дийшица а, вайна гуш ду-кх и бодане, лаьржа, адамийн цIий муьйлу ладаташ!» Оцу жамIаца чекхдоккху автора шен дийцар.

«Бекхам» дийцарна тIехь автора Iорадоккху чIир эцаран бодане гIуллакх. Паччахьан заман чохь къехойн классови мостагIаша — хьолахоша, молланаша, цаьрца цхьаьна моглара мел болчара шайн лаьржа некъ дIахьош, шайна хаа а хууш даржадора къехошна юккъехь чIир эцаран гIуллакх. ХIунда аьлча, къехойн барт боьхна мел лаьтти, царна тIехь лазап латто шайн аьтто алсам хуьлу дела. Дукха хьолахь чIирах зулам къехошна долура, шайна ма хетта чIир дIаерзо церан таро ца хуьлу дела. Ткъа хьоладайша шайн хьолаца а, ницкъаца а чIир атта дIаерзайора; молланаш, шарилат хьалха а тоттий, бовлура чIирах.

«Бекхам» дийцарна тӀехь автора гойту чӀиран классови маӀна хилар.

...КхозлагӀа шо ду Илес Альбикина тӀехьийза. Цу шинна вовшийн деза. Цхьана суьйранна хитӀахь вовшахкхета и шиъ. Ша баттана цера волю дела, Илеса доьху Альбике: «Альбика, хьо соьга йогӀург хиларх сан дог тешош, соьга хьайн куьг лаций-тахьа». И дешнаш шена хезча кхераеллачу Альбикин кийра цӀе елира, иза, хорша еача санна, эго йолаелира. «Илес,— элира цо,— ахь сан куьг лаьцча доьккха хӀума ду а ца боху ас я, хьан дог тешо, хьобга и лацийта ца лууш а ца боху ас. Илес, со кхоьру-кх вайн нохчийн Ӏадатахь,— аьлла, хих Ӏаьргаш а дузуш, Альбика дӀайолаелира. Илес цунна тӀаьхьаволадо: «Альбика! Ва Альбика, суна а хабий и Ӏадаташ вайн дуйла-м, делахь а, безам царел а хала бу-кх... Дехьа ас бохург, хетахьа сох жимма къа!» Дог-ойла шовданан хи санина цӀена йолу Альбика, и дешнаш шена хезча, малло: безамо эшабо Ӏадатех болу кхерам! Куьг ло цо Илесе: «ХӀара куьг-м ло ас хьобга, бакъду, со кхера-м кхоьру кхунах цхьа бохам хиларна»,— олий, дӀасакъаьста и шиъ. Цо куьг далар цхьанна го. И эладита, Альбика сийсазъеи, пхьовханахьхий, хи йистеххий, — массанхьа а чӀогӀа ойий, дестадой даржадо: «ГумаргӀеран йишех Альбикех куьйпанш а диттина, веда вахана Илес», — бохуш. Цу мотт-эладитанаша кхерийна нелахой болчохь лечкъина лела Альбика. ХолчахӀобттина лелаш Альбикин воккхах волю ваша Ахьяд а ву. Изий, цуьнан жимаха волю ваша Гумаррий, эхь хеташ, нахана юккъе а ца волю. «ХӀишца тхуна тӀееьнарг йоккха юьхьӀаьржо ю, — бохуш, ша-шеца ойла йо Ахььяда. — Илесан я йиша а, я шича а яц, царех куьйгаш а тоьхна, хӀара декха. Кхин дан хӀума а дац Илесана, иза вер бен», — олий чӀагӀо йо Ахььяда. Автора яздо эцигнахь: «Саца, Ахььяд, Альбикас йинпарг юьхьӀаьржо яц, цунах юьхьӀаьржо тарийнарг Ӏаьржа Ӏадаташ, мотт-эладитанаш ду. Амма, мотт-эладитанаший, Ӏадаташий карзахваьккхинчу Ахььяда, Илес лар а вой, воь. Лурвулу Ахьяд а, Гумар а. Лурвоьллачохь цамгарх Ахьяд ле. Ткъа Илесан чӀир оьцуш наха Гумар воь. И ца лалой дог а эккхий, Альбика а ле, цуьнан нана а ле.

Дийцар чекхдоккхуш автора хьоху дешархошна: «Дешархо! Лаьцча хӀун дара Илеса Альбикин куьг? Цо и ца езаш, я цуьнан нахаца хьагӀ йолуш, я гамо йолуш-х ца лаьцнерий и кьуг? Альбикас Илесе куьг шен вежарий юьхьӀаьржа хӀитто-х ца делерий? Цу шиннан вовшийн куьг-куьйгах кхетта бохуш, и даржийна, цунах зулам даьккхинарг бодане Ӏаьржа Ӏадат ду!»

Оцу тайппана, чулацаман кӀорггера маӀна долуш, Ӏадаташна дуьхьал дешархойн дог-ойла ойуш, тахана а мехала лара мегар долуш, хазчу, кхетачу маттаца яздина ду «Ӏадат» цӀе йолчу шина сборникана юкъадогӀу дерриге а дийцарш.

1928-чу шарахь С. Бадиевс эьйо «ЦӀеран арц» цӀе йолу йоккха повесть. Цу тӀехь гойту паччахьан заманчохь нохчийн ярташ-кахь ахархошна тӀехь латтийна долу шалха Ӏазап. Паччахьан

олалла Нохчийчохь дIакхехьа хIиттийнчу хьаькамо — Кульдевича чIогIа ницкъ бо халкъана. Ямарт гIуллакхаш дIадахьа цуьнан гIоьнчий хулий дIахIуьтту меттигера хьолахой, совдегарш, молланаш — Мирза а, Эльберт а, кхиберш а. Цара Кульдевичца цхьаьна бертахь къиза бацабо къехой. Цхьажимма, ура-аттала дашца а, шайна дуьхьало ян гIоьртинчунна цара луьра таIзар доеттий набахти чу вуллу, керт-ков дагадой Сибрех лоллу. Амма кульдевичIарна, мирзаIарна, эльбертаIарна дуьхьал латто беза кыйсам кхуьуш, айабелла богIуш хилар къеггина гойту автора.

Автора мискачу халкъехьа озар авторан дог-ойла халкъана цхьаьна хилар, авторна паччахьан зама а, цунах шайна гIортор а йина, халкъана цIубдарш а хилла лелла берш а даггара цабезар го, цо ирачу дешнашца, сатирически кепехь халкъан мостагIийн сурт хIотторехь — церан бистхиларца а, юьхь-сибат гайтарца а.

Повесть дIайолошшихь Кульдевичан вон дог-ойла гойтуш сурт ло автора: «Де даьллачу хенахь, чIогIа оьгIазвахана, цергашца лахара балда а лаьцна, участкан правленехь чухула дIасалелаш вара нохчийн участкан пурстоп Кульдевич. Цуьнан, тIехь хIилла гучу, горга буйрсачу юьхьа тIера маж яьшна яра. Цуьнан ира ая ши бIаьрг чехка лелара чухула дIа-схьа, цхьа хIума ловхуш санна. Кхин къарза йиш йоцуш чIогIа къаьрзинера цуьнан юьхь». Кульдевича дIахьуриг паччахьан политика ю. Нохчийн къам шена цхьана а кепехь ца хетар гойту цо, къехошка ша вистхуьлуш а: «Акхарой, боьха хIуманаш!» — олий бен вист ца хуьлу иза. Кульдевичан хьадалш а, халкъана цIубдарш а хуьлий дIахIуьтту Мирза а, Эльберт а, кхиберш а. «Лекхочу, эгIазчу дегIахь волу совдегар Мирза, шен цIерачу сов цIа чу воьдуш санна, шен чубахана ши бIаьрг чехкка а бетташ, пурстоп волчу чуиккхира. Сени чохь Iен баккий нах, беллаш а саттош, вовшашка хьаьвсира». Оцу вовшашка хьовсаро дика гойту Мирза халкъана ца везар. «Дукха хан ялале, хьалхе дуьйна а пурстоьпаца юьрта яхьачу банкин гIуллакх дуьйцуш волу совдегар Мирза, тохара санна, чехкка неI а йиллина, шен шуьйра батт ела а къежош, яккийра цергаш гучу а йохуш, кху баккийчу нахана юккъехула а ваьлла дIавахара. Мирза араваьлча, Кульдевича, чимчутосургана кIелхьара итт туьманан кехат чехкка схьа а эцна, кисана диллира».

Дешархочунна къаьста и итт туьманан кехат Мирзас Кульдевична, цо шен гIуллакх дийриг, и берта валош делла хилар. Обаргашца уьйр ю олий лоций Кульдевич волчу валаво цхьа а бехк боцу миска ахархо Хьонмурд. Къиза хийзава иза Кульдевича, доцург дийца бохуш. ТIаьххьаре а, шена луург кхочуш ца хилча, «балдех церг а юллуш, катохна шед схьа а эцна, корта а оллийна, тайп-тайпана бос хийцалуш лаьтгачу Хьонмурдан баьшначу коьрта, «акхарой» — олий, чохь тата а доккхуш, шед туьйхира. Ехха йиттира цо Хьонмурдана шед, тIера баhtar хаддалц. ТIак-

кха, «ас Іамор ду шу, акхарой!» — аьлла, охъавовжна Іуьллучу Хьонмурдана мийра биттира».

Бехк боцуш волю Хьонмурд, цул тІаьхьа итт шо хан яккха Сибрех вахийтира. Иштта ду пурстопо халкъана тІехь латточу Іазанпан сурт. Кульдевичца барт лобху Мирзас, юьртара банк, обаргаша яхьаран сурт а хІоттийна, вовшашца екъа. Кульдевича бертава дош ло, нагахь санна Мирзас шена нохчийн зудчуьнца цхьаьна Іан меттиг нисъяхь. Мирзас дош ло и гІуллакх кхочушда.

...Цхьана дийнахь талла ваханчохь, тила а туьлий, аьрцнаш-кахь буьйсанга воеду и шиъ. Лиэлаш, орца тІехь нацкъара лаьт-тачу, Хьонмурдан доьзал Іечу, цІеношка кхочу. Цу чу ваха кхоеьру Кульдевич — бекхамах. Делахь а, шелонах, мацаллех кІелхьа-равалархьама, церан чу воеду хІара шиъ, шаьшшиъ мила ву а ца хоуьйтуш. Шаьшшиъ вохвина, вузийна шайна хьошалла динчул тІаьхьа, цу чохь Хьонмурдан бІаьрзе къена зуда Баной, цуьнан жима йоІ Залубий бен кхин адам доций хиъча, Залубега бІаьргаш кьерзо водало Кульдевич. Ша Кульдевична делла дош кхочушда хІара меттиг атта хеташ, Мирзас олу: «УьйтІахь дисина жІаьлеш дара тхан, уьш чудохка меттиг яц шун?» Шайна гІо дан хьал-хаяьлла Залуба божал чу а юьгий, цу чохь Кульдевичан лаам кхочушба меттиг нисйо. «Ма хІоттае со юьхьІаьржча! Яхь яц хьоеьгахь» — олий, мохь туху Залубас. Амма Мирзас, шена банк дагахь лаьтта дела, тергал а ца деш дитира и дешнаш. «Чохь ви-синчу Кульдевична шен даккхий, чІогІа куьйгаш жимчу Залубина тІекховдийра. Залубас, бІаьргашка бода а беана, дог кІадлуш, ша кхуссу ца кхуссу а ца хууш, шен керара лампа шена гена до-цуш, чохь гІодмаш Іохкучу хьаьвди чу кхоеьсира. Кульдевич жимчу Залубин дегІах хьаьрчира. Цул тІаьхьа дукха хан ялале, вела а воелуш, ша-шега бІаьрг а тІош, чуьра араваьлла Кульде-виччий, арахь лаьтта Мирзий сихха дІавоеду, Залубега орца ца даккхийта арахьахула божалан неІарх дечиг а гІорттийна. Божли чохь, тохара шен дог кІадлуш Залубас хьаьвди чу кхоеьсинчу лампех бухарчу гІодмех яьлла цІе яьржира. Сийна цІе Залубин дегІах хьерча а йолаелира». Мохо яржайой, божали тІера хІусаме кхочий, божал а, хІусам а, цаьрца цхьаьна Залуба а, бІаьрзе Бано а ягайой, чим бой дІайоккху цІаро.

Эрна ца кхийрина Кульдевич халкъан бекхамах. ТІаьхьаре а вое и. Оцо гойту халкъан собар кхачийна хилар, Іазанп кхидІа лан халкъаьна ца лаар, паччахьана дуьхьал дерриге а халкъ гІот-ту долу зама генахь цахилар.

Халкъана ма дарра хиъна даьлла мирзагІар, эльбертагІар, молланаш паччахьан гІоьнчий хилар; багахь хьаза хабарш а дуьй-цуш, нах Іехош, лебеш, ка ма йоллу уьш шайна пайда лобхуш хилар.

Къинхьегамхошка болу авторан боккха безам гойту повесто. Реалистически кепехь, паччахьан заманчохь халкъан хилла долу дахаран сурт ма хиллара, нийса хІоттийна С. Бадуевс цу повестана тІехь. Повесть чекхийолуш, дуккха а адам гулдой, уьш Іехадина

паччахъана тѣдерзо гѣрташ, къамел до моллас. «Диллина Іуъл-луш ло а дара, кхоблина яра, цѣххъана малх гучубелира. Цунна диллина Іуъллу ло а деладелира, сийначу стигалахъ маѡ-маѡ-нехъ бамбин мархаш а неканца лелаевлира». Автора хѡттийнчу оцу Іаламан сурто, аьлча а, «цѣххъана малх гучубаларо», кѡрггерчу маѡница гойту Іазапехъ, боданехъ доллучу халкъана да-хар серлонга доккхуш, цунна маршо яхъаш «малх хъожург хилар».

И арц баьгна Іийр бац: тѡаххъара а цигара дѡаяржар ю халкъо паччахъана дуьхъал лато йолу йоккха цѣе.

1930-чу шарахъ зѡю С. Бадиевс «Петимат» цѣе йолу роман. Цунах тѡахъенца пѣса а, поэма а йо цо. Цу произведенин чула-цам нохчийн фольклорера схъаэцна бу. Амма С. Бадиевс исбаь-хъаллин формехъ цуьнан маѡна кхин а кѡргдина гойту. Цу ро-манехъ гойтург а паччахъан Іедало халкъана, къавсттина ламан-хо-зудчунна тѣхъ, латтийна долу Іазап ду.

Романехъ гойту халкъо шен маршонехъа хѡр мел йоккху гѡулч — паччахъо, кѡинхетам боцуш, буржалница хъешар. Амма шайна маршо яккхарехъа паччахъана дуьхъал лувра кѡйсам дѡахъо ламанхоша. «Дуда — ондалла а, майралла а, Іаравалла вара. Цунна паччахъан Іедал ца дезара, ахархошна бен ницкъ ца лалора. Пурстоьпо ахархошна страже шодмаш еттийтинчул тѡа-хъа кѡира далале Дудас и пурстоп докъаза вайимера. Хъолахон-кара хѡума схъайоккхий, иза мискачу нахана дѡайовъура». Ша лоцуш, дѡавуьгуш, наха шега «дѡавада, кѡелхъаравала», — аьлча, Дудас жоп ло: «Со кѡелхъара а ваьлла, Іедалан дайшка бсхк-гуь-нахъ а доцу шу миска нах хъийзадайта йиш яц сан», — олий. Цу дешнаша гойту Дуда шен ирс ловхуш цахилар, халкъана хъал-хара и вала а кийча хилар. Иштта майра, шен дог ца кхоош, гой-ту автора халкъан турпалхо Дуда.

Амма Дудагѡр кѡезиг бу, цундела церан ницкъ ца кхочу пач-чахъана дуьхъал ондда кѡйсам латто. Делахъ а, церан могѡарш шорлуш лаьтта, халкъан собар кхачадаларна. Кхин дѡа лан ца лаьа халкъана, шайн цѡий муьйлуш болчу приставан а, хъолахо-чун Тимаран а, Хъабибан а, молла Беширан а Іазап.

Халкъ Іазапехъ латто паччахъаллин ницкъ хѡунда кхочу аьл-ча, го-вайна романа тѣра, — паччахъ шен стражех гѡртор йина ца Іеш, халкъана юкъара схъабевллачу халкъан мостагѡх а цо шена гѡртор йина дела; ткъа Дудагѡр, шайн кѡйсамехъ цхъаь-накхетта боцуш, маѡ-маѡнехъ бекъабелла а, кѡезиг а бу. Жим-жимма кхеташ вовшахкхета буйлало уш. Церан тхъамда ву Мусост. Царна дика хаьа, шаьш хѡун дѡахъо, хъанна дуьхъал кѡйсам латтабо, хъенан ирс шаьш ловху. Цундела халкъан те-шам, безам, дог-ойла цаьрца ю, цундела церан могѡарш шорлуш лаьтта. Оцо а гойту паччахъана дуьхъал дерриге а халкъ гѡтту де генахъ ца хилар.

Халкъаца кхеторан-кхиоран болх дѡахъош ву Лага. Дукха лелла Лага лаьцна. Цуьнан могашалла эшна, амма цуьнан кий-

рахъ паччахъана дуьхъал йолу дог-ойла ч!аг!ъелла. Ша валлалц халкъан парг!атонехъа, ирсехъа, паччахъаллина дуьхъал кыйсам д!абахъа кийча ву иза. Шен къамелашца цо серлабоккху халкъан б!аьрг, лакхайоккху церан само. Молла Беширан ямартлонаш, мекарлонаш гучуйошу автора. Обаргаш !ехош, т!екхуьйлуш, уьш а, паччахъана дуьхъал дош мел аьлларг а ямартлонца !едале д!а-луш, цуьнца шен хъал гулдеш, хъарам стаг ву молла Бешир. Амма цхъаберш х!инца а тешаш бу моллех. Ша Сибрех вохуьйтуш Дудас ц!ахъ юьсуш йолу шен жима йол — Пет!амат !алашъе олий доьху моллега. Ч!ог!а резахиларца и дехар кхочушда т!елоцу моллас.

Д!аьху шераш... Хазлуш кхуьу Пет!амат.

...Молла Бешира, ша муталелам волчу хенахъ, ялх зуда яло-за !ийр вац ша аьлла дуй биънера, х!инцале пхи зуда яла а йи-нера, уьш шой-ши шой юкъадулуьйтуш бита а буьтуш... Шен ц!ийнехъ хаза кхуьучу Пет!амате кест-кеста ямарт хьоьжура молла. «Пет!амат чуйолуш а, арайолуш а цуьнга когашкара дуьй-на коьрте кхаччалц, к!елд!ахула б!аьргаш а къерзош, ч!ог!а хьо-жура молла». Циггахъ !аламан сурт х!оттадо авторо: «Сийна стигланиш т!аьхъ-т!аьхъа кхоьлина йог!ура». Оцу дешнаша Пет!аматна т!ебог!у бохам билгалбоккху. Пет!амате болу безам х!ор сохътехъ алсамбуьйлуш, са ца тохалуш схъавог!учу къеначу моллас ша шеге олу: «Х!ан-х!а, тоьур ду х!инццалц сатоьхча, !ийр вац, !ен мегар дац! Шен заманцохъ схъа ца даьккхинчу зе-загна т!е, иза дакъаделча кхочу», — олий, шен хебаршка ихначу юьхъ т!ера сийна мара хъалаозабо».

Иштта сурт х!оттош !орадоккху автора динан бода айшна лелаш болчу «хъехамхойн маьттаза г!уллакхаш а, ойланаш а, це-ран боьха дог-ойла а, уьш нехан хъацарх бехаш делар а, шайн г!уллакхашкахъ уьш сий доцуш, оьздангаллех цхъа чо боцуш хи-лар а. Исбаьхаллин говзаллица молла Беширан х!оттийна васт (образ) С. Бадиеви боьккха кхиам бу.

Дудина моьттура, Бешир нагахъ санна молла хилча — иза дог!ена а, тешаме а хир ву. Амма тешнабехк хилира цунна. Ларъе аьлла, газанна хъалха йиллинчу копастанах хилларг хили, Пет!амат моллех тешна йитарх. Т!ехула хъаьжча, ша дас санна г!айг!а бо а моттуьйтуш, шен дагахъ ямарт хьоьжу иза йоле. Йижина !уьллучу Пет!аматана т!ех!утту иза. «Са тоха а ца дел-ла, молла шен харц куьг цуьнан набарна дижинчу дег!ах хъекха волавелира. Кхераелла самаяьлла Пет!амат шена караерза реза йоций хйъча: «Ца лаьий-ц хъуна сан езар хила? Ца дой-ц ахъ ас бохур? Делахъ сан карах ле х!инца! Ас доккхур хъан са!» — олий, шаьлта йоккху моллас. Кхуьнан карара а йолий, орца доь-хуш, йодий хъуьжаре кхочу Пет!амат. Оцу сохъта цунна т!аьхъа хьоду молла, — ша Пет!аматана лелийнарг гучудаьлча, цунна дуь-хъал шена, мацца бина а, бен болчу бекхаман а, нахана юккъехъ шен дов долчу сийн а !юрггера ойла а йина. Муталеламашна а, нахана а гергахъ Пет!амат бехъа х!утту иза: «Пет!амат къайл-

лах шена безаргаш чукхуйлуш а хилла, х'инца шена а гуш царех пхьаъ, ша т'окхавчча, ведда к'айла а вели», — олий.

Мутаџеламаш а, кхиберш а говза буйтгучу аьппашца тешабо моллас, тк'а шена Петџамат, цо дуйцург цхьаммо а тергал а ца деш, йовлххучохъ юьсу. «Динна духьал ю, дин ца лоруш йоккха юьхьџаржо йина кхо», — олий, Петџамат ен кхел йо шарџан суьдо, коьрта суьдхо молла Бешир а волуш. Амма, Лагас, ша д'авихкина йуьлушехъ, Петџамат д'айохкуш дина т'ийригийн шеддаш цергашца хеда а дой, Петџамат йодуйту.

Шена веза Мусост волчу лаьмнашка кхочу иза. Обаргаш болу меттиг а, цига боьду некъ а шена бевза олий, стражникашна хьалха а волий цига кхочу молла Бешир а. Амма цигахъ, халкъан сацамца, моллас мел дина зулам цуина доькхуш, Петџаматан куьйгаца молла вен йина кхел кхочуйшо. Беширна тоьхна топ, иза молла ву аьлла тоьхна ца йеш, ширчу џадаташна, зуламна духьал тоьхна ю. Нагахъ санна, паччахьан заманахъ нохчийн къам ши џазап ловш хиллехъ, масала: паччахьан одалла а, шайн къома юкк'ьерчу хьолахойн одалла а, — тк'а нохчийн зудчо-м, — С. Бадиевс ма гайттара, — цу шинвел совнаха, кхин кхозлаг'а — џадатан џазап а токхуш хилла.

И зударшкахъ латтош долу џадатан, шарџатан џазап ма дар-ра гойтуш, иза нштта ч'аг'идеш д'адахьа г'ертачу молланийн ямартло ма ярра йорайоккхуш, С. Бадиевс шен дешархойн дог ойура. Иза ву цхьана, аг'ор, вайн зударийн бакъо юьззина божаршца нийсса меттах'отторехъ а; вукху аг'ор, оцунна духьало ечу џадаташца болу к'нийсам кхил'а а ч'аг'ибарехъ а хьалхеле-лориг.

«Петџамат» романа т'ехъ автора гойту молланийн а, џадатийн а ямартлонна духьал халкъана юк'ахъ г'оттуш йолу дог-ойла. Паччахьан заманчохъ халкъан толам баккха аьтту ца хиллехъ а, амма и цо боккхург хиларан хьалхара з'аьнарш схьак'ьедош чекх-йолу роман. Харидерг, паччахьан заманчохъ иза ма хиллара, тулуш гайтахъ а т'ехула, амма халкъан дегнашкахъ бак'ьонгахьа яьлла алу стамлуш хилар ч'аг'идо драматурго.

Цу произведенийна т'ехъ буйцу мотт бу — к'орггера маьйна долу дешнаш (фразаш) дукха далош а, халкъан маттаца нийса бог'уш а, къегина а.

Х'ор персонажо буйцу мотт а, цуьнан амале хьаьжжина, ша тайпа бу. Цу т'ехъ гойтучийн сибат а, шен-шен долу васт а, бита-маш а къастош гойту, цуьнца церан дог-ойла исбаьхьаллин говзаллийца гучу а йоккху.

Дуккха а ю С. Бадиевс исбаьхьаллин говзаллица язйина прозаически произведенеш. Царна юкк'ьехъ ю «Бекхам», «Мацалла» — повешаш а, «Пхи туьма», «Мила бехке ву?», нштта д'а кхин дуккха а дийцарш а.

Шен произведенешна т'ехъ С. Бадиевс ша схьалаьцначу џа-лашонна хьанал ву: цо йорадоху вонаш, хестадо диканаш, къегина гойту Советски џедало к'инхьегамхошна яьккхина йолу пар-

гІато. Яздархоcho цІенчу даггара гойту оьрсийн халкьера нохчашна хуьлу вошалла; оьрсийн кьоман гІоьнца, партин куьйгаллица нохчийн кьам а паччахьан Іазапах кІелхьардакхар. Шен массо а произведенина тІехь С. Бадуевс дІахьуриг классови а, интернационални а принцип ю. С. Бадуевн прозин башхалла стенца ю аьлча: цуьнан хІор хІоттийнчу предложенин маьІна чулацамна тІехьажорца а, дийцаре диллинчуьнан сурт-сибат сюжетан кегийрчу коьчалшца хІотторца а, уьш исбаьхьаллин говзаллица вовшахтохарца а ю. Цундела, автора схьалаьцна коьрта идея — цІечу тачанца чекхйолу. Цуьнан хІор повестан а, дийцаран а чулацам даг чу буьжу, хІоргга ойла йойтуш. Дешархойн дог дузу цара керлачу сатийсаманца, оьздачу ойланашца, дешархойн ойлий, ницккьий керлачу бахамехьа айарца.

Вайн нохчийн проза исбаьхьаллин лаккхарчу тІерІан тІе яккхинарг, аьлча а — нохчийн исбаьхьаллин проза кхоьллинарг СаьІид Бадуев ву.

С. Бадуев социалистически реализман буха тІехь чІагІлуш схьавар дика го, цо 1932-чу шарахь, язйинна «Большевикаллица ялта дерехьа» цІе йолу пьеса ешча. Къеггина гайтина пьеси тІехь кулакаша колхозашна дуьхьал латтийна ямартло, кьийсам, ткьа юьртхоша партин куьйгаллица кулакаш хІаллакбар а.

Советски дахарна а, гІуллакхашна а, хьашташна а данманин а шен ира тидам тІехьажийна, шен кхоллараллехь партийни принцип латтош хилар коьрта Іалашо йолуш вара яздархо Бадуев СаьІид.

...Ахархойх цхьаь кхерош, важа Іехош шайн хьал кІелхьаридаккха кулакаш гІиртина зама ю пьеси тІехь гайтинарг. Кьинхетам боцуш, сутар ву кулак Арсби. Іехийна а, кхерийна а цуьнан аьтту хуьлу Жамалди а, Дауд а, Баудди а, кхиболу кьехой а колхозе ца бахийта. «ДІадовла цу колхозера, ма гІо цига, нахах а, делах а девр ду шу... большевикаш делах бевлла бу, ткьа вай бу-сулбанаш ду... колхозехь куьйгаш а, когаш а доьхкур ду шун! ХІаллакьхир ду шу!» ...иштта ду кулако Арсбис кьехошца ден кьамел, колхозе ца язвеллачунна гІо ша дийр ду а бохуш. Амма Арсбин хІилла а, иза кьехойн цІубдар хилар а тІаьхьхара а гучудолу. Кьехой кхета Арсбис лобхург шен ирс хиларх. «Эхь дац иза? — боху Жамалдис Дауде, — Арсбис тахана кІане а хьаьжна, «кхо туьма лахь шен машенца хьокхур ду ша элира-кх соь... ткьа «кху тІера кхаа туьманна кІа дер а дац!» «Дера хьокхуйтур-м дац, хІун пайда хуьлу вайна, кхунах схьадаьлларг Арсбина дІадала дезча!» Дауда шега «хьо кулакашна дуьхьал ваьлла ма vogly?» — аьлча, Жамалдис жоп ло: «Дера вер вацара цара шаьш ца бовзийтинехьара-м!» «ДІахьажал хьо, Дауд, колхозан аренашка: ма кІа ду цигахь! Церан могІара хІутосу машинаш а ю, хІу цІандеш машинаш а ю, ялта гулдеш машинаш а ю; йохье а буьйлуш, бертахь болх беш баккхийра кхиамаш боху цара, цундела!» Шайн дахар а, колхозхойн дахар а дуьстича, цхьалхахой хилла делаш болу кьехой кхетта, тохара хьалха кулакийн мекарчу

хабарх тешна шаьш хиллехь а, шайн некъ колхозе боьдуш хиларх. Цундела даггарчу лаамца колхозе глерта уьш. Цхьалхахошна юккѣхь кхетаман болх дIахь колхозан хIайттархой болчу коммунисташа Хьаьлима а, Идриса а.

«Луучарна чуьзбала колхозан неIарш йиллина ю шуна, — боху Хьаьлима цхьалхахошка, — шуна гIо дан тхо кийча а ду». Шайн кхетамца, лаамца тIаьхьара а тIебоьрзу кѣехой колхозана. «Хьан маьнен еза хиллера, Арсби, — олу Жамалдис кулаке, — тхо кхийти ахь лелийнчух. КIордийна тхуна хьуна хьалхара белхаш а беш, муьста берам-сискал даа!»

Массарел а хьалха ша колхозе дIа а язлой, биснарш а шена тIаьхьахIиттабо цо. Шайн кхетамца, каралаьцна некъ даггара кѣобалбеш колхозе дIаязлой уьш, кулакаш юкѣара дIа а бохий. Амма кулак Арсби реза вац шен хьолах вала. Кѣар ца луш хьобху цо цхьалхахошна: «Ма гIо колхозе! Ерриге а дIа а яккхина дусур ду шу, делах девр ду шу!» Амма и шок еттачохь ша-м вувсу Арсби.

ТIаьхьаре а, шега ладугIуш кхин адам доцийла а, шех тешам байнийла а хиѣча, Арсбис чIагIо йо шен дагахь: «Сан ницкъ а кхочуш, кхеран ялта дер а, колхоз чIагIѣяр а чекх-м дер дац!» Кулакан багара девллачу оцу дешнашца — автора сема хиларе кхойкху: «Ледара ма хила! Кулак, нацкѣарваьллехь а, буйнах тIулг лачкѣийна Ia!» — бохуш, санна хета автора. Оцу пьесин тIаьхьарчу, кхозлагIчу декѣхь автора гойту, кулакаш юкѣара дIа а кхийсина, колхозехь дика белхаш а беш, ахархоша шайн тодинчу дахаран сурт. Советски бахамах керланиг тулуш, халкъ ирсехьа дубгучу колхозан некъ сийлахь базбеш чекхийолу пьеса. «Колхозехь бен ахархошна ирс карор дац. Халкѣан мостагI волу кулак юкѣара дIаваккха веза», — и ду пьесин коьрта маьIна.

Ширачу Iадаташна дубхьал язийна, царах доллу зулам гойтуш ю «Дайн Iедал» цIе йолу пьеса.

Халидан лаам боцуш, ца хууш цуьнан карах чов хуьлий ле цуьнан доттагI Хьамза. Халид эсал а, тешаме а цуьнан доттагI хиллий хаьа массарна а. Цунна гечда дезарх дика кхета Хьамзин вежарий а, гергарнаш а, Iадаташ чIогIа лоруш йолу Хьамзин на-на Кебират йоцург. Шен кIенташка, Ахььядей, Мохьмадей олу цо: «Ца доькху-кх аш! ЧIир ца оьцу-кх аш! КIиллош! Делахь ас доькхур ду шуна иза! Ас! Кѣеначу зудчо! Шуна шалха эхь тIедогIийла тIаккха!»

Кебиратан коьрта гIайгIа, кIант валар хилла ца Iеш, Iадатца лерина наха аьндерг цо ларар гойту автора. ТIаьхьара а кIелховший воь цара Халид. Леттачохь чов хуьлий Мохьмад а ле. ЧIир кхин а дIаяхьа дезаш хувлу...

Амма тIейогIу Сийлахь-йоккха Октябрьски революци... Советски халкѣаша партин куьйгаллица, вежараллин бартаца керла дахар дIадоладо. Адабийн дахарца цхьаьна, оьздангаллехьа хийцалуш йолу дог-ойла а гойту драматурго. Воккха хуьлий дIа-хIутту Халидан кIант Ваха. Иза комсомолец ву. Комсомоло ком-

мунистически дог-ойланца кхийна волчу цунна ца лаба шира Гадаташ лара а, сонта чир лело а. Цундела цо барт бо Кебиратан доззалца. Ша длахьочу ыздачу лекъаца и барт барца — бахамна юкъяраллехь керла кхетамаш баржабо цо.

Цундела Ваха нохчийн советски литературехь, цу хенахь С. Бадиевс ма гайттара, ша тайпа керла турпалхо ву. Драматурго дешархошна хьохуш дерг, Гадаташ длатасий, чир йитий, советски керлачу бахаме хьаьжжина, цуьнца доглуш ма хиллара, бертахь даха, бохург ду.

Граждански тIамехь вайн халкъо оьрсийн халкъан Гюьнца. Коммунистически партин куьйгаллица латтийначу турпалчу кьийсамах лаьцна ээийна ю С. Бадиеви цхьайолу произведенеш. Царех кьеггина къаьсташ ерг «Цен ГIал» пьеса ю.

Цу пьеси тIехь гойту Нохчичохь лаьттинчу граждански тIеман кьийсамехь вайн юьртан кьехоша, грозненски пролетариатаца цхьаьна, партин куьйгаллица сийлахь толам баккхар.

Социалистически реализмаца говза а, нийса а гайтина драматурго и классови тIом, иза ша-шах хилла халкъан карзахдалар доцуш, большевистски партин куьйгаллица, пролетарски кхетамаллин ницкъаца вовшахтоьхна, маршонал Галашонгахьа айина болу халкъан кьийсам хилар. Цу тIехь гойту белхалой а, ахархой а шайн берриге и ницкъаца, шайн са а ца кхоош, Советски Iедал толарехьа мостагIашна дуьхьал майра летар. Пьеси тIехь исбаьхьаллица дика хIоттийна хIетахьерчу луьрачу денойн сурт: къастош гайтина вовшашца кьийсаме яьллачу шина классан конфликт. Нийса гайтина коммунистийн турпала битамаш а, цара хIаллакбеш лаьттачу хьолахойн а, церан Гюьнчийн а тешха, ямарт амалш а.

Сатирически кепехь, васташ чам боцуш хIоттош гайтина мостагIийн юьхь-сибаташ а, дог-ойла а. Пристав, Теневич, полковник Верин, белогвардеец Романов, нохчашна юкъяра схьабевлла болу церан цIоганхой Беташ а, эпсар Юсип а, молла а — уьш берриш а халкъан ирсана дуьхьал бевлла, шайн хьал-даьхний кIелхьарадаккхархьама, шайн цIока ядийна лелаш хилар нийса гойту автора. Ша-ша кIелхьарваккхархьама, вовшийн боьха кийча а бу уьш. Ткъа коммунисташ-тхамданаш: Петров Гирма, Решид, кхинберш а гайтина, шайн дахар ца кхоош, халкъан гуллакхан а, ирсан а дуьхьа бала кийча а болуш.

Белхалойн, дукхахболчу ахархойн, революционни кхетам лаккхара хилар бахьана долущ, шеко йоцуш толам боккхург хиларх уьш даггара тешна хилар а, и толам цара боккхург хилар а ма дарра нийса гайтина.

«Дашо Iам» пьесина тIехь гойту грозненски нефтяникаша, социалистически йохье а бевлла. балха тIехь баьккхина болу боккха кхиам.

Цу пьеси тIехь гайтина долу кьинхьегамхойн социалистически йохье бовлар — вайн нохчийн литературехь дуьхьара С. Бадиевс дина гуллакх дара.

Даима заманца нийса гүлч йохуш вогучу С. Бадиевс кхин а язйира актуальни пьесаш: «Политотдел», «Цаебина зуда ялор», «Жалун доьзал», и. д. кх.

Царна тлехь вайн ярташ хийцайлар, ахархойн дахар коллективни бахам длахлотторца ирсе кхачар гойту.

С. Бадиевн массо а пьеси тлехь хлор персонажо буйцу мотт ша тайпа болуш, халкхан меттан ира дешнаш алсам далош, хаза мотт бу. Тайп-тайпана темашна язйина йолчу шен актуальни пьесашца Сабид Бадиевс доккха гю дира хлетахь вайн халкь серлонан новкьа даккхарехь.

* * *

Нохчийн поэзехь а мехала лар йитина С. Бадиевс.

Нохчийн поэзехь хлетахь хаалора фольклорни форма а, вайн поэзехь керлачу чулацамца дика нислуш йоцу Гаврбийн стихан кеп а.

Цу заманчохь вайн поэзина, цуьнан керлачу революционни чулацаме хьаьжжина, нийса йогчу керла форма лехнарг а С. Бадиев ву.

Бакьду, С. Бадиевн стихашца ритман, рифман кхачамбацир а нислора. Делахь а, цу заманчохь С. Бадиевс дикка гүллакх дира, шен керлачу формица вайн поэзи кхиорехьа.

Цо язйина ю дуккха а поэмаш а, стихаш а: «Ленин», «Октябрь», «Паччахьан замане», «Дато хлайкал», «Вицлур вац» (Кировн безамна), «Ламанан йише», «Итт блясте» (Советан Йедал тлесеана 10 шо кхачарна язйина йолу), иштта дла кхин а. Царна тлехь С. Бадиевс керлачу советски бахаман башхалла гойтура, дешархойн дог-ойла коммунистически идеологица кхаййора, Гадаташ емалдора, паччахьан Газапалла далхадора, кегийрхошка, мехкаршка советски керлачу новкьа кхойкхура. Безамца юьйцура Ленински парти, Советан зама. Мясала: «Паччахьан замане» цле йолчу стихотворени тлехь поэта боху, и зама юх-йогчур яц, иза, дайна вон глан санна, путтаренна а длаяхан зама ю.

«Хай, паччахьан зама!
Кхехкадарх цхьаьна уьйр дацара вай!
Некьийн — тайпанаш ду.
Цлеран алонца аса бина буй —
Хьуна айьина бу!
...Делахь, хаалахь аса хьо некь —
Кьинхьегамхошца бойла,
Даккхийдеш тхо доьлху некь —
Куьзганан серлонца буйла!

«Ламанан зудче» аьлла язйинчу стихотворени тлехь — автор ламанан зудче кхойкху, шена советски Йедало елла бакьонаш схьалоцуш, божаршца нийсса длахлотта: балхахь а, дешарехь а, дахарехь а.

«Тоур ду» бохучу поэми - тлехъ гойту, советски серлонан новкъа яълча, ирс карийна йолу ламанан зуда. Рабфакехъ доьшуш йолу Умри отпуске ша йинчу юьрта цла еача, шена хьехнарг а, девзинарг а цигарчу зударшна юкъахъ даржо юлу. Цо хьобху ламанан зударшна дешар, ладатийн харц туьйранех ца тешар, советски ледалах глортор а йина, шайна елла йолу парглато схьаэцар.

«Советски ледалан кхойтта шарна» языйна «Октябран» поэми тлехъ, паччахъан заманчохъ хилла дахар а, советски заманчохъ тлесеана дахар а дустуш, халкъашна ирсехъа хилла болу хийцамаш гойту.

Масала, хьалха:

«Нийсонна тлаьхъадевлча,
Сибрех вай локхуш,
«Даха дитийша!» — аьлча,
Мерзачу сих дохуш,
Шайн сникъерам латто
Ахархойн ций муьйлуш...

Ткъа, хлинца:

«Яржае шуьйра
Октябран цлен байракх,
Барт цхьаьна члагIбе —
Хьолахoшна гIайракх!
Вай ирсе кхачийнарг —
Октябрь ду шуна...» —

боху автора.

Саьлид Бадиевн берриге а кхоллараллин чулацаман коьрта маьйна цхьаь ду: социалистически маьрша кьинхьегам — халкъ ирсе дубгу нийса некъ хилар, цу некъана дубхьало йийриг нацкъара тасарехъ литературо а дакъа лаца дезар. Вуьззина советски яздархо вара С. Бадиев. Шен творчествехъ цо длакхехнарг, дешархошна ламийнарг, хьехнарг — коммунистически догойла яра. Советски халкъана а, партина а, коммунистически идейшна а даггара муьглахъ вара яздархо С. Бадиев.

* * *

Исбаьхьаллин кхоллараллел совнаха С. Бадиевс масех публицистически статья а, халкъ серлонга даккхарехъ языйна буквараш а, хрестоматеш а, дешаран книжканаш а ю. Тlекхуьучу нохчийн яздархоша шайн исбаьхьаллин говзалла алсамъяккхарехъ божкха пайдаоьцу С. Бадиевн кхоллараллех.

1933-чу шарахъ нохч-гIалгIайн драматический театро шен болх дубххьара дIаболош и театр кхолларехъ доккха дакъалецира С. Бадиевс шен пьесашца. Царах гIараяьлла йолу пьесаш, театран репертуарера дIа ца йовлуш, таханаллалц хIиттош схьайогIу, хьовсучара безамца тIе а оьцуш. Масала, «ПетIамат», «Дайн ледал», кхиерш а.

Нохчийн драматурги дуьххъара ша кхоьллинарг, нохчийн проза а, поэзи а дуьххъара йолийначех, нохч-гIалгIайн драматически театр коьллинчех цхьаь, воккха серлонча — иштта ду цуьнан кхоллараллехь тIехула байн бIаьрг тоьхчи а схьахIуттуш долу Саьид Бадиевн сурт.

ДIаохучу шераша гена мел ваьккхи, халкъан безам шега совбуьйлуш, вайн къоман даг чуьра дIа ца волуш, кхин а гергахь лаьттар ву нохчийн советски литературан бухбиллархо во-лу, воккха яздархо Саьид Бадиев.

Ш. АЙСХАНОВН КХОЛЛАРАЛЛА

Вайн нохчийн советски литература кхиоран юьххьерчу муь-
рехь (1928—1937-чуй шерашкахь) дакъалаьцначарех цхьаь волу
нохчийн яздархо — Шамсудин Катаевич Айсханов вина 1909-чу
шарахь Лаха-Неврехь. Советан Йедал йедале цуьнан да-нана
ахархой, середнякш хилла. Граждански тIом болабелча, цуь-
нан дас — цIечу партизано — карахь герзаца керлачу йедале-
хьа дакъалецира. Коллективизаци йолаелча, уггаре а хьалхар-
чаьрца колхозе а язвелира иза.

Цхьана хенахь, революци а хилале хьалха, Шамсудинан
да — Ката Айсханов шайн юьртахь, Лаха-Неврехь, цхьа ша
тайпа хиллачу школахь хехочун балхахь лелла. И школа йилли-
нера цу заманахьлерчу прогрессивни ойланехьа хиллачу нохчо-
хьехархоcho Иса Хакишевс. Хакишев Исина хIеттахьехь дика
хууш хилла шен нохчийн халкъан хиндолу ирс оьрсийн халкъа-
ца, цуьнан гIоьнах, цуьнца долчу доттагIаллех дозуш хилар.
Цундела, цу школахь нохчийн берашна оьрсийн йоза Iамош а,
оьрсийн халкъехьа, цуьнан культурахьа безам ойуш а хилла.
ХIеттахь нохчийн ярташкахь дуккха а яьржинчу, амма, нохчашна
хьаштдоцчу, генарчу Iаьрбийн маттахь халкъана ца оьшу мол-
ланийн Iилма даржош хиллачу хьуьжаршна дуьхьал йоккхуш
кхоьллинера Хакишев Исас шен школа. Оцу тайпанчу школаш-
тахула Хакишев Исас шен заманахь шуьйра яржош хилла вайн
халкъана юккъехь прогрессивни дог-ойла. Цу школан хехо хил-
лачу Ката Айсхановс а дагца къобалбеш тIезцнера керла про-
грессивни хьехамаш: шен кIант Шамсудин цо хьуьжаре деша
дIа ца велира. Цу заманахь иза дикка майралла яра.

Нохчийчохь Советски Йедал дIахIобттинчул тIаьхьа, 1921-чу
шарахь, Шамсудинан да, Грозный-гIала схьа а кхелхина,
Старый промыслехь «Красная турбина» цIе йолчу, тIулг бок-
кхучу карьере белхало вахара, шен кIанте гIаларчу советски
школахь дешийтархьама. Цу муьрехь вайн нохчийн ярташкахь
керла школаш яхка кхитна дацара. 1926-чу шарахь, шен 17 шо
кхаьчча, комсомоле волу Шамсудин Айсханов, ткъа 1928-чу

шарахь, шен 19 шо долуш, большевистски парти волу иза. Хлетяхь, 1928-чу шарахь, дуьйна болалой цуьнан литературни кхоллараллин болх, итт шо гергга зама чулоцуш, 1937-чу шеран Октябрь батте кхаччалц дIабоьду. Оцу хенахь «Ленинан некъ» газетана тIехь цо шен дуккха а фельетонаш, статьяш зорба тоьхна, царел совнаха цо арахецна: 1932-чу шарахь — пьеса «Къийсам»; 1933-чу шарахь — пьеса «Вай доьшур ду»; 1933-чу шарахь — дийцар «Мало — хало»; 1933-чу шарахь — повесть «КIайн котам»; 1934-чу шарахь — стихотворенин сборник «Колхозхошна керла иллеш»; 1936-чу шарахь — шен поэзин книжка «Бригадхо веза».

1935-чу шарахь Ш. Айсхановс кечийна Москва гIалахь арахийцира, оьрсийн матте а яьккхина, нохч-гIалгIайн поэтийн сборник — «Нохч-гIалгIайн поэташ» цIе а йолуш. Цул совнаха ненан маттахь йолчу дуккха а учебникийн а, буквариийн а, хрестоматийн а составитель хилла Ш. Айсханов. Масала, царех ю «Дешаран книжка» цIе йолу 1935-чу шарахь цо арахецна учебник. Цу тIера дуккха а стихаш а, дийцарш а Ш. Айсхановс ша яздина дара. Текхуьучу къоначу нохчийн яздархошна а, церан произведенеш таеш а, арахоьцуш а, дуккха а гIо дира Ш. Айсхановс шен заманчохь.

Шамсудин Айсханов социализм дIахIотточу балхахь жигара дакъалацархо а вара, цуьнан литературан диках, хьанал векал а вара. 1934-чу шарахь, Москва гIалахь хиллачу, Еригсоюзни яздархойн I-чу съездехь Ш. Айсхановс нохчийн халкъан а, литературан а цIарах даггара баркалла олуш къамел дира. Цо баркалла элира сийлахь-воккха оьрсийн яздархо — Максим Горький коьртехь а волуш гулъяллачу съездана, оьрсийн халкъана, Советан Iедална, вайн къоман культура кхиорехь шаргара хуьлучу доккхачу гIоьнна.

ТIаьхьо еанчу заманехь вайн нохч-гIалгIайн яздархойн Союзан председатель а хилла Ш. Айсханов. Шамсудин Айсхановс вовшах ца боккхуш, даима цIхьаьна дIакхоьхьура шен литературни а, партийни а болх. ХIор шен литературни произведенина тIехь цо дIаухуьш, яржош ерг шен партийни большевистски дог-ойла яра. Ериге а цуьнан творчество а яра шен заманхьлера партин декхарш кхочушдарехьа хьажийна. И къеггина го цуьнан муьлхха а произведени теллича.

1932-чу шарахь арахецначу, «Къийсам» цIе йолчу пьеси тIехь гойту нохчийн цIхьана юьртахь коллективизаци йолийнчу муьрехь Иттателла халонашший, халкго дIакхехьна къийсамий.

ШолгIа шо а ду цу юьртахь коллективизаци йолийна а, коьрта долчунна тIехь тоьлла а. ХIетте а жулакаша, къар ца луш, къайлах алсамйоху шайн ямарт-дუьхьалонаш. Кулакашца уьйр йолу Орца, хIилланца партин кандидат а волий, сельсоветан председатель хуьлу. Делахь а, хIор гIуллакх дечохь, кулакашкахьа цуьнан болу озабезам гучубалаза ца Iа. Иштта мс-

кар шалхо лелош ву цо сельсоветан секретарь вина Халид а, Орцин гергара Ойтби а. Царна тлетевжина, цаьрграхула дла-кхохьу шайн лаьржа гуллакх кулакаша, шайш ца гучохь биса а герташ. Царех ву юьртан молла Јелимха, кулак Ваца, кулак Дедиг-Хьаьжа, цхьана хенахь Макка-Медина а вахна волу, хинца шен хьал гергарчу нахехула дла а хьулдина, кьечу хормехь лелаш волу. Цуьнан аьтту хуьлу цена кьехо Куьлла, молланех и тешаш хиларна, шен ойланехьа верзо а, цунах подкулачник ван а. Амма оцу кулакийн тобанна дуьхьал цхьаьнакхета керлачу бахамехьа болу халкъан хьанал кентий: юьртден заместитель — Борза; партячийкин секретарь — Лечи; комсомольски ячийкин секретарь — Јела; цлен партизан хилла волу, колхозник, коммунист Мухьмад; колхозник ударник — Маја; сельсоветан депутат Жансари; избач Мовла. Партин обкоман уполномоченнис — Мадис доккха го до царна классови мостаггий Јорабахарна а, уьш эшорна а тлехь. Юьртахоша, колхозан куьйгалле кхачна болу двурушникашший, кулакийн гоьнчий цланбинна дла а лохкий, церан метта тешаме накьостий ховшабо. Кулакаш дарло. Буьйсанна юьрта новкъахула цлехьа вогуьчу Лечина кулакаша топ туху. Мадис кьехой, тешаме колхозхой говтабо классови мостаггашна дуьхьал.

Массо а кулакаш а, церан цоганхой а, ма барра Јорабохий, бохабо кьинхьегаман халкъо. Тлаккха юьртан бахаман план юьззина кхочушъяло. Кулакаша чов йина Лечи, то а лой, совпартишколе деша вьду. Иштта бу цу пьесин чулацам, шеца йолу кюртта идейини агло кьеггина схьагуш йолу. Хетакхьлерчу юьртахойн дахар ма дарра девзаш сурт хлоттийна автора. Цу пьеси тлехь автора исбаьхьаллин говзаллица а, шен барамехь а далийна нохчийн фольклор тлера схьаэчна сибаташ. Диалогаш ира а, сюжетин коьртачу тачанца даима нийса йозуш а ю. Пьесин хьалхарчу актехь ду масална дика нислуш долу сурт. Сельсовета чохь, двурушника Орпас боху: кулакех жимма кьинхьетам бян безара, цаьргара вуьшта а сов дукха хума схьаьккхилера, ткьа хинца царна тлехь йисна йолу налог кулакашна а, середнякашна а юккьехь нийса екьча бакъахьа хир дара. Цунна тлетов подкулачник Куьлла:

«Куьлла. *(хитна лаччохь то а луш)* Гупхьажис дешначу делан кьорланор, эвлаяь санна нийса ма лов Орца цу тлехь. Со середняк ву, бохуш, цхьаберш хлокху Једал клелахь атта бека-кх. Амма и мисканаш, кулакаш бохуш и декъаза цлераш а техкина, садаа а, садаа а бутьуш бац-кх».

Мухьмад *(аркьал а сетташ вьолу)*. Бакъ лов? ЭхЈе, Једал-м нийса, хьаха, доьдура, амма тлаьхьо деа-кх. Ма билгал бу-кх, довхачу дийнахь дай клел лелха зуд санна, цу кулакийн чулелхаш, церан кедь марзбелларш, ба-м! Ма мискачу нехан хабарш дац-кх аш дуьйцуьрш!» («Кьийсам», I акт, 12 агло).

Кху сцени тлехь подкулачником Куьллин мотт, иза мурдех хилар гойтуш, молланашца иза уьйр йоглуш хилар гучудоккхуш

бу: «Гупхажис дешначу делан кьорланор», «эвлиня санна лоб», «и мисканаш» — бохучу тайпана дешнаш алсам нисло цуьнан кьамелехь. Ткьа, Мухьмадан мотт халкъан ирачу кицанашца кхелина. Мухьмад, шен ойланца халкъана хьанал а волуш, вуьззина кьехо ву. И санна берш кийча бу, хьуманаш ца гьехалуш, цхьаннех ца кхералуш, шайн колхозни гьуллакх толаме кхачо. И хаьа, церан ницкъ а го двурушникана Орцина, цундела иза кхоьру Мухьмад санна болчарех.

Шозлагичу актехь кулакан кланта Асхьаба доьху Орцига, ша кьехойн ву алий шена харц справка ло, бохуш. Орцина даггара лаьа, харц озабезам бина а, «шен стагна гьо дан», амма цо олу Асхьабе: «Орца: Ой... Ва Асхьаб, ас муха лур ю хьуна кьехо ву аьлла и справка?». Цу вайн, комсомолаш бу бохуш лелачу гьелаггара... Лечаггара, дай тлехь лаьцна кьу санна, хьийзор ву-кх со, кулакийн гьовпча ву бохуш... И справка ас ма елди, цу Лечаггара мах боцуш кирнах машин хохкуьйтур ю-кх соьга». (Кьийсам», II акт, 20 агьло).

Хлетте а, ша кхерахь а, шен кийрахь доллу двурушникан дог а тулий, Орцас ло Асхьабана харц справка, амма майра а велла, ша йисна, берашца халла йоллу кьехо Куьльса, цунна йоглу, цуьнан бераш интернате длаэцийтархьама оьшуш йолу справка а ца луш, Орцас, юьхь йоцуш сельсовета чуйра ари-йоккху.

Ишттачу суьрташца автора цу пьеси тлехь говза гьорайоху хлеттахь кулакаша лелийна бес-бесара ямартлонаш а, социализмана дуьхьал цара шайн гьоддах латтийна боьха кьийсам а.

Двурушник Орца дла а ваьккхина, цуьнан метта юьртден балха тешаме кьехо Мала хьоттийча, юьртара гьуллакхаш а кьеггина хийцало: кулакаша шайгара доглу ялта, эрна хабарш а ца дуьйцуш, колхозан амбараш чу а дахьа, ткьа кьечу Куьльсин бераш сикхха интернате дла а нисдо.

Цу пьесин оцу тайпана чекхьялар а ду говза нисдина: кьеггина схьаухьу автора колхозаш, кулакашна ца езнехь а, кьахьоьгучу халкъана пайдехь а, оьшуш а хилла хилар.

* * *

Шамсудин Айсхановс язйина, 1933-чу шарахь арахецна «Вай доьшур ду!» цле йолу важа пьеса а ю шен идейни аглонца вай лакхяхь йийцинчу пьесах йозуш: хьалхарчуьнан хилла идейни чулацам, кхин а кларгбарца, схьаухьуш а, керлачу маьннехь кхин а длахош а.

«Кьийсам» цле йолчу пьеси тлехь хилла цхьайолу персонажаш а кху пьеси тле йовлу. Масала: юьртан молла гьелимха, Мовла, цхьацца кхиберш а. Хьокху пьеси тлехь автора хьалхадьккхинарг ду ша хьалхарчу пьеси тлехь гайтина коллективизацехьа хилла кьийсам юьртахь толарца цхьаьна халкъана сов оьшуш йолийнчу культурни революцин гьуллакхаш схьагайтар,

цуьнан толамехъа юьртахъ гIаттийна болу халкъан къийсам къеггина схъаохъар, цуьнгахъа шен аз айар. «Вай доьшур ду!» — пьеса, Iадаташ дIадахарехъа, кулакийн ямартлонаш Iораях-рехъа, коьрта долчунна — зударийн бакьонаш кхочушъ-рехъа, цаьрга дешийтарехъа, уьш юкьараллин балхана юкьа озорехъа хъажийна ю шен ирчу юьхьигца. Советски Iедало цунна елла йолу бакьонаш ма ярра цуьнга дIакхачош, зуда-ламанхо юьззина паргIатъяккхаран, и серлаяккхаран тема ю цу пьеси тIехъ уггаре а коьртаниг. Оцу шина пьесин ролаш дIасаекъаре хъаьжча а го иза. Масала, «Къийсам» цIе йолчу пьеси тIехъ, 25 ролана юккъехъ, гойтуш шиъ бен зуда яцахъ, кху «Вай доьшур ду!» — цIе йолчу пьесина тIехъ — 23 ролна юккъехъ бархI зуда гойту. Цу тIе, оцу зударийн болар а, гена мел долу, онда дуьйлу тIаьххъара а — «зуда-ламанхо» — цIе йолу гимн ялош, чехк а йолу а пьеса.

Цу шина пьесин чулацаме хъаьжча а гуш ду — идейни агIонца актуальни а, шен заманан гIуллакхашца ма оьш-шу йовзна а уьш язъяр. Церан авторан идеологически хъесапаш шен партийни декхаршца нийса дагIар а, церан автор политически дикка кхиъна хилар а гойту оцу пьесаша.

Пьесашна тIехъ ма торру къегина схъаохъна, партин куьй-галла халкъана беркате хилар а; кьехойн, середнякийн уьйр, цу заман чохъ, кулакашна дуьхьал латтийнчу къийсамехъ, то-ламан бух хилла хилар а.

Коллективизацехъа, культурни революцехъа классови къийсам вайн махкахъ уггаре марсабаьллачу, цуьнан кIеж уггаре сов-ьяьллачу муьрехъ араевлира Ш. Айсханови пьесаш. Уьш арахецар шен хеннахъ хиларша, цара цу къийсамехъ керлачу бахамехъа гIоддах дакъалацарехъ йоллу церан йоккха идейни а, пропагандистски а мехалла. Бакъду, художественни агIонгахъара тел-лича, цхъацца ледарлонаш а хаало цу пьесашца. Масала, хаало, действешна оьшучул сов персонажийн къамелаш дахдалар; ком-позиционни кеп кIоргера яцар, цхъайолчу меттигашкахъ прото-кола тIехъ санна коьчалш а ялош, совнах собранеш гайтар, и. кх. дI. Цул совнаха, оцу пьесашна тIехъ къеггина схъагайтина бол-чу классови къийсамо — цу заманыхъ цхъадолу тайпанаш де-къар, доьзалш бекъар, ца гайтина автора. Цхъайолу персонажаш, церан деган амалш ма ярра гучуяхар доцуш, тIехула гайтина, масала: Ойтби, Ваца, Жансари.

Иштта, исбаьхьаллин агIонца йозуш йолу, цхъацца ледар-лонаш шайца хаалахъ а и пьесаш, шен хеннахъ арахеца хиларна а, идейни долчуьнца уьш нийса хIитторна а — шайн заман чохъ вайн юкьараллина политически пайдехъ а, оьшуш а хилла.

1933-чу шарахъ Ш. Айсхановс, оцу пьесел совнаха, кхин шиъ прозаически произведени а арахийцира: «Мало — хало» цIе йолу дийцаррий, «КIайн котам» цIе йолу повесттий. «Мало — хало» цIе йолчу дийцарна тIехъ гойту цу заманыхълера цхъа декъаза

единоличник (цхьалхахо). И цхьалхахо ца кхета ша колхозе ваьлча шена а, юкьараллина а хуьлчу пайдех; колхозе а валац иза: «колхозникан даьхний, цициган биста кхаччалц, дерриге а кестта пачхьалкхе доккхург хиларна». Ткъа шен бахам шо шаре мел дели а тIеттIа ледарчу боккхуш дIакхьхьу единоличнико — Шабас. Автора дастамаллин суртехь, цуьнан бух бацар тIеттIа гучудохуш гойту массо а колхозе язлуш лаьттачу муьрехь единоличник волчу Шабин дакьазабаьлла богIу бахам. ТIаьхьара а, цу новкъахь хила богIу бохам а хуьлуш чекхдолу Шабин ледара лелар.

ТIаккха кIорггера ойла йо Шабас. ТIеттIа телхаш цуьнан бахам тIаьхьара а бохаран бахьана Шаба мало йолуш а, ледара а хилар ду. Оцуна и тIедалош, бахьана иза хилар гойтуш ду цу дийцаран — «Мало — хало» аьлла тиллинчу цIарца доллу маьIна а. ХIетте а, цу дийцаран бухахь доллучу маьIнища, и бахьана а коьртаниг дац: иза тIехула хьаьжча гуш долу бахьана ду. Амма чухулара теллича, гIуллакхан буха хьаьжча гучудолуш долу Шабин бахам бохаран бахьана, иза, массо а колхозе язлучу муьрехь, шен халкъах а хаьдда, ша цхьалха ваха гIертарх — иза цхьалхахо (единоличник) хиларх доллу. Шен юьртан коллективца хIинца цуьнан уьйр яцаро шелийна цуьнан кIинхьегамца хилла йолу шовкъ а, алсамъяьккхина цуьнан амалца йоллу мало а.

Кхетар вуй-техьа иза оцу бахьанех, девзар дуй-техьа цунна шена пайдехь долу бакъдерг — хIинца а къастийна дац, амма ерриге а юрт даггара йийли цунна хиллачу бохамах, хIунда аьлча, дерриге а халкъо хаьржина болу колхозан некъ а битина, иза шенна а ваьлла, цхьалха ваха гIертарна а, ткъа шавш хаьржина болу и керла колхозан некъ кIорггера нийса хилар цунна хиллачу урока тIехь хIинца кхин а къеггина гучудаларна а. Цундела, цул тIаьхьа шайн дахарх кхин а баккхийбеш дIакхьхьу юьртахоша шайн колхозан керла бахам а, ликбезашкахь дешар а. Ишттачу социалистически реализмаца нийса догIучу, сирлачу самукънечу суртаца къагош чекхдоккху цу дийцаран коьрта маьIна.

Шен чулацаман цхьадолчу битамашца оцу дийцаро «Дог майра Юнус» цIе йолу вайн гIараваьллачу халкъан ашуго — Сулейманов Бауддис олуш долу илли дагадоуьйту.

Цу вайн халкъан фольклорни илли тIехь гойту «дог майра» Юнус а, ша Шабех тера а волуш, цхьа ледара лодырь ву. Цуьнца а хуьлу, Шабица санна, цуьнан ледарлонца йозуш йолу, цхьацца беламийн, бохамийн дикка зIе. Цу тIехь а, лодыран васт ма дарра хIоттош дастамаллища емалдо шен бахамехь стаг ледарлой, малой йолуш хилар.

«Мало — хало» цIе йолчу дийцарна тIехь автора алссам да-
ладо вайн халкъан фольклорни сибаташ. И хаза а, шен меттехь догIуш а нисло цуьнан. Масала, яздина: «Шера аренаш, кенах даьлла цхьогал санна, кхин бос оьцуш, хийцаеллера». 17-чу

агІона тІехъ яздина: «Шабас маѣбина ши сту а, цІога озийча маынгѣ кІел цѣцѣг санна, сѣйначу сугІи юкѣа хѣаѣдира». И тайпа фольклорни Іаткѣам шеца хаалуш хиларал совнаха, оърсѣйн классически литературан Іаткѣам а хаало цу дѣйцарца. Масала, 3-чу агІона тІехъ, Шабин куц гойтуш, автора яздо: «Лекха ву ала лекха а воцуш, лоха ву ала лоха а воцуш, духха кѣна а воцуш, кѣона-м ванне а воцуш, буюто волуш санна, дѣл-хѣхъ стаг вара Шаба». Цу могІнаша дагадоуѣту сѣйлахъ-воккѣачу оърсѣйн яздархочун — Гоголан «Делла синош» цІе йолчу гІараяѣллачу романа тІехъ хІоттийна Чичиковн сурт.

Цу дѣйцаран исбаѣхѣаллин басарш тахана а сѣрла лепаш хета, цуѣнан иѣѣйни маѣйна тахана а шен мах база ду.

1933-чу шарахъ арахеѣначу, «КІайн котам» цІе йолчу Ш. Айсхановн повестан бухайиллина иѣѣя политѣическѣ бакѣа-хѣара хиларал совнаха, шен психологѣическѣ агІонца а кІорггера нѣйса ю. Цу повеста тІехъ гойту, цѣхѣалхахо (ѣдиноличница) йолчу Бесиратан шен даѣхнехѣа хѣлла болу безам бол-болуш юкѣараллин бахамехѣа балар. Бесиратана, ца хууш, нѣсло цкѣа ша тайпа хаза кІайн котам. Цунна хаанцара и тайпа кІайн котамаш инкубаторца дебайойла а, колхозехъ уѣш лело йиллина пѣтицеферма юйла а. Амма и шена чІогІа хазѣяларна Бесиратана марзло и тайпа кІайн котамаш шен даѣхнехъ дебо. Пѣтицефермехъ болх беш волчу цуѣнан лулахочо, Бесиратан цу керлачу гІуллакхе гІаѣттинна болу безам а гой, кІайн нІаѣна яхѣа цунна. Амма сов меллаша доѣду кІайн котамаш деборан гІуллакх. И котамаш шена алсамѣяхарехѣа Бесиратан юѣхѣанца хѣлла йолу ойла, жѣм-жѣмма хѣйцалу-уш, цу керлачу кхоллараллин гІуллакхехѣа а йолий, хѣйцало. ХІинца дуѣйна цуѣнан дагахъ дерг, шен пайда алсамбаккхар а доцуш, оцу гІуллакхца йолу шовкѣ ю. Цу кхоллараллин керлачу гІуллакхехѣа шен дагахъ аѣабеллачу цу безамо Бесират, цуѣнан кхетам сѣрлабоккхуш, нѣйсачу новкѣахула колхозе ялайо: хІунда аѣлча, хІинца цунна дагадоѣхначу цу гІуллакхна а, муѣлххачу а юкѣараллина а, шена а пайдехъ долчу доккхачу кхоллараллин гІуллакхна шуѣйрра аѣтту луш ерг колхоз бен цахиларна. Ергѣге а повеѣсть юѣзна ю цу керлачу колхозан дахарх воккхавѣран йовхонах, и нѣйса хиларх, и тоѣларг хиларх йолчу сѣрлачу ойланах. ХІара повеѣсть а, важа лакхѣхъ теллина дѣйцар санна, луѣстта кхеллина ю нохѣйин фольклоран бустамех а, хазчу исбаѣхѣаллин сѣбатех а.

Масала, 3-чу агІона тІехъ яздина: «Даѣттано хѣандина ху-дар санна, баѣана хѣанделла дара бІаѣстенан денош». 5-чу агІона тІехъ боху: «Цѣха буѣкѣачу тІамехъ юѣйлучу пулеметан санна, тата долуш йогІура ши трактор». 6-чу агІона тІехъ гойту: «Хѣ доѣттинчу Іуѣргара оѣпа санна чѣхка... араиккхѣина кхо бере вогІура». 12-чу агІона тІехъ бІаѣстенан Іаламан сурт хІоттадо: «БІаѣсте, шен хазчу гІиллакхашша массарна а бохург санна там бина, цѣха можачу басарла Іоѣттина истанг санна, хазѣеллера».

Ш. Айсхановс шен прозаически произведенеш тӀехь ша кхуллучу персонажийн сурт, тӀехула гайтина ца Ӏеш, церан леларца схьакъедаш йолу деган амал а ма ярра гучуйоккхуш хӀоттадо.

Ш. Айсхановн ший а прозаически произведени шайн идейни а, исбаьхьаллин а ӀаӀонашца вайн таханлерчу художественни прозехь дикачу масалех лара мегар долуш а, церан автор — Ш. Айсханов яздархочун талант йолуш хилла хилар гойтуш а ю.

1934-чу шарахь арахецначу — «Колхозхошна керла ил-леш» цӀе йолчу а, 1936-чу шарахь арахецначу — «Бригадхо веза» цӀе йолчу а шен поэзин сборникаш тӀехь Ш. Айсхановс дӀакховьхург а, шен пьесашний, дийцаршний тӀехь санна, керлачу бахамехьа узуш йолу советски дог-ойла ю. И гойту цуьнан стихотворенийн цӀераша а: «Вицлур вац Асланбек», «Хьалхара май», «Дешар», «Пионераш-кхетамхой», «БӀаьстенан хьеший», «Орга», «Зуда-ламанхо», «Толам», иштта кхиерш а. Царна тӀехь а Ш. Айсхановс дийцаре даьхнарш заманан даккхийра гӀуллакхаш ду. Цуьнан стихотворенеш, дукха хьолахь, ритм нийса ялош, кхетаме маттахь язйина. Уьш а ю, цуьнан проза санна, вайн халкьан фольклоран айми чохь лийчийна, цуьнан мутт а, цуьнан лепар а шайца алссам хаалуш. Делахь а, исбаьхьаллин форме диллича, цуьнан дукхах йолу стихотворенеш сов риторични а, примитивни а хета. Рифма, дукха хьолахь янне а йоцуш, — я елахь *кхочуш* — *догӀуш* бохучу кепехь глаголах хӀоттийна хуьлу. Цуьнан стихашца, хӀор поэтан хила хьакь долу поэзин шен хатӀ, схьакъастаза дисина. Цуьнан стихотворенешна юккъехь дукха ю шайн формица А. Ножаевн поэзин а, А. Дудаевн поэзин а Ӏаткъам болу стихотворенеш: «Вицлур вац Асланбек», «Дешар», «Кечам», и. дӀ. кх. Масала, «Толам» цӀе йолчу стихотворени тӀехь, А. Ножаевн стихан кепехь ма хиллара, хьалхара кхо моӀа вовшашца рифма ялош хӀоттийна Айсхановс, ткъа, тӀаьхьара боьалгӀа, шеца лозунган кхайкхам чулоцуш болу, моӀа хӀор куплетехь а юх-юха балабо:

«Мехкадай бохийна, мохк паргӀатбоккхуш,
Хьацархойн барт бина, колхозаш йохкуш,
Латта тодеш, мохк аха машинаш хьоцуш,
Куйьгал деш йогӀу-кха Ленинан парти!»

(«Бригадхо веза» арӀо 9).

И форма нохчийн поэзехь дуьххьара юкъаялийнарг А. Ножаев ву. Цул тӀаьхьа вайн поэзехь цу формехь А. Дудаевс а яздора.

ДегӀастанан поэзехь оцу формица шен стихотворенеш язъеш вара гӀараваьлла волу дегӀастанхойн ашуг Сулейман Стальский. Амма и форма, я цара шайш кхоьллина а, я шайн халкьан фольклорни поэзера цара схьаэина а яцара. Малхбалехьарчу къаьмнийн (Ӏаьрбийн, гӀажарийн, таджикийн, и. кх. дӀ.) поэзехь лелийначуьра, кхоч-кхочуш, цаьргахула вайн поэзина юкъа-

кхаьчна яра и форма. Царел тIаьхьа, вайн заман чохь цу формца яз деш цхьа а поэт а, ашуг а вац.

Дукха хьолахь цу формица язйина а, примитивни а ю Ш. Айсхановн стихотворенеш а. Хетте а, царна юккхехь схьакъаьсташ, шаьш йицъя, дIатаса йиш йоцуш, тахана а ледара ца хеташ хаза стихотворенеш ю цуьнан: «БIаьстенан хьеший», «Орга», «Iа», «БIаьсте», «Суна веза».

Оцу стихотворенешна тIехь поэтан шен хатI а хаало. Царна тIехь фольклорни сибаташ творчески хуьйцуш, кхин а та деш далийна. Царех схьаьстатун Iаь социальни дог-ойла ада маллин муттах йолуш, деган йовхонех юьзна ю. Цул совнаха, царна тIехь хаало поэтан дуьнене хьажар шен бIаьргашца, шен дагца хилар. Церан исбаьхьаллин сибаташ тахана а кхоьлина хетар доцуш ду. Масала, «БIаьстенан хьеший» цIе йолчу стихотворени тIехь автора яздо:

«БIаьстенан кхаь хилла
Олхазарш даькки,
Цхьабосса кортошкара
Сингаттам лаькки,
Iуьйренца, суьйренца
Хаза аьзнаш даьржи,
Чохь, кертахь сихонца
Баннаш деш хьаьвзи».

«Орга» цIе йолчу, вай лакхахь йийцинчу формехь язйинчу, шен стихотворени тIехь поэта шегара керла поэзин билгалонаш а, исбаьхьаллин аматаш а юкьадоху:

«Баш лекхчу ламанех буьрса схьадуьйлуш,
Аренга мел дели стамделла догIуш,
Сов лекха ламанаш хьайн гIодца доькчуш,
Хьо охьа догIу-кха чал дера Орга»

Оцу стихотворенин хIор строфехь юх-юха балош болчу цу боьалгIачу моглIана тIехь Органан сурт гойтуш долу прилага тельни поэта хIоразза а хуьйцу, и керла-керланиг далош, Органан васт массо а агIор схьаухьуш, цуьнан керл-керла битамаш тIеттIа гучудохуш: «чал дера Орга», «сов чехка Орга», «цIогIанца Орга», «гIад бутO Орга», «бос сийна Орга», «комаьрша Орга». И дарца поэта цу шен стихотворенин цхьацца йолу меженаш ондда вовшах а тосу, цу стихотворенин кеп таеш, оцуьнца цуьнан куц тайна а до.

Вайна го шен хенахь Ш. Айсхановс вайн литературехь доккха дакьалацар: журналист, драматург, прозаик, поэт — цу жанрехь болх бина цо.

Ш. К. Айсхановн кхолларалла вайн литературан историн дийнна цхьа агIо ю, шен заман чохь вайн литература кхиорехь шех цхьа чIагIо хилла а, тахана а ширьялаза хазнаш шеца хаалуш а йолу. Цуьнан кхоллараллин цхьацца дакьошкахь ис-

баъхъаллин ледарлонаш хаало, амма цо язdechу хенахъ хIетта йолалуш хиллачу вайн литературан къуоналлица йоъзна ю уьш.

Делахъ а цуьнан кхолларалла таханенна а дика некъ гойтуш ю. Цо гойту Ш. К. Айсханов шен заманан кыйсамехъ хьалхарчу могоаршкахъ бIаьхо хилла хилар, цо шен ерриге а кхолларалла цу заманан даккхийра гуллакхаш, сийлахъ партийни декхарш кхочушдарехъа ерзийна хилар, цо шен яздархочун берриге а ницкъ социализм толарна дIабелла хилар.

М. МАМАКАЕВН КХОЛЛАРАЛЛА

М. Мамакаевн цле дика свзаш ю нохч-гIалгIайн советски литературехь. Иза вайн советски заманчохь кхиъначу яздархойх ву.

Мамакаев Мохьмад вина 1910-чу шарахь, Нохч-ГIалгIайн республикан ТIехьа-Мартанан районехь, ТIехьа-МартантIехь. Цуьнан да-нана ахархой хилла. 1917-чу шарахь, гергарчара дийцарехь, тиф цамгар а кхетта уьш белла. Байлахь висина Мохьмад вайн Нохчийчохь Советан Iедал хIотталц шен ден вьшас кхебира. Советан Iедало бай-берийн боккха тIалам бо даима. Иштта Мамакаев Мохьмад 1920-чу шарахь Асламбековски юьртахь (Михайловск) берийн цIийнехь дIайицира, дерриге а пачхьалкхан харжах а хуьлуш. Цига нисвалар хьалхара гIулчаш яра хинволчу яздархочун керлачу дахарехь. Дукхах долчу декъана Мамакаев Мохьмадан бералла ТIехьа-Мартантехь, Асланбековскерчу берийн цIийнехь дIадахаиа. Юьхьаицара школа цигахь чекхъяьккхира цо. Цул тIаьхьа иза, Грозный а вогIий, хьалхарчу даржан школе деша воьду. 1926-чу шарахь ВКП(б)-н Оргбюрос иза Москве КУТВ-е (Малхбален къинхьегамхойн Коммунистически Университет) деша вохуьйту. 1930-чу шарахь, университет чекхъяьккхинцул тIаьхьа, иза Нохчицу балха вогIу.

Берахь дахаран халонаш лайна волчу Мамакаев Мохьмада тIаьхьо, шен «Со вина де» цле йолчу стихотворени тIехь, дагаловцу ша винчу халачу заманан дахаран хьелаш:

ЦIийзина меца борз
ХIонс йоцуш дIайоьдуш,
Сан цIонга хадийна,
Юкъ тесна и доьхкуш,—
Суна цле тиллина:
Худархо совваьлла,
Хударкад тIебезна

¹ М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», Грозный, 1958, арIо 8.

Грознехь Мамакаев Мохьмада тайп-тайпанчу куйггаллин белхаш бо. Иза хуьлу партин обкомехь культпропан отделан заведующи а, Илманца талларан институтан директор а, «Ленинан некъ» газетан редактор а, иштта дӀа кхечу белхашкахь а.

Ленински комсомоле велира иза 1924-чу шарахь, ткъа 1927-чу шарахь Коммунистически партин членашка дӀаоьцу иза. 1934-чу шарахь иза дӀаоьцу яздархойн Союзе.

Мамакаев М. стихаш язъя волавелла 1926-чу шарахь, шен 16 шо долуш. Цуьнан дуьххьарлера стихаш араевлира «Серло» газета тӀехь. ТӀаьхьо шен стихашкахь Мамакаев Мохьмада ша кхиорна баркалла а, безам а кхайкхабора партина а, Даймахкана а. Цул тӀаьхьа Мамакаевн стихашна зорба тухура Ростовехь а, Грознехь а арадуьйлучу тайп-тайпанчу журналашкахь а, алманахашкахь а.

Сил чӀогӀа мерза ирс
Со дагна дезаш ву,
Цу ирсал безаниг
Сайн Даймохк хеташ ву¹.

1930-чу шарахь цуьнан стихашна Грознехь арайовлуш йолчу сборникашкахь зорбатуьйхира. 1931-чу шарахь араелира цуьнан стихийн, дийцарийн «Барт» цӀе йолу сборник. Цул тӀаьхьа, 1936-чу шарахь — «ЦӀий хуьйдина лаьмнаш», 1940-чу шарахь — «Суй» цӀераш йолу сборникаш араевлира. 1958-чу шарахь Грозный тӀалахь нохчийн маттахь араелира поэмийн «Сан некъан кехат» цӀе йолу сборник, ткъа 1959-чу шарахь Нохч-ПалгӀайн книжни издательствос оьрсийн маттахь арахийцира стихийн, поэмийн «Ненаца дина къамел» цӀе йолу керла сборник.

1959-чуй, 1960-чуй шерашкахь Мамакаевс Москвехь лаккхара литературни курсаш чекхъяьхна. Ала деза, М. Мамакаевна исторехь хилларш а хаа лууш хилар. Нохч-ПалгӀайн Илманца-талларан институтан директор волчу хенахь цо язбина, 1934-чу шарахь арахеца «Тайпанан бакъонан институт» цӀе йолу болх.

Мамакаев чекхваьлла халчу дахаран новкъахула. Даима дерриге а дацара шера оцу дахаран новкъахь. ЦӀхьана ханна юкъахвала дийзира цуьнан литературни гӀуллакхах, делахь а, иза даима а поэзица вехаш вара, сатуьйсуре юха а цунна теверзаре, тӀаӀадора дахарехь зеделларг.

Советски пацхьалкхой, Коммунистически партиссий кхийина волчу, къоначу стеган дог халчу некъой, дахаран халчу хьелаший каг ца дира. Ша коммунист хиларе терри, иза даима а шен Даймахканий, халкъаний муьтӀахь а, тешаме а воӀ вара.

¹ М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», Грозный, 1958, агӀо 24.

ЧIогIа резахиларца билгалбоккху цо ша чекхъаьлла болу некъ. Ша цкъа а халкъах, Даймахках дагахъ хъьдда цахиларх лаьцна боху цо:

Воккхаве тахана со.
Махкаца со хиларх,
Вон-дикий цуьнца ловш,
Айса некъ цуьнца барх.
Бохамо хьовзийнчохъ
Со гIорах цаваларх,
Халонна кIел вуьсчохъ,—
Даймахко со ларварх.
(«Со вина де»).

М. Мамакаевс прозехъ яздина дийцарш а ду. Цуьнан ю «Ша меттахбаьлла» цIе йолу дийцарийн сборник а, «Даймехкан некъаш» цIе йолу дийцарийн, очеркийн сборник а.

М. Мамакаевн стихаш шуьйра евзаш ю. Царах цхъаерш гочийна вайн Даймехкан халкъийн меттанашка.

М. Мамакаевн коьрта кхолларалла кхаа муьре екъалуш ю: 1-ра мур — 1926—1940-гIий шераш; 2-гIа мур — 1941—1950-гIий шераш; 3-гIа мур — 1951—1960-гIий шераш.

Язда волалуш волчу къона поэтан шен кхоллараллин некъаш дукха леха ца дийзира.

Керла юкъаралла кхоллархо волчу советски стагана хаьа шен берриг ницкъ а, орам а хьомечу махкаца зIе йогIуш буйла. Хьалххе да-нана доцуш висина, Советски Iедало кхийина волчу поэта М. Мамакаевс цхъа ша тайпана тIе а оьцу, кхета а до шен халкъана а, цунна шена а Советски Iедало делла ирсе дика.

Цундела шен кхолларалла дIайолалушшехъ поэт стихаш язъя волало шен бераллин а, Даймехкан а, ша кхийиначу партин а хьокъехъ. Цо яздо шена гонах долчу социалистически бакъдолчун хьокъехъ.

Бакъду, М. Мамакаевс волалучу юьххьехъ язйина стихаш кхочу, дукхах болчу къоначу поэташа язйинарш санна, шайн чулацамехъ а, ткъа иштта исбаьхьаллин формехъ а леди́ро яра.

ХIара ю «Буйьса» цIе йолу, 1931-чу шарахъ поэта арахе́цна, делахъ а дикка хьалха язйина стихотворени.

Сахъта тIехъ шийттазза тоьхна...
Халахета суна де дахна.—
Де даха, дахаран некъ бацбеш,
Ханна хаац бехказаяла.
Халахета суна де дахна,—
Сахъта тIехъ шийттаза тоьхна...
Делахъ а еза хьо дагна,
ТIех Iаьржа берзала буйьса.¹

¹ М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», «Буйьса», Грозный, 1959, арIо 18.

И стихотворени шен чулацамехъ а, исбаъхъаллин формехъ а ледира ю. Де дѣадахар халахетарца я цу дийнахъ хиллачу хазахетарца поэта стихан коърта идея схъа ца гойту. «Де дѣадахар некъ бацбеш». Оцу сингаттамечу фразашкахъ доллуш дац дийнан хъал а, цуьнан коърта билгало а. Оцу стихотворенехъ поэтана коърта дагадеанарг, Іаържа буьйса езар ду, делахъ а, цуьнга болчу безаман бахъана цхъана а хІуманца ца гайтина.

Масех шо даълча, даима шен произведенийн чулацам, исбаъхъаллин васташ кхин а кІарг а деш, М. Мамакаев поэт хуьлуш дІахІотта волавелира. ТеттІа алсам болх бо цо дашна тІехъ а, коъртаниг билгалдаккхарехъ а. Цу тІехъ оърсийн поэтийн произведенеша доккха гІо дина кхиъна вогІучу Мамакаевна.

1938-чу шарахъ язйина «Мала чагІар» цІе йолу ша тайпана стихотворени. Цуьнан могланаш хІокху кепара дуьйлало:

Мала чагІар,
 дагаде жайна,
Хъайна ма хетта,
 карзахвала.
Амма, хаалахъ,—
 стеган дог дохо—
Яц хъуна
 хъоьга елла бакъо.
Ма мотталахъ хъо стаг ву:
Кийрахъ жижган юьхк ю аьлла,
Деха мекхаш ду аьлла,
Кура хабар дуьйцу аьлла.

«ЧагІар мала», я «карзахвала» боху дешнаш — чагІар малий, вон лелий бохург дац. Оцу дешнашца автора боху: дан-м хІораммо шена луьург дийр ду, амма бакъволчу стагана хаа дезаш, ду къонахаллий, сий, ирссий цхъаъ бен доцийла. «Кура хабарш» дийцарх ца хуьлу адам, «деха мекхаш» хъаьнггахъ а хуьлу, амма адамо шен сий ларда деза боху автора. И сий коммунизм дІахІотторан некъашна тІехъ болчу кыйсамций, халкъана муьтІахъ хиларций бен ца хуьлу стеган.

Шен дукхах йолчу стихотворенийн маьница автора оцу жамІана тІе валаво дешархо.

Оцу стихотворенино гойту авторан творчески кхиар. Иза чулацамца а, вовшахтасарца а кІоргера маьна доллуш ю. Стихотворенино къаьст-къаьстинчу магІарехъ шен чулацамехъ ша тайпана сург а, маьна а кхуллу.

20—30-гІий шераш советски литература кхиаран шераш ларалуш ду, хІунда аьлча, оърсийн литературехъ жанрийн диапазонаш кхиамца шоръяларан шераш уьш долу дела. Оцу муьрехъ, 1925-чу шарахъ ВКП(б)-н ЦК-с арахецнера исбаъхъаллин литературан хъокъехъ партин политико дІахъо некъ буьйцуш болу сацам. Оцу сацамехъ партис декхар дІоттадора — яздархой социалистически идеологина тІе бовларан хъокъехъ. И декхар

яздархоша шайн революционни литература партин куйгаллица длакхехъарх доллур. Оцу муьрехъ оьрсийн литературехъ яздархоша литературан чулацам шина кепара гойтура: цкъа делахъ — граждански тломмий, шолгла делахъ — керлачу адаман, социалистически длакхоттаман дуьххъарлера гьулчашший. Оцу муьрехъ оьрсийн советски яздархоша боккха тидам тлебохуйту революционни бакъдолчунна, коьрта декхар дара исторически гьуллакхийн революционни турпалхой гайтар.

25-чу шерашкахъ нохчийн литературо шен хьалжара гьулчаш йохура. Цхьана аглор, цо длакхоьхура халкъан бартан кхоллараллин гьиллакхаш, вукху аглор, оьрсийн советски литературехъ долу дерриге а керланиг, тоьлашха дерг тлеобцура. Нохчийчоьнан хьалжара яздархой, кхиа буйлабелира дуьххьалдла оьрсийн советски литературо гьло дар бахъана долуш.

Оцу муьре нисло нохчийн литературан бух биллархочо С. Бадуевс граждански тлеман темех язйина йолу «Моцалла» а, Гойговс язйина «Серго» а цлерш йолу повесташший, С. Арсановс яздина «Ши тлаьхье» цле йолчу романан хьалжара дакъий.

Цу муьрехъ М. Мамакаевс язйо стихаш: «Комиссар» (1927 ш.), «Асланбек Шерипов» а (1928 ш.), «Ций хуйьдина лаьмнаш» поэма а (1928 ш.).

Оцу произведенешкахъ поэта дуьххъара шен ойла а, революцин турпалхошца шен йолу юкъаметтиг а, царах болу кхетам а гойту.

Поэта схьайобллу шен хьомечу Даймехкан революционни истори. Цуьнан гьуллакхийн а, хиларийн а коьрта турпалхо — иза бала хьобгуш долу халкъ ду. Хааран клорггерчу ойланца хьобжу иза шен халкъан хиндолчуьнга. «Комиссар» стихотворенехъ автора яздо Грозный глалахъ бле дийнан тлеман дакъала-цархочун, майраллица дерриге а зерах чекхваьлла волчу, революцехъ халкъана длавелла волчу, оьрсийн большевикан майрара валаран хьокъехъ.

Валаш ву комиссар,
Бле дийнахъ, глали чохъ
Глаьттинчу халкъан
Майра дог а хилла,
Кху новкъа, ца кхобруш
Ша араваьлла.

Цу денна клелвуйсчохъ,
Цийн хьожа яржачохъ,
Ахъ даге мохъ тоха:
Тулг санна, хьо члагло!
Собарца деттало,
Халонна ма гелло!
Хьайн даге ахъ ала¹.

Оьрсийн революционеран дешнаша дуьйцу цуьнан майраллин а, каглур йоцуш йолчу амалан а хьокъехъ.

¹ М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», агло 44—45.

Революцин турпалхой поэта бакъонца гайтина. Цара шайн турпал ницкъ ца кхоабо шаьш революционни идейшкахъа латочу кыйсамехъ. «Асланбек Шерипов» цIе йолчу стихотворенехъ автора гайтина шен халкъан маршоне а, ирсе а кхойкхуш волу нохчийн революционер.

«Ций хуьйдина лаьмнаш» цIе йолчу поэми тIехъ автора гойту нохчийн халкъан дIабаханчун исторически кыйсаман цхъа мур. Производенин коьрта идея — шайн маршонехъа, паччахьаллина дуьхьал нохчийн халкъо бIешерашкахъ латтийна кыйсам бу.

Кавказски тIом болчу хенахъ паччахьан эскарша лаьмнашка лаьллина долу халкъ, исторехъ веззаш а, хьуьнаре къонаха а волчу Таймин Бийболатан куьйгаллица паччахьаллина дуьхьал гIотту. Халкъо, коьртехъ шен тхьамда а волуш, кыйсам латтабо паччахьан хьадалчаша дIалецна долу шайн латтанаш паргIатахарехъа. Автора халкъан и кыйсам схьагойту къоман-маршонан кыйсаман планехъ.

Къеггинчу суьртехъ гайтина лаьмнашка лаьллина долчу, меца а, лаьттан дакъа доцуш а долчу халкъан хала дахар а, шунна бина ницкъ а, церан кыйсам а.

Уьш бевлира,
Дуьхьал бевлира —
Бевлира дуьхьал
Мокхазан бердашца;
Iено долиира
Маьрша ций,
Иэго долиира
Горга кортош¹.

ГIаьттинчу халкъан коьрта лехамаш автора доцца а, онда а гойту. Кыйсамна чIагIделла ду халкъ, оьгIае дека поэми тIера халкъан дешнаш:

— Схьадовла,
Вежарий, лета вай!
Латта доцуш
Вай вонхо а лиир ду.
Лиэ вай, вежарий,
Массо а латта къовсий;
Дукха ладийгIина йолчу
Езчу паргIатонна —
Лиэ вай, вежарий,
Вешан бакъо къовсий...²

Оцу кIезигчу дешнашца дика гайта хиьна авторна масех итт шерашкахъ шайн цIий ца кхоош лаьттан, маршонан дуьхъа халкъо юьхьарлаьцна болу лехамаш.

Поэмина тIехъ гайтина нийса боцчу кыйсамехъ нохчий эшар а, уьш лаьмнашка лахкар а.

¹ М. Мамакаев. «Сан некъан кехат», арIо 115.

² М. Мамакаев. Цигтахъ, 117 арIо.

Нохчийн латтанашна тIе леташ ницкъ бан буьйдало лулара элий, ткъа нохчийн халкъ латта доцуш дуьсу. Исторехь хууш ду: салойн (гIумкийн), ГIебертойн элашний, нохчийн халкъаний юккъехь ций Iанош Иттадаларш лаьттина хилар. Оцу кыйсам-мах лаьцна дийцарш дукха ду нохчийн халкъан бартан кхолларалло дуьйцуш а, иллешкахь кхайкхош а.

Нохчийчоьнна тIехь талор даран а, луларчу элаша церан латтанаш дIалецаран а хьокъехь дуьйцуш, автора пайдаоьцу дIаяханчу заманыхь хиллачу гIуллакхийн исторически бакъдолчех:

ТурлойгIара, маршангIара,
Дерриг а латта дIа а лаьцна.
Ахархошна, хьалха санна,
Цхьацца урд бен ца кхайчна
Иза а хьанна кхайчна

Автора гойту лаьттан кийсигна тIехула дIабаьхьна кыйсам а, ций Iенор а. Оцу кыйсаман хала сурт хьалхахIоттадо дещархочунна кху моIанаша:

ТIемалой, говраш,
Зударий, бераш,
Цхьаьна ийна Iохкура;
Церан мела ций,
БашIоман шовданаш
Цийдина, доьлхура.
Уьш ирча денош дара,
Уьш хийла бехь боцчун дерIах
Са кьастийна денош дара¹.

Иштта масех шарахь дIабахара кыйсам. Авторна нийса гайта хийна дерриге а халчу зерашкахь нохчийн халкъ кIел ца дисар. Паччахьан луур хилла кIел ца севцира халкъаш. Халкъ кхоьруш дацара я шодмех а, я чоччамех а, я кьарлуш а дацара:

Уьрдах ваьккхина
Акхаваьдла ахархо
Вуха а, ойла кхехкаш. —
ГIаьттира².

Автора шен исбаьхьаллин яздарехь пайдаоьцу дуьхь-дуьхьал хIотторех а, эпитетех а. Поэта халкъ дуьйцу — иза заманан хийцакийн куьцех тардеш:

Амма,
Зама шен гIиллакхца,
Вон дикий такхийна,
Оьшучохь, шен гаь тIехь,
ТулгIийца керчаш,
Харцоно дарийна,
ОьгIазло гул'еш,
Сов буьрса йистира.

¹ М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», арIо 116.

² М. Мамакаев. «Ций хуьйдина лаьмнаш», арIо 120.

³ М. Мамакаев. «Ций хуьйдина лаьмнаш», арIо 124.

Халкъан иллешкарчу суртех пайда а оьцуш, шен лирически ойланехъ сурт хIоттадо поэта. Адам хIаллакьхиларх бен а ца хеташ йолчу хьаргIанийн сакъердаларан вастаца гойту цо тIе-ман Iаьржа бала:

ХIай, Iаьржа хьаргIа,
ХIай, Iаьржа хьаргIа,
Хьо хIунда хийза,
ХIун дайна лиэла?
ХIай, Iаьржа хьаргIа,
Ахъ стенна хьокху,
Сел шийла н мохъ?

Билгалдаккха деза, Таймиев Бийболатан куьйгаллица нохчийн халкъо латтийна кыйсам поэта юкъарчу амалехъ гайтина хилар. Поэмехъ исторически хилла дерш кIеззигчу жамIаца гайтина. Цундела, хиллачу гIуллакхийн бакъдерш дувьзина схьа а гайтина дерриге а билгалдаьхна дац. Поэмин турпалхо Таймиев Бийболат ша а ледиро гайтина, цунах лаьцна Iаламат кIезиг яздина автора.

Масала, нохчийн халкъана юкъара классови дифференциаци Iаламат кIезиг гайтина. Гучу ца баьккхина нохчийн халкъо хьоладайшна дувьхал латтийна кыйсам а. Поэми тIехъ динан векалийн позици ца гайтина, поэма чекхийолуш тIаьххьарчу эшара тIехъ церан хьокъехъ — «халкъ Iехорхойн» санна, аьлла делахъ а.

Амма, къехойн а, латта доцуш болчу ахархойн а роль, авторна хьалхарчу планехъ ма ярра гайта хийна. Цара сатуьйсу шайн латтанийн дай шаьш хиларе. Болуш цхьа тайпа пайда а боцуш, мегар доцчу гIулгийн латтанаш тIехъ дийнахъ а, буса а къахьобгу цара.

Овкъара кIелхъара,
Ахъ, хийла гIаттийна,
Йохийнчу арешкахъ
Керла беш кхийна.

Вайн пачхьалкхан кхечу халкъашна санна, нохчийн халкъана а тIекхочу Советски Iедал. Гуттаренна а дIадовлу латта бахъана долуш хуьлуш долу Iиттадаларш — латта юкъара хуьлий дIахIутту. ХIинцалц лубра мостагIий хилла болчу лулахошна юккъехъ доттагIалла кхоллало.

ПаргIато, нийсо, вошалла чIагIдеш вайн пачхьалкхо массо а халкъашна ирс а, машар а бахъа.

Нохчочунна,
Луларчу оьрсичунна
Шинне а ирсан хам хийна;
Цу шиннан
Дог-ойла хазъеш,
Юкъарлехъ цхьа добзал кхийна.

Поэмин мотт кхеташ, атта, лаконични бу. Поэма атта еша-луш ю, турпалхойн васташ къаьст-къаьстина ду. Авторан а, халкъан а, турпалхойн а мотт шен-шен башхалла йолуш бу. Даккхийчу исторически г'уллакхийн буха т'ехь автора ондда поэма кхоьल्लीна.

30-чу шерашкахь Нохчийчохь динлелорхошна дуьхьал д'а-хьош бара ира кыйсам. Дин юьхьар а лаьцна, адам дацош болчу динан тхьамданашна гора социалистически культуран керлакерла толамаш. Цундела уьш г'ертара керла советски Нохчийчохь д'ах'отторехь кегиьрхоша жигар дакъалацарна лаламат ч'ог'ла новкъарло ян.

Поэта шен стихашкахь ира критика ярца лорабоху нохчийн молланаш а, динан г'уллакхдархой а. Къаьстина къегина ю шайн чулацамехь х'лара санна йолу стихаш: «Шайхе» а, «Дела волчохь хьошалг'лахь» а, кхиерш а. Билгалдаккха дезаш ду и стихаш меттигерчу т'аьхьабисина болчу бахархошна юккъехь х'инца новкъарло еш болчу динан боданна дуьхьал латточу кыйсамехь тахана а мехала герз хилар.

Поэта лорадоху молланийн, шайхийн г'уллакхаш, цара мол'ара адамаш мекар ледеш, цунах шайна хьал deboш хилла хилар. Поэта боху шайхе:

Илманан да вина —
Хьо хестош лелла со;
Ахь динчух кхел йина,
Тишвелла ваьхна со¹.

Поэта материалистически кхетама т'ера гойту дуьненан материальность, ткъа цо партийни бакъдолчу дешнашца, ийза ца луш, д'ахоуьйту, «ялсамани», адамаш л'ехо, адамаша кхоьल्लीна туьйра хилар:

Детталу дог сецчахь,
Лазарха хеда вай,
Лажьти чу дирзичахь,
И латта деба вайх...
(«Шайхе»).

Поэта беламца кхайкхабо молланаш, нохчийн зударшкахь лазап латторхой уьш хиларе терра. Къор'анний, делий хьалха ловчуш, шайна дукха зударий бало бакъо х'иттайо цара.

Ахь лелорг го суна:
И г'ийла сан йиша,
Къечуьннан цхьаь йоцуш,
Ворх'алг'ла ахь йиги.

¹ М. Мамакаев, «Сан некъан кехат», аг'ло 28.

Стихийн автора гойту адамын бала, молланийн сутаралла бахъана долуш цаьргахь йоцу нийсо. Оцуьнца автора схьагойту халкъана дуьхьал а, реакционни а йолу динан амалш. Ирчу социальни конфликтехь гайтина молланийн, халкъан юкъаметигаш:

Питанца гаттавеш, —
Харц новкъа хьажийна.
Ахь акха вьэккхина,
Хийла да вохийна...
(«Шайхе»)

Стихийн сборникан «ойланаш» цле йолчу декъехь автора дела а, цуьнан «Гуллакхдархойн» — молланийн Гуллакхаш а сатирически кепехь гойту. Иштта сатирически кепех пайдаэцарца Горайоцу автора къорлан тлехь вовшашца цхьаьна ца йоглу галморзахаллаш, ткъа цуьнца цхьаьна, цо динан бух а бохабо.

30—40-чуй шерашкахь советски поэзехь шуьйра кхуьу халкъан бартан кхоллараллица зле йоглуш йолу халкъан-поэтически произведенеш. Оцунна тлехь го дира яздархойн I-чу съездехь, 1934-чу шарахь, фольклорах лаьцна М. Горькийс динчу къамело.

Оцу муьрехь Нохчийчохь зуда-ламанхо социализман гишлоярна юкъаялорна новкъарло еш долчу феодально-родови бухадисинчушна дуьхьал болу кыйсам чагIло.

М. Мамакаевс цу шерашкахь (1934 ш.) «ВорхI вешин йиша» цле йолу поэма а, ширчу, хьолахойн заманах бухадисинчу, юртахь нислуш долчу цхьаьнца вочу Гиллакхех: мийларххий, зуда ца ларарххий, шен балхана тлехь мало ярххий, кхьаьнаш эцарххий лаьцна йолу, «Дуока» цле йолу сатирически памфлет а язйо. Цуьнан коьрта чулацам хIокху тайпана бу: Дуока цлехьхана (нахана ца вевзаш) юьртда хилла дIахIобттина. Иза маларна тIаьхьа а ваьлла, болх а ца беш, нахера кхьаьнаш а ийдеш, юкъараллина кхераме, зуламе стаг ву.

Поэма дIайолало Дуокиний, цуьнан зудчунна Човкиний юккъехь къамел хиларца. Човкас шен Дуокица долчу вочу Iардахарх лаьцна шен майрачунна барт бетта. Дуокас мийларх лаьцна Човкас божу:

КIордийна суна
Ахь муьйлу чагIарш.
Эхь хета, Дуока,
Кхардочу нахах.

Амма, Дуока шек а вац. Карзахваьлла волу Дуока шен боллу бехк зудчунна тIебахийта гIерташ ву. Цо тIе ца лоцу шен хьокъехь Човкас деш долу дов а, хьехар а, ткъа и хьехар зудчо деш хилча-м муххале а.

Дуокин дешнаша карзахваьлла волчу малархочун бакъ до-
лу сурт гойту:

И хабар эшац
Дуокина дийца,
Со сонта ма вац,
Ахъ дов деш леккхал.

Реза вац Дуока,
Йита хъайн амалш!
(«Дуока»)

Дуокин зуда Човка х'окху заманан юкъараллин дахарна юкъайог'луш жигара а, хъанал а зуда ю. Цо лосьху шен майра-
чуьнгара иза хъанал доьзалан да хилар. Кхузахъ автора гайти-
на керлачу дахарна юкъайог'луш йолу, вочу г'иллакхашций, ле-
дарчу г'уллакхашций барт хила ца туьгуш йолу, кхетам т'етт'а
алсам кхуьуш лаьтгаш йолу, кхузаманакх'лера нохчийн зуда.

Муьйлуш лелачу, карзахваьлла хъийзачу малархочунца —
председательна автора дуьхьалвоккху сельсоветан секретарь
Мутал. Мутал хъанал белхахо ву. Цо доьху шен председатели
маларш ца мийлар а, зудчуьнца дов ца дар а. Муталин дешна-
ша гойту юьртда шен нахана пайденна ца хилар а, ткъа, сий
д'арца, вочу г'иллакхашца из йоравалар а.

Т'аьхх'ар а, Муталс Дуокина «хъан г'иллакхаш талла г'а-
лара комисси йог'лур ю», — олий кхерам тосу. Мутал х'окху
дешнашца Дуока кхетаме вало г'ерта:

Собар де, Дуока,
Сихвала хъашт дац,
Доьзалх а лнэташ,—
Ахъ дов деш там бац.
Хъан юьртан нийсархой
Хьох хьовсуш бу,
Ахъ динарг схьаоьцуш,
Хьох лемаш бу.
(«Дуока»)

Мутал хъалха а волуш, Дуокин зудчо Човкас шен майра-
малархо, кхаьънаш иэцарехъ а, маларехъ а каде хилар гойтий,
йоравоккху:

Схьайидеш кхаьънаш ду,
Д'амуьйлуш чаг'ларш ду...

Автора гойту кхаьънаш иэцарний, маларний дуьхьал къий-
сам латтор доьзалехъ а, балхахъ а, коллективехъ а юкъараллин
кхетамца д'ахьош хилар.

Юкъараллин хъашташна ямарт а болуш, шайн дезарийн
хъашташ цул лакхара а лоруш, шайн ямарт некъан аьтто бархъа-
ма лакхарчу куьйгалхошна хъесталуш корта тоха а, царна
хъалха гора х'отта а эхъ ца хеташ болу подхалимаш къеггина
гайта дика хиьна авторна.

Поэмехъ гайтина оцу кепара подхалим. Сельсоветера веана

волчу Тохтас сихонца дуйцу Дуокина галара еанчу комиссино
шепа Дуока хаттар. Тохта подхалим (мотт хьобкхург) вуйла
цуйнан къамелехъ къаьсттинчу билгалонашца гайтина автора:

Хай, юьртан сан дада,
Де дика хуьлда хьан.
Сихонца чуваларх,
Ма билла суна беж.
Хьо хоьттуш баьхкина
Лакхара хьаькмаш бу.
(«Дуока»)

Дуока цлахъ вуйла хуьшехъ, Тохтас комиссеге иза цлахъ
вац олий, цкъачунна Дуока келхьаравоккху. Дуокас Тохтига
хотту, комисси хунда сана, иза хун деш ю.

Тохтин дешнашца авторо гойту Дуокин сийдайна некъ а,
«председателан гиллакхаш» а комиссино йорадахар. Тохтас
боху:

Цара дуйцуруш кхаьнаш ду.
Кегеш дерш таьптарш ду...
Галсолтас чудигча,
Аш биьна клайн жий бу.

Юьртахъ керла дахар длахотто новкъарло еш волу ма-
лархо, кхаьнаш изцархо-юьртда йораваккхарца, бакъ ниц-
къаш толарца чекхийолу М. Мамакаевн жима поэма.

Автора поэмин коьрта идеяца гойту вайна юккъехъ оцу
тайпана харцхьара элементаш наггахъ ислуш хилар а, белхаш
бечоххий, цлахъ довзалежхий юкьаралло уьш кхеторца цаьр-
ца луьра кьийсам латто безаш хилар а.

Автора поэмин маьница лобху оцу тайпанчу адамашна
вайн юкьараллехъ меттиг ца хилийтар а, массанхьа а уьш Ю-
рий, сийсаззий бохуш, лакха безаш хилар а.

Мийларшний, кхаьнаш изцарний духьал кьийсам латто-
ран хьокъехъ язйина йолу поэма халкъ кхеторехъ мехала маьйна
долуш ю.

40-чу шерашкахъ оьрсийн литературехъ коьрта тематика —
Даймехкан тлом бу. Васташ а, турпалхо а поэзехъ гайтар Со-
ветски Союзан дерриге а халкъийн дикчу гиллакхийн толам
боккху кеп хиларехьа хьажийна дара.

Оцу шерашкахъ литературан декхар дара шуйра халкъаш
доттагаллица ваьштатайна долуш а, Даймакхана муьтлахъ до-
луш а, тлеман кхерамна лерг сема долуш а кхиор. И декхар
оцу кепара ган а гойту оьрсийн оцу муьран литературехъ.

Цу шерашкахъ поэтан М. Мамакаевн произведенийн тема-
тика шорло. Цара чулоцу интернационални доттагаллин а,
патриотизман а темаш. Поэтан оцу шерийн дукхайолу стихаш
хьомечу Даймакхе болчу безаман темашна язйина ю. Цу тле-
шен стихашкахъ Даймохк кхайкхорехъ ша винчу а, ваьхначу а
меттигашка болу безам бийцарх тоам бина ца ла поэт.

Цуьнан Даймахке болу безам оцу муьрехь шуьйра, интер-
национальни амал йолуш бу. Поэта боху:

Со Сибарех вина вац,
Дай Памирехь баьхна бац.
Делахь а, сан дагна езаш,—
Ший а уьш гергара хета¹.

Поэта халкъийн доттагIалла шуьйрачу аспектехь гойту.
Интернационализмах дуьзна ду «Енисей» стихотворенин моглa-
наш. Инзаре хаза гайтина оьрсийн хина Енисейний, нохчийн Ор-
панний тIехь халкъийн доттагIалла а, вошалла а:

Енисей, маршалла ду хьовга
Органан тулгIешна тIера;
ДIаэца, сан сихчу хи тIера —
И воI ву Башломан коьртан.

Шайн Даймохк ларбарехь латтийначу кьийсамехь оьрсийн
а, нохчийн а халкъийн исторически кхоллам патриотически пла-
нехь гайтина автора:

Сихчу хин мокхазан бердаш
Нохчаша кьийсамехь чIагIди.
Шайн оьрсийн накъостца бертахь,
Мехкан сий айдина латти².

Шен Даймахкана муьтIахь хилар дуьйцу цо шен стихаш-
кахь. КIорггерачу цабезамца буьйцу цо вайн мостагIий, церан
ямартло, церан берзан амалш пучу а йохуш.

Шен метта чIагIвелча,
Цо хабар хуьйцур ду.
Эвхьаза ша ваьлча,
Вайх маIа хьийзор ю. -

Патриотизм а, Даймахке болу безам а М. Мамакаевн поэ-
зехь оцу шерашкахь къаьсттина билгалболу.

Массанхьа а, со оьшучохь,
Мехкан сий дан со кийча ву.
ХьагIца кьийсам лелабечохь,—
Массанхьа а со мостагI ву.

Советски адамийн фронтехь а, тылехь а хиллачу турпал
гуллакхаша а, майралло а йоккха меттиг дIалоцу советски поэ-
зехь. Иштта, М. Мамакаевс ша 1940-чу шарахь язйинчу «Иза
йоблуш яцара» цIе йолчу стихотверенехь дуьйцу Даймехкан тIа-

¹ М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», арIо 96.

² М. Мамакаев. Циггахь, арIо 51.

мехь клант вийначу ненан халчу хьолан хьокъехь. Цо психологически схьагойту цуьнан кийрарчу деган кыйсаман ерриге а драматизм (хало). Ненан вастехь гайтина мостагичуьнца йолу луьра гамо а, нахбайархошна, палачашна бекхам баре сатуьйсусу болчу советски зударийн цкъа а гина йоцчу кепара майралла а, турпалалла а.

Автора аллегорически кепехь, кIайчу «Дакхе» хьажийначу стихотворенехь боху:

Даймехкан сий лохуш
ВoI вайна нана,
Хеназа къекъелла,
ГайгIанца ягIахь:
Детица кхелина
Гиччош товш ду ала,
Махкана клант валар
Сов сийлахь ду ала¹.

ТIеман гIуллакхех язйинчу темашца цхьаьна кхоллало 42—43-чуй шерашкахь доттагIаллех а, безамах а лаьцна язйина стихотворенийн темаш. ТIеман муьрехь доттагIаллий, безаммий кхин а чIогIа чIагIло. Поэтан безаман лирикан коьрта идея коммунистически ламастана тIехь хIоттийна ю. Безам кхоллало шен халкъан а, классан а, ерриге а юкъараллин а идеалашций, дезарший зIе йогIуш доттагIаллин, накъосталлин идейн принципашна тIехь:

Сан бахам: тIорказахь деши дац,
Шестачу тхевнаца гIала яц.
И хьоьца ас екъна сискал ю,
Хьешана доьттина чагIар ду.
ХIусам яц хьешан некъ хедачохь,
Беркат дац хьешан шун шелдечохь².

Поэтана безамехь го цхьана хIуманна, Iалашонна тIекхача гIертар а, тешам а. Безам кхоллало стеган тайп-тайпана агIо-наш йовзаран, цхьатерра хьежамаш хиларан, вовшех кхеташ хиларан буха тIехь:

Ахь воьлуш, дагахь дерг хайта боху,
Ас хьоьга безам тIехь сих ма ло боху.
Мел чIогIа бу безам, цкъа талла деза,
И хадо хан — хало вай яккха еза.

ДоттагIалла кхайкхадомостагичуьнца болчу халчу кыйсамехь советски стеган боккха ницкъ иза хилар чIагIдеш.

¹ М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», арIо 89.

² М. Мамакаев. Сборник «Сан некъан кехат», арIо 103.

Мамакаев Мохьмадан поэзехь йоккха меттиг д'алалайна кегтирхоша керла, гуманни, к'орггера моральни амалш лахарой, т'езцарой. Уьш мехала а, адамаш кхиорехь доккха маьйна долуш а ду коммунизм д'ах'отточу муьрехь, х'унда аьлча, коммунистически юк'баралла д'ах'отторехь советски адамера дерриге а диканиг лок'уш хиларна.

Шуьга ду маршалла, хьомсара нак'остий,
Дехийла, прс хийла, гад'елаш шу ховший;
Шун оьзда г'иллакхаш — Даймехкан безам бу,
Барт болуш гулдамар — дагна а хаза ду.

(«Даймехкан косташ»).

Доттаг'аллин мотиваша лаккхара меттиг д'алоцу поэтан кхоллараллехь. Халонашкахь, цхьана бечу балхахь, цхьа лаамаш хиларехь кхоллало адаманна юк'бахь доттаг'алла.

Советски стеган доттаг'алла, шен-шен кегийчу дезаршка хьажийна доцуш, тк'а вовших дог лозуш хиларан, тешам хиларан, лараран буха т'ехь кхолладелла ду, адабийн басей, к'омей ца х'ок'жуш, юк'бараллин дезарийн а, хьаштийн а буха т'ехь кхолладелла ду:

Нагахь х'о тешамца ваг'лахь,
Гийлачийн парг'ато лиэхахь,
Х'о халк'ан лааме г'ертахь,
К'ийн, г'айржан ас юхь бос хержац!

(«Нагахь х'о тешамца ваг'лахь»).

1943-чу шарахь язйинчу «Южалла» стихотворенехь, лирически ойланашкахь поэтa философски дув'йчу т'еман халонийн т'аьхьенех чекхдовла дезаш хиларан х'ок'яхь. Поэтa оптимистически ч'аг'ло дахаран ницк'ь, Южаллел иза мосуьйттаза алсам хилар, советски адамаш а, церан г'уллакхаш а лийр доцуш ду:

Южалла, х'ан йиш яц
массо а шелва,
Малх-хаза аренаш
халк'ера яха.
Х'ох к'хору стешханиг —
К'иллонца вехарг,
Шен кхоллам х'ох бина,
Х'оьца барт лок'хург;
Дахаран да х'о яц...

(«Южалла»).

1949-чу шарахь язйинчу «Берд» ц'е йолчу стихотворенехь поэтa зок'рталчу куьцехь гойту вайн Даймехкан а, цуьнан халк'ан а ницк'ь а, ондалла а. Стихан чок'хьарчу ницк'ьо дув'ззина

жоп ло темин чулацамна. Цу тѣхъ долчу дешнашкахъ гайтина
вайн Советски Даймехкан ницкъ а, паргѣато а, ондалла а:

Цкъа Іаржлуш,
Тѣ сенлуш,—
Кѣж туѣсуш,
Етталуш,
Лиѣташ ю и тулгѣш
Мокхазан кху бердах.

Ша кхузахъ паргѣато
Ларош бу,— боху цо,
Лѣттаца хиларна
Ницкъ бу шен, боху цо.
(«Берд»)

Советски Союзан литература кхиорехъ доккха маѣйна до-
луш хилира литературан, искусствон хьокъехъ 1946—1948-чу ше-
рашкахъ хилла болу ВКП(б)-н ЦК-н сацамаш. Оццу сацамаш-
кахъ кхин цкъа а тидам тѣбохуѣту литературехъ идейность
ларѣярна а, социалистически реализман методаш караерзорна а.

1956-чу шарахъ хиллачу XX-чу съездан исторически саца-
маша советски литература кхиаран керла этап дѣайиллира.

И мур билгал бу нохчийн литературехъ тайп-тайпана тема-
тика а, исбаъхьаллин проблемаш а Іаморца керла къона ниц-
къаш кхоллабелла хиларца. Иштта яра тѣамал тѣахьарчу
1955—56-чуй шерашкахъ Киргизехъ а, Казахстанехъ а арахецна
«ДоттагІалла» цѣе йолу поэзин хьалхара сборник.

Оццу шерашкахъ араелира нохч-гІалгІайн халкъан исто-
рически дѣадаханчух дубѣцуш йолу Н. Музаевн «Селима дубѣ-
цу» цѣе йолу йоккха поэма а, С. Арсановн «Маца девза дотта-
гІалла» цѣе йолу роман а. И ерриге а произведенеш вайн хал-
къан литература кхиорехъ мехала а, доккха маѣйна долуш а ю.
«Литературий, искусством халкъан дахарца герггара зѣе йолуш
хиларехъ» Н. С. Хрущевс динчу къамелана тѣе а довгІна, оцу
муьрехъ нохчийн издархойн коьрта тематика советски стаг гай-
тарна тѣехъажийна яра, вайн литературан болх халкъан дахарна
герга озоран гІайгІа беш.

М. Мамакаевн 50-чу шерийн поэзи дахарехъ хуьлуш дерг
кІорггера тѣеэцаран амал йолуш ю. Поэта массо а агІор гойту
шен поэзехъ дахаран гІуллакхаш.

Цуьнан поэзи, чулацамехъ философски хиларе терра, ада-
ман дахар массо а кепара довзарна тѣехъажийна ю.

Тѣамал тѣахьарчу шерашкахьлерачу литературехъ йоккха
меттиг дѣалоцу машаречу дахаран а, пачхьалкхан берриге а ба-
хам юхаметтахІотторан а, советски стеган керлачу къинхьепа-
ман кхиамийн а хьокъехъ йолчу литературо.

Стеган ирсахъ дерриге а хъелаш кхуллуш йолу парти а,
Даймохк а цаѣаллин планехъ гойту.

М. Мамакаевн кхоллараллин коьрта амал дахаре болу безам
а, цунах автор кӀорггера тешар а ю.

Поэта шен ойланашкахъ кӀорггера тӀеобцу дажаран гӀул-
лакхаш, уьш шен поэзехъ ган а гойту.

М. Мамакаевн поэзин коьрта идей адам массо а агӀор кхиъ-
на хила цунна лааран хьокъехъ ю.

Адам — иза уггаре а мехалниг ду кхузаманыхълерчу юкъа-
раллехъ. Советски тедалой, вайн Даймахкой лаккхарчу ирсе иза
кхачийтархъама, ерриге а таронаш кхуллу.

М. Мамакаевн поэзин коьрта турпалхо — иза керла дахар
кхуллуш волу, халкъан ирсан дувхъа вала а кийча волу таханле-
ра стаг ву. Автора Даймакке болу безам гучубоккху хӀокху деш-
нашца:

Ас лур бу сайн безам,
Хьалхарчу ирсаца.
Со винчу, кхийнчу
Хьоме Даймакхана,
Дог цӀена кхийнчу,
Хьомсарчу вежаршна.
(«Белало»).

Поэтана хьоме ю вайн пачхьалкхан ерриге а маӀигахъ, цун-
на карадо Советски Союзехъ церан орамашкара гергарло.

Даймохк — иза вайн пачхьалкхана чудогӀуш долчу хал-
къийн онда, цхьабосса садеӀар ду. Цундела советски стаг
мичхъа хилча а, цунна цхьабосса хьоме ю Кавказ а, Сибирь а,
церан садеӀар а цхьаъ ду. Изза гайтина поэта хӀокху моӀланаш-
кахъ:

Енисейн тултӀийн гӀовӀанаш,
Ламанца хеза и аьзнаш,—
Сайн махко садеӀар санна,
Ший а уьш сан дагна деза.
(«Со Сибарех вина вац»).

Парти а, Даймохк а вовших даккхалур доцуш було ду.
Партис а, Даймакко а даима адамийн гӀайгӀа бо, цундела
адам, нанна хьалха бер санна, царна хьалха даима декхарий-
лахъ ду:

Ас олу ткъа хьуна,
Сан нана-Даймохк,
Дог цӀена сайн илли.
Дог хьуна дӀа а лули.
(«ЦӀий хуьйдина лаьмнаш»).

Мамакаев Мохьмадан ерриге а поэзин бухехъ адам, цуьнан
къинхъегам бу. Лаьтта тӀехъ дерриге а хъелаш, ницкъаш адамо

кхуллу, боху автора. Поэта гойту цуьнан кхачалур боцуш болу ницкъ, лаьтта тӀехь дахаран хьоста иза хиларе терра.

Геннара
Схьахезаш зӀокберг ю
Къар ца луш.
ГӀорийнчу лаьттера
ХӀонс яккха,
И етташ вайн стаг ву.
(«ХӀордан леча»).

ТӀамал тӀаьхьарчу шерашкахь автора керлачу хьелашкахь гойту тайп-тайпана исторически гӀуллакхаш. М. Мамакаевн тидам тӀебоьду кхузаманакхерчу хьелашкахь гучудуьйлуш долчу, дӀадаханчуьнан цхьацца бакъдолчарна. Иштта, оьрсийн юкьбараллин хьалхелелочу стеган, Л. Н. Толстойн, нохчийн халкъан нахаца хилла йолу зӀе а, оьрсийн хьалхелелочу интеллигенцис ламанан халкъан кхоллараллина тӀе тидам бохуьйтуш хилар а доттагӀаллин билгало санна лара мегар ду. Поэта «А. Н. Толстойн коша тӀехь» а, «Тур» а цӀераш йолчу стихотворенскахь дуьйцу нохчийн халкъаца яздархочун хиллачу исторически юкьаметтигийн хьокхьехь.

«Тур» цӀе йолчу стихотворенехь автора карлайоккху нохчийн халкъан векалшца яздархочун Л. Н. Толстойн хилла исторически юкьаметтиг. Исторехь хууш ду, Л. Н. Толстойс 1852-чу шарахь дуьххьара оьрсийн элпашца Девлатгирин эвларчу нохчийн Мисербиев Садон, Исаев Балтин дешнашца вайнехан эшарш дӀаязйина хилар. Сийлахь-воккхачу яздархочун кӀорггера безам бара нохчийн халкъе а, цуьнан халкъан бартан кхолларалле а. Мисербиев Садос сийлахь-воккхачу яздархочунна ша иза лараран а, шен цуьнга болчу безаман а сийнна совгӀатана тур делира. ХӀинца а Москверчу музейхь гойтуш ду и тур.

«Тур» цӀе йолчу стихотворенехь поэта боху:

Дашо кад а белла
Базарахь эцна дац.
ЦӀен цӀарца кхелина.
Малх санна, кьӀэгаш дац.

Ботт йинна кӀеда хьех
Тхан лам чохь кхиьна ду.

Хьо делла тхан Садос
Цу оьрсийн эпсарна¹.

Оьрсийн сийлахь-воккхачу яздархочуьнца долу могӀарерчу нохчийн исторически шира доттагӀалла ша тайпа маьӀна долуш ду. Иза оьрсийн, вайнехан халкъийн генна яханчу заман-

¹ М. Мамакаев. «Сан некъан кехат», арло 76.

чохь тасаделла доттагIалла цкъа а дохалург ца хиларан маыI-
на долуш ду:

Турпалчу оърсица
Шен къоман барт чIагIбеш,
Болатан теш хилла,
Хьо кхузахь лаьттар ду.

(«Тур»).

«Л. Н. Толстойн коша тIехь» цIе йолчу стихотворенехь поэ-
та къеггинчу дешнашца гойту оърсийн литературан класси-
кан — Л. Н. Толстойн сийлалла а:

Коша тIехь
Инзаре тийна,
И ларош
олхазар дижна.
Ха санна,
хьун тийна лаьтта,
Со цунах
цецваьлла лаьтта.

Поэта дуйцу цIенчу бакъдолчунна адамийн дог деттадо-
луйтуш волчу яздархочуьнга болчу дерриге а халкъийн безаман
хьокъехь а. Стихан автора ира гойту сийлахь-воккхачу яздархо-
чуьнга халкъан болчу безаман шуьйра интернационални амал:

Кху новкъа
Хийла да вогIу,
Тийна каш
массара а лору:
Шен ваша —
кериста вогIу,
ДоттагIа —
бусалба вогIу,
Геннара
яванец вогIу,
Герггара
финнахо вогIу,
Тапъаьлла
ойланца тийна,
Дог цIена
цкъа ойла йолуш,
Кху кошан
—сий айда лууш.

Поэтана кхузаманакълера дахаран гIуллакхаш массо а
агIор, дика го. «Терк» цIе йолчу лермонтовски стихана жоп
луш цо гойту оърсийн поэташа кхайкхийна долу Терк халкъана
пайденна а, стеган хьашташ кхочушдарна а адамийн карадер-
зар:

Бакъ вац хьо, поэт,
Терк дагIац оьгIазе,
Хийланца шен тIулгIеш сеттош.
Терк догIу: хьагвелларг Iабийна,
Беркатца аренаш хьекъош,
ТIамаршца арешка даьржина,
Йокъалла катокъна иэшох.

Поэтан дукхакхылоу стихаш стеган психологически массо а агло литтарца языйна ю. Партийни принципиальностиа стеган дикчу а, вочу а аглонашка хъажар кхайкхадю цю. Кхетамехъ капитализмах бухадиснарш халлакдарехъа кыйсам латтош во-лу, керла юкъяралла кхолла глерташ волю керла стаг кхио глер-та иза.

«Ялийга кехат» цле йолчу стихотворенина тлехъ автора дуыйцу вайн Даймахко толам баккхарехъ клезиг сингаттам бо-луш болчу нахах.

Суьртех юьзна йолчу а, чулацам клорггера болчу а полити-чески лирикехъ поэта атта кыамел до и ешархочуьнца вайн да-харан кхиамийн хьокъехъ. И ирс адамаша кхоьल्लीна, сийлахъ-воккхачу тхьамдас В. И. Ленина глайгла бар бахъана долуш. Дика гойту поэта, Ленин дерригенгахъ вехаш хилар а, цуь-нан весеташца лаятта тлехъ тоьлашша долчу дахаре стеган оила кхочушхуьлуш хилар а.

В. И. Ленин дладаханчун хилла ца леш, карахъ долчуьнан а хьоста ду. Цуьнан хъехамаш бахъана долуш стага карадер-зийна лалам: хиш а, лаяттан маьлданах а адамийн хьашташна глудлах деш ду, хи доцуш хилла йолу аренах зазаккхуш йо-лу бошмаш хилла длахиттина.

Поэта кхузаманакхьлерчун хьокъехъ дуыйцуш, даима а сий-лалла кхулу дладаханчунна а и бахъана долуш халкъана кхуза-манакхьлерниг кхолладаларна. Даяханчу хенахъ хилла болу революционерийн толамаш даима а хьарччина цхьаьнабоглуш бу кху заманакхьлерчуьнца. Оцу кепара ю цуьнан «Галхан чурт» цле йолу, 1959-чу шарахъ языйна стихотворени.

Мамакаев Мохьмадан стихийн чулацаман тайп-тайпана болу психологически длахоттам дийнна схьаэцча, кыьбсттина шена тле тидам бохуьйтуш бу. Уггаре хьалха вайна го поэтан эшарийн тайп-тайпана манера: цкыа синкьераме, тлаккха ойлане, дахаре кхойкхуш, мукыамца нийса йоглуш, ю иза.

Поэтан цхьайолу стихаш сингаттамечу ойланехъ языйна ю. Цара поэтан ма барра деган синхьегам, цуьнан ойланийн хлот-там схьагойту. Иза кхеташ ду, стаг даима синкьераме хилла ца лаь, цунна ойланаш ян а хаьа. Иза хлорангахъ хила дезаш ду. Иштга ю, масала, «Пондар», «Гувйре», «Безам» цлераш йолу поэтан стихаш йин ойланаш а, бай сингаттам а, сатийсар а, тлетосуш йолу.

Автора, оьрсийн поэта А. Кольцовс санна, дика а, синкье-раме а дуыйцу Сибирехъ ечу гишлош тлехъ советски стага тле-таьйина кыахьегаран хьокъехъ. Автора гойту советски халкъо бейн латтанаш карадерзорехъ а, керла глаланаш яхкарехъ а беш болу турпалаллин белхаш.

Цуьнца цхьаьна ала дезаш ду поэтан цхьайолчу стихаш-кахъ наггахъ, цхьа ша тайпа, тоам цахиларан хьокъехъ болу

мукъамаш гучубовлуш хилар. Поэта дуйцу чехка длайовдучу
къоналлин, тлейоглучу къеналлин, Южаллин хьокъехъ:

Халахета къеналла тегерташ,
И дахар вайла пкъа бен ца делла.
Дог лозу доттага, де дахча,
Сан хьовца йисна хан яцъелча...

(«Со вухавоглур ву»).

Поэтан дукха стихаш ю, шайн тематика Южаллица зле
йоглуш йолу. Оцу тайпана чулацам болуш ю хлара стихаш: «Хи-
лийта сох латта», «Даге», иштта кхиерш а.

Суй санна, вогуш цкъа со а хилла...
Сох хлинца, ваьгна, яьлла юкъ хилла
Длаэца ахъ со, хлай шера аре,
Хлу санна, варжош, длатаса бай тле!

(«Хилийта сох латта»).

Бакъду, оцу мотиваша поэтан дахаре болу безам а, цуьнан
ваха гертар а къеггина гойту. Цо къаьсттина хама бо ядаман
дахаран. Поэтана социалистически юкъараллина пайдехъ хи-
ла лаба:

Зама,
Ма сихло, сан зама,
Цхьажимма
Некъ бита ахъ суна.
Со дахарх
Габна вац хьуна,
Сан дисна
Дезарш ду хьуна¹.

Поэта халонаш лайна. Цундела, «Со шелвелла» цле йолчу
стихотворенехъ авторна шена а хаало гийлачу ойланийн мукъа-
маш:

Оцул дуьне гуш
Некъ бина со вацахъара,
Шелоно чачавеш,
И лайна со вацахъара,
Сан тахана
Хлара узам бойла хир дацара,
Ас ала
Дог хьадеш, илли хир дацара².

Ала дезаш ду М. Мамакаевн поэзин ша тайпа басарш а,
башхаллаш а хиларх лаьцна.

Цуьнан кегийра строфаш, цлехъана хьаьжча, цхьа къеззиг
сингаттаме хеталуш ю. Амма дикка ойла тлейохуьйтуш ешча,

¹ М. Мамакаев. «Ненаца къамел», стих «Зама».

² М. Мамакаев. «Сан некъан кехат».

чулацамехъ ешархочунна гучуйолу церан философски кIоргалла а, оптимистически маъIна а. Церан къастамалла поэтан кIорггера-чу ойланийн жамIа хиларх йоллу. Цуьнан дукхах йолу стихотворенеш дахар чIагIдеш, цунах боллу боккха ницкъ буьйцуш ю. Дахар цкъа а ца хеда, веллачул тIаьхъа а. «Со вуха вогIур ву» бохучу стихотворенехъ хIокху кеппара боху автора:

Кхиничу хъан стоьман мутт хилла,
Тийначу цу араьх буц хилла,
Со мохе дIахIуттур ву хьуна,
Па лешаш ас илли эр хьуна!

Автора шен поэзехъ дахаран билгалонаш нийса гучуйошу. Дийнаташ а, садолу хIуманаш а йийцарца адамийн вон агIонаш гойту цо: «Сан накъост, ма дика дара-кх, нагахъ и шен цIока хуьйцуш цъа моьлкъа бен бацаьбара», боху цо. Шен кхин йолчу стихотворенешкахъ поэта гайтина поэзин маъIна а, поэтан юкъараллехъ йолу меттиг а. Цундела поэтан кхоллараллехъ хаалуш бу исбаьхьаллин говзаллехъ лаккхара лехам. Цо боху, язда хуучу хъаьнгга а язлур яц стихаш. «КIанте кехат» цIе йолчу стихотворенехъ автора лобху поэтера ша тайпа башхаллаш а, къастамаллаш а. Дийнна схъалаьцна аьлча, поэтан стихаш а, цуьнан «ойланаш» а ешархочуьнан шайга кIорггера безам бохуйтуш ю. Цуьнан стихийн коьрта дерг — иза кху заманан ирсан а, воккхаверан а хьокъехъ дуьйцуш йолу оптимизм ю.

Поэт Моьхмад Мамакаев лирик ву. «Сан некъ» а, «Ненаца къамел» а цIераш йолчу сборникаш тIера цуьнан строфаш, лирически дакъа, кIорггера чулацам хиларний, лаконични хиларний ешархочуьнан тидам тIебохуйтуш ю.

Поэта Iаламат дика яздо Iаламан хьокъехъ. М. Мамакаевн Iаламан лирикехъ хаало халкъан бартан кхоллараллин хьу а, оьрсийн Iалам дуьйцучу поэзин некъан лараш а. Масала, цуьнан хIара стихаш: «Берд», «ХIордан леча», «Шовдане», «ВорхI вешин йиша» (поэма), иштта кхиерш а, лермонтовски произведениян Iаткъамца язйинна ю. Поэтан цъаьцца йолчу стихашкахъ — «Со вуха вогIур ву», «Мартане», кхийолчарна тIехъ есенински лирикан лараш гуш ю. Делахъ а, и лараш йоллушехъ, М. Мамакаевн лирически стихаш ша тайпана, къоман басарш долуш ю. Уьш ша тайпана ю, поэтан шен башха хьу йолуш ю. Поэта шен кхоллараллехъ адаман дахаран массо агIо а кIорггера чулаьцна ца Iеш, ткъа иштта шен моьIанаш лирически а, даггара а яздина хиларна, ешархочуьнан тидам тIебохуйту цуьнан стихаша. Поэта, дийначо дийначуьнга санна, «Шовдане» багахъ къамел до:

Ткъа стенга доьду хьо,
ХIун дайна лIэла хьо?
Сан сирла, хIай шовда,
ХIун ала гIерта хьо?

Ша язdechу хIуманан тайп-тайпана агIонаш а, билгалонаш а
гайта хаьа поэтана. Цуьнан лирикян могланашкахь Iаламат
боккха тIеозаран ницкъ а, йовхо а, безам а бу.

ЧIегIардиг, чIегIардиг,
Хьо стенга доьдуш ду?!
Бос хаза олхазар,
Хьо хьенан хьаша ду?!
Собарде, сих ма ло,
ТIам шера олхазар,
Сан дехар — кост дIало —
ДIаала хьайна гар.

(«ЧIегIардиг»).

Поэта Iаламан сурташ исбаьхьаллица лубьтуш, лирично
гайтина ца Iеш, бовхачу безамца гойту. Къамелан могланаш
мукъамца хийцало. Дог айдаларца боху цо «Къобзанан
Iоме».

Хьобга ду сан салам,
ХIай Къобзанан Iам!
ДIаэца маршалла,
Бух боцу хIай Iам!
(«Къобзанан Iам»).

Поэт исбаьхьаллин гIирсийн дерриге а тайпанех пайдаэца
гIерта, ешархочунна хьалха ша гойтуш долу сурташ васташ-
кахь башха дика хIиттийтархьама.

Поэт шен стихашкахь Iаламца ша дIаоь. Дийнаниг дийна
доцчух къасто хала ду. Марта-хи дуьйцуш автора боху:

Мел веа дIахьежарх,
ХIан тулги кIордаяц,
Генна некъ лнэлабарх,
Хьобца бен са лнэлац.
(«Мартане»).

М. Мамакаевн поэзин исбаьхьаллин гIирсашна а, поэтиче-
ски башхаллашна а тIехь совца дезар ду вай.

М. Мамакаевн поэзин башхаллин коьрта билгало — цуьнан
поэзехь кицанеххий, халкъан иалареххий йолу васталлаш а,
чулацаман къастамаллаш а къеггина хилар ю. Иштта ю цуь-
нан поэзин дуккха а стихаш а, строфаш а: «ДIадаханчух дозал
деш», «Дакхе», «Хьоме доттагI, схьаала», «Со сутар Iамава
гIерташ», «Даймахках къаьстинарг дахаро Iехор вац», иштта
дIа кхиерш а.

Автора оьшучу меттипашкахь говзаллица пайдаоьшу хал-
къан къамелах. Октябрьски революци хилале хьалха яханчу хал-
чу заманах лаьцна дуьйцуш а, шен ден, ненан халачу дахаран

сурт хЮттош а «Со вина де» цЕ йолчу стихотворенех, сюже-
тана дуьззина жоп луш сурт хЮттийна поэта дактилан ба-
рамца:

РегІаца дарц хьийзош,
Гийла борз цхьа углуш,
Чилланан бутт кхачош,
Сан ненан дог дузуш,
Йоккха стаг екхаеш,
Тхан дена шоллагІа
Довзалхо — со вина.

(«Со вина де»).

Поэтан хЮр моГІа буьзна бу халкъан кицанех а, аларех а.
Дукхах долу кицанаш автора ша кхулла, кхузаманан хьелех
пайда я оьцуш:

Даханчух дозал деш,
Вай даха оьшуш дац.
Йирзина чов хьееш,
Дийцаршца молха дац.

Ахь стоьл тЕ буй беттарх,
Дуо бузур бац хьуна.
Кхиамаш тЕх хьекъарх,
Вуьжийла дац хьуна.

(«Дадаханчух дозал деш»).

Шен стихийн васташ дика хилийтархьама поэтически гІир-
сийн тайп-тайпанчу кепех пайдаэца хаьа поэтана. «Буьрса»,
«БІаьсте», «Къоьзанан Іам», иштта кхийолчу а стихашкахь поэ-
та литературни олицетворенех пайдаоьцу. Цхьайолу, чохь са до-
цу хІуманаш царна чохь са долуш санна гойту. Автора пондар-
ца, адамца санна, къамел до:

Даханчун аз хьо ду,—
Хин тулгІеш йоьлху.
УгІу борз хьовца ю,—
Аьрзу а кхойкху.

Поэтан дукхах йолу лирически стихаш стеган дахарера гІул-
лакхаш а, хуьлуш дерш а деган аьамца гойтуш ю. Иштта ю «Бела-
ло, сан безам», «Шовдане», «ЧІерІардиг», «ХІордан леча» цЕ-
раш йолу стихаш а.

Цара авторан стихотворенешкахь халкъалла а, васталла а
кхулла. Поэта шен лирически стихашкахь дукха хьолахь васташ
хІиттадо адаман дахар кхидолчуьнца дустуш. «ГургІезан илли»
цЕ йолчу стихехь сов къегина гойту поэтически символ (бил-
гало). И стихотворенеш йоьзна ю символичность (билгалонаш)
шеца йолчу, «Утес» цЕ йолчу лермонтовски стихотвореница.

Поэта стеннах лаьцна дийцахь а, цуьнан моГІанаша къег-

гина сурт гойту. «Къеналла» цѣ йолчу стихотворенехъ иштта кхуллу цо васт хІоттош сурт:

Хьо хІун дан гІерта, къеналла?
ГІерта хьо сан корта кѣжба,
Сан юхъ тІе хъайн моха таса.
Сан цѣна лизѣачу озанах,
ГІерта хьо якхѣлла ворда ян.

«БІаьсте», «Белало, сан безам» цѣраш йолчу стихашкахъ автора говзаллица пайдаоьцу поэтически дешан юхааларх. Оцу кепара аматаш къаьсттий гучудовлу «Пондар» цѣ йолчу, автора тІаьхъа тойина йолчу, стихотворенехъ. Кхузахъ чулацан тайп-тайпана амалан сурт ешархочунна хъалха дика къаьсташ хІутту:

Цкъа боьлхуш гІотту хьо,
Цкъа бела хІутту.
Цкъа стигла болу хьо,
Цкъа лавтта буссу.

Поэта пайдаоьцу меттан говзаллех. Къаьсттина цуьнца йогІуш ю глагольни а, деепричастни а метафоран формаш. Цара цуьнан стихашкахъ доьналлин сурт хІоттадо:

Кхокханан горга бІаьрг
ХІун дайна сѣчна?
Цу попан сийна гІа
ХІун дуьйчуш лѣста?

Поэта къоман башхалла (колорит) гойту шен стихашкахъ, тайп-тайпана хилларш дуьхъ-дуьхъал хІиттош вовшашца дустарца.

Кху лаьмнаша гулбиниарг
Хьо бац и, Къоьзанан Іам?
Кирхъанца нускал санна,
Кху лаьмнаша хьулбиниарг?
(«Къоьзанан Іам»)

Поэта Іалам а, дахарехъ хуьлуш дерш а говза нисдинчу къамелан озаца гойту. Цуьнан стихаш дика екаш ю, цо говзаллица цхъаьнадаладо мукъа а, мукъаза а аьзнаш. «Буьйса», «Гуьйре», «Шовдане», кхийолу стихаш аьзнех пайдаиэцарца язйина. Поэта «Пондар» цѣ йолчу стихотворенехъ, шена хаа а хууш, юкъадаладо мукъазчу озан — (аллитерацин) юхаалар цуьнан гІоьнца эшарийн мукъамехъ санна, тоьлашха хаало аьллачуьнан маьІна:

Бекалахъ, бекалахъ,
Бекалахъ мерза!
Къийсамехъ вай толар
Дийцалахъ мерза!

Автора кхузахъ, цхъана агІор, пайдаоьцу цаІаллин ритмикех дош цхъабосса юхааларца — «Бекалахъ, бекалахъ», ву-

кху аглор, пайдаоьцу фонетически глорсех — вибральни а, ша-
каран а аьзнаш юхааларх «р», «з» — «мерза — мерза». Юхаалар
аллитерацица цхьаьнадалоро стихотворенин йиш тарйо дечигпон-
дар тлехь локхучу кьоман эшарх. Ткьа оцу аьзнаша ешархочуьнан
хазаран синхьегам лакхабоккху.

Билгалтяккха еза поэтан стихийн тайп-тайпана строфика а.
Уьш хийцало теме а, цуьнан чулацаме а хьаьжжина. Масала,
блаьсте юьйцуш цо пайдаоьцу поэтически интонацех, дешнийн
хлор могла, тлаьххьарчу даша тлехь члогла оза (ударени) а беш,
чекхбакхарца. Дешнийн хлор могла цхьабосса соцунгла хила
дезаш бу. Аттачу, дийначу дийцаран кепех хаало стихан лири-
чески дог-ойла.

Биззаман хьаша —
Малх хаза блаьсте,
Хьо йоглу екаш,
Дог-ойла хьосте.
Хьан бецан зазца
Кьоналла айло,
Хьо хьаша съча,
Глайганна вайло.

Оцу кхета аттачу лирически могларшкахь адаман аматаш-
ца тарийна ю блаьсте (олицетворени), цунах кхолладелла вас-
таш ешархочун дог хьобстуш ду.

Ткьа кхечу кепара амал йолуш ю «Гуьйре» стихотворени:

Де дийне дацделла,
Дахарца доглуш ду,
Датоца кхелина,—
Хин бердаш гатлуш ду.
(«Гуьйре»).

Шина стихотворенехь — («Блаьсте», «Гуьйре») хаалуш ду
озан, дешан чулацаман цаалла. Хьалхарчу стихехь синкьера-
ме, яйн екаш йоглчу блаьстенан шера сибаташ ду, шолгачунна
тлехь мелла а минорни (клезиг сингаттаме) хьу ю.

Поэтана хаьа поэтически синтаксисан шуьйрачу таронех
пайдаэца. Мамакаев Мохьмада нохчийн поэзина дуьххьара
юкъяялайо дог ойу масех ударени йолуш йолу (чолхе) сложно-
подчиненни предложени, шена чохь, масех йозуш йоцу предло-
жени а йолуш. Делахь а, цо талха ца до маьлна, мелхо а, доцца
аларца кхетаьво автора ешархо.

Предложени кхеташ а, хаза а ека:

Даймахках кьаьстинарг
дахаро лехор вац,
Дуьненан рицкьанах
и воккхавелур вац;
Езачун клайн меттахь
сапаргат вуьжур вац,
Цо мерза малар-кад
чомаца ойбур бац.

(«Белало»).

Эмоционални айдарш хЮкху дешнашна тІедогІу: «Іехор вац», «воккхавелур вац», «вуьжур вац», «ойбур бац». Оцу тайпана дІахЮттийна йолчу предложенис кхуллу, дуьйцуш волчо, цхьана коьрта, мехала долчу хІуманан хьокъехь, ца соцуш, даггара дуьйцуш хиларан сурт.

Поэта тидамца дика къастадо мехала долу дешнаш, рифмаш. Мамакаевн рифмаш вайна карайо цуьнан строфашкахь тайп-тайпанчу кепахь: парни а, перекрестни а, кольцевой а.

Дактилан размерехь язйина йолчу «Къоьзанан Іам» цІе йолчу стихотворенин парни, перекрестни рифм ю:

Ахь ма де дозалла
Генарчу хьешана,
Ахь ма йиэ куралла
Гергарчу вешина.

(«Къоьзанан Іам»).

Бакъду, даима дерриг дика а ца хуьлу Мамакаевн исбаьхьаллин декъехь. Цкъацкъа поэта цхьаьнна кепарчу глаголийн гІоьнца тайп-тайпанчу классни гайтамашца ло рифм (масала: «дац, бац»). Цкъацкъа ган тарло цхьана кепара аларш а, ткъа иштта, мелла а мехала йоцу аьзнийн чаккхенаш а:

Дагара
Ханийта кхоьруш,
Геннара;
Кехатца езаш,
Со безам
Лехна ву хьуна,
Сатуьйсуш
Къежвелла хьуна.

(«Зама»).

Дешнаш: «кхоьруш, сатуьйсуш, езаш; хьуна, хьуна» — цхьабосса грамматически категореш йолуш ду. Хьалхарчу декъехь — деепричастни оборот ю, шолгІачунна тІехь — цІерметниг ю.

Амма коьрта долчунна, поэта юьззина мехала рифмаш а, къеггина васташ а ло, поэзи шен чулацамца а, исбаьхьаллин формица а ешархо дика кхетош ю.

М. Мамакаев поэт ву, амма тІаьххьарчу итт шарчохь иза язъя волавелла прозаически произведенеш а. «Ша меттахбаьлла» цІе йолчу сборникехь кьилбседан кьинхьегамхойн дахарх лаьцна дийцарш яздина цо.

Сборникан дийцарийн коьрта тематика — генара заполярье а, кьилбседан мохк а караберзорехь шайн догІмаш ца кхоочу советски адамийн турпалаллин кьинхьегаман хьуьнарш дийцар ду. Оцу дийцарийн коьрта турпалхой балхахь бахчийна а, чІагІ-белла а, цуьнца цхьаьнна оьзда а, хьанал а, тІахьаьлла а нах бу. Уьш шайн накъостийн дуьхьий, Даймехкан декхарш кхочуш-дархьамий муьлхха а халонаш ловш, турпал хьуьнарш гойтуш, шайн синош, догІмаш ца кхоош керла адамаш ду.

«Дуьххьарлера гудок» а, «Полярни буйса» а, «Хи тIехь» а, «Енисей тIехь» а, иштта дIа кхин а цIераш йолу дийцарш яздина советски кьинхьегамхоша шайн социалистически Дай-мехкан хьал алсамдаккхарехьа латточу турпалаллин кьийса-ман хьокъехь. Адамо Iаламца латто кьийсам буйцучу цьа йолчу лаккхарчу исбаьхьаллин меттигаша оЙла гIаттош сурт хIоттадо. «Ша меттахбаьлла» бохучу дийцаро гойту бIаьстенан юьххьехь хиш тIехула хьун схьаяккхар доладаларх лаьцна. Авторна гайта хиъна шанo дIалаьцначу ханнийн саьлнаш тIехь де-хачу адамашна хааелла Кьилбседан бIаьстенан мела йовхо... «Геннахь малхбалехьа, дукха хан йоцуш гIийлла цIен зIаьнарш гучуевлира, тIаккха сутара йовхо луш болу кьилбседан малх меллаша хьалаболура, цу цIенойн корийн куьзганан бIаьргаш-на тIехь башха гIуранан йозанаш а деш, кхеттачу цуьнан зIаь-нарша кьегайо хин гIода тIехула шан аре»¹. Дийцар тIехь гай-тина шайн хьаналчу кьинхьегамца вайн советски Даймахкана хазахoьтуьйтуш а, сийлалла гойтуш а долу магIарчу адамийн турпала хьуьнар а, кьинхьегаман лаккхара кхиамаш а. Цу кьилбседен мехкан халачу хьелашкахь советски адаман хийца-луш, кхуьуш дIахIоттарх а, цуьнан кхетам кхиарх а, большеви-каллица дахчадаларх а лаьцна дуьйцу автора. Советски адама-ша Iаламат чIогIа хазахетарца тIеоьцу сийлахь а, боккха а кьинхьепам, цара турпалаллин хьуьнаршца гойту шавш кьилб-седен буьрсачу Iаламах кхоьруш цахилар а, советски адаман болатан лаам бохалург цахилар а. ДегIаца ницкъ болчу, кхета-ме долчу, тIехьаьжча буьрса хеталучу оцу адамийн oьзда а, кIеда а дегнаш ду. Церан дахар авторна дика довзар бахьана долуш, цунна говза хиъна кьилбседен буьрсачу Iаламан ха-заллин сурташ нийса а, кьеггина а дахка. «ЧIогIа хаза яра оцу сохьта тайга! Баьццара-сийна стигал. ТаьIна-сийна хи наб озий-начу, инзаре доккхачу экханах тера дара; цуьнан баьццара бер-даш цьанхьа геннахь хин доза доцуш йолчу йоккхачу аренах дIаoьра».

Цу тIехь яздина ду шуьйрачу океане шен нуьцкъала тул-гIенаш хьочу хазачу дато Енисейх а, муьлхха а дуьхьало шен новкъара дIаяккха кийча а, кхераме а, буьрса а долчу зoьр-талчу шан лаьмнех а лаьцна.

Сборникан дийцаршна тIехь автора массо кепара гойту, ша миччахьа а,— тайгехь хуьлда иза я колхозан шуьйрачу аре-нашкахь хуьлда иза, вайн хьомечу партис шен оЙла йойла а, шен гIайгIа бойла а советски адамана хууш хилар. Оцу кепла-ра ду Кьилбсede поэтан дийцарийн коьрта маьIна.

«Дуьххьарлера гудок» цIе йолчу дийцаро гойту, тохара хьалха цкъа а адамийн лар ца кхаьчначу, шена тIехь дерачу акхаройн лар бен ца хиллачу, генарчу тайгехь керла гIала а, дуьххьарлера завод а дIахIотторх лаьцна.

¹ М. Мамакаев. «Ша меттахбаьлла», арло 4.

Цу тѣхъ кѣегина гайтина адамаша — социалистически кѣинхѣгаман турпалхоша белхан эвсаралла лакхаяккхар а, белхан барамаш тѣхккочуш бар а. «Оцу буърсачу, кѣизачу махке чѣир хѣйича санна, майрра, доггах тѣтаѣлна болх беш бара уш, и буърса мохк кѣарбина карабало сацам бина». Автора совговза гойту оцу сѣйлах-боккхачу кѣинхѣгамехъ и белхай шайш цхьалха цахилар.

Вайн берриге а махкарчу белхалоша — Москвара а, Ленинградера а, Одессера а керла станокашший, машинашший яхый-тарца вежараллин гѣо дина царна.

И бахъанехъ, тѣаххъара а, генарчу, хьалха боданехъ хиллачу тайгехъ дуьххьарлера гудок ека йоласлира — ша шен са ца кхоош сѣйлах-боккха толам баьккхинчу советски адаман кѣинхѣгаман хазахетаран гудок.

«Енисейна тѣхъ» бохучу дийцарера ши турпалхо — Иван Ермиловичий, Матвей Жигинний вийцарца адамийн ши тѣахъе гойту автора.

Хьалха гойтург шен Даймохк кхиарехъ а, цо толам баккхарехъ а хазахетарца, воккхавеш болх бан гѣрташ волу хьанал советски кѣинхѣгамхо ву. Шолганиг, юханехъа, цкъа а шен договоран хан чекхъяллалц болх а ца беш, ша дуьненчохъ доккхучу 29 шарахъ ворхѣазза Заполяръе веана волу, балхах уьдуш лела малонча ву.

Иван Ермилович, дашочу Заполяръе дехий соьмаш леа даькхинчу адамашца, малончашца луьра кѣийсам латтош волу советски стаг ву, доза доццуш шен Даймохк безаш волу патриог.

Оцу дийцаран турпалхо Иван Ермилович хазчу, хьалдолуш долчу Енисейх воккха а веш, чѣерий лъьцучу промыслийн кѣинхѣгамах са а кѣералуш, бечу балхахъ эвсаралла а йолуш гойту.

Цо лъьцу уггаре а механа деза, «деший», «детий» санна кѣегаш долу чѣерий. «Хѣара ду тхан хьал» боху цуьнан дешнаш, кѣилбседен махка хьал гулда веанчу, балхах уьдуш лелачу малончина Жигинна нуьцкъала а, дагна чу дужуш а жоп хуьлий дѣахуьтту. «Ткъа муха ду, хаза дуй, Жигин? — воккхавеш, ерриге а юьхъца велакъежий мекхаш а тодеш, хотту бригадиро. — муха ду тхан Енисей?»¹.

Советски ѣедалан шерашкахъ хьалакхитъний, шайн болххий, гѣуллакххий дукха дезашший долу оьзда адамаш гойту автора буърсачу кѣилбседен Галаман суьрта тѣхъ.

Оцу кепара ю доьзалхочух йоьжна луьллучу зудчунна гѣодархъама, иза лечуьра яккхархъама, дарций, моххий хьовкхучу буса, шен са ца кхоош, некъ бан араяьлла йолу советски кьона лор — Нина Александровна Битюцкая. Шен гѣуллакхана чу садиллина, дегайовхонца, шен болх дукха безарца кхочушдо цо шен сѣйлахъ декхар.

¹ М. Мамакаев. «Ша меттахбаьлла», агѣо 44.

Довзална доккха хазаетийтаррий, бер дина нана яларх хьалхаяккхаррий, адаман диках долу гиллакх хиларрий советски лоярана Битюцкаяна Иаламат доккха моральни советлат ду. Ша шена ойна а еш, боху цо: «...Бу-кха вайн хинца а,—бохуш, ойна йора Нина Александровнас,— кху кьилбседехъ бахка кхоьруш берш. Ткъа осалалла яц иза? Шен рицкъанца йоглу дуьненан исбаьхьаллин хазалла кхузахъ а ма ю. Сакъералуш бан шортта болх а бу кхузахъ»¹. Адамна адам дезаррий, дахар дезаш, цуьнгахъа гертаррий — коьрта маьйна ду оцу дийцаран.

Автора цхьайолчу меттигашкахъ гойту дийцаран турпалхойн психологически юкъаметтигаш.

Мамакаев Мохьмадан дийцарийн мотт члогла хаза а, совнаха дешнаш доцуш а, къаьсттина дика кхеташ а нохчийн мотт бу.

«Ценан дог» бохучу дийцаро доттагIаллин, интернационални юкъаметтигаш гойту.

Вовшашца цхьаьна бечу балха тIехъ, шен са ца кхоош, Иаламат члогла гIо до бежIуьно — казаха Сирсакбес Ахьмад цIе йолчу нохчочунна-бежIуьнна. Ахьмадан божли чохъ даккхий зенаш дина йолу борз тухий йоь Сирсакбес. Турпалхочун амалш тайп-тайпанара нийса гайтина а ю. Советски керлачу стеган коьрта амалш, цуьнан дахаран дикачу гиллакхийн агIонаш ю — кьинхьегам безар а, хьанал хилар а, доттагIалла а, гуманизм а.

«Хазачу йоьIан тIулг» боху дийцар малхбалехьарчу къаьмнийн фольклора тIехъ яздина ду. Цо дуьйцу генарчу пана махкахъ долчу чуртах лаьцна. И дийцар исбаьхьаллица яздина, цуьнан туьйранца маьйна хилар а, вовшийн дукха дезаран боккха ницкъ а гойтуш ду. Дийцар яздина кIорггерчу психологически кепехъ.

Мамакаев Мохьмадана говза хитна и шен дийцаран идейни чулацан исбаьхьаллин башхаллица цхьаьнатоха.

Оцу башха хазачу дийцар тIехъ гойту, тохара хьалха, генарчу пана арахъ вехаш хиллачу, къеначу хьалдолчу стага, шен хьал хиларх пайда а оьцуш, хаза а, къона а йолу ПетIимат нуьцкъала шеге маре яйитар тIедожош хилар. ПетIиматана везаш хилла кхечу юьрта балха вахана волу шайн юьртара къехо — Абубакар. Йола члогла дуьхьало йо воккхачу стаге маре яха. Амма хьалдолу стаг вуха ца волу.

Иза хаалой ПетIимат йодий, шен ден цIа дIа а тосий, генарчу екьачу аренашка йоьду. ЙоьIан дена, декъазчу воккхачу стагана мел дукха лехарх йол кара ца йо.

Балхахъ хан а якккхина вуха шайн цIа веанчу Абубакара, шен ницкъ маббу лосьху шена дукхаезаш йолу ПетIимат.

Лосьхуш дукха зама яьллачул тIаьхьа Абубакарна карайо, мецчу берзалоша эрна арахъ яа а йиьна, йисина ПетIиматан коьртан тюта.

¹ М. Мамакаев. «Ша меттахбаьлла», агIо 48.

Абубакара, адаме ца лабаллал боккха ницкъ а ловш. оцу эрна гарахула ги а дуллий дахьий, къиза йийначу Петиматан безамна, доккха тIулган чурт дугIу.

Автора оцу жимчу дийцарна тIехъ оьглазаллица Iорабоккху лан амал доцу, зуда сийсаза еш болу, феодально-крепостнически дIахIоттам.

Оцу хазчу эмоциональни дийцарехъ гучуболу Абубакарехъай, Петиматехъай болу Iаламат боккха безам а, къинхетам а. «Оцу тIулго Iузам беш хезий хъуна? — аьлла, хьаттира воккхачу стага.— Цхьанхъа геннахъ лаьтта бухахъ декаш шовда делахъ а, я хан йоцуш гIевттина цаьпцалгаш елахъ а. семчу лергаца леррина ладоьгIча бен хезар доцуш, цхъа тамашийна гIийла аз дара тийначу арахъ хезаш. Узам беш берг тIулг бацара, гIийлачу мохо ловзо товн буц яра, шийлачу тIулгашца, готтачу бердашца къуьйсу хиш дара. Бовхачу малхаца къуьйсу башлаьмнаш дара»¹.

Автора дика хаарца вовшахтуху исбаьхьаллин говзалла, идейни чулацам а. Цундела цуьнан и дийцар юха ца алалучу башхаллица къаьсташ а ду.

«ХIетахъ дуьйна...», «Тайгехъ», кхидолу а дийцарш Iаламат хаза деган йовхонца яздина ду. Царна тIехъ адамна адам кIорггерачу, мерзачу безамца дезар гойту.

Генарчу Къилбседен махкара дахаран хъал шайш довзуьйтуш хиларна, и дийцарш доций делахъ а, амма вайн къоман литературан гIуллакхана Iаламат мехала а, къонанаш кхиорехъ доккха маьйна долуш а ду.

Шен дийцаршца автора гайтина шена дика язда хаар а, яздархойн говзалла шен хилар а, прозаически жанрах пайдаэца хаар а.

Доцца язда хала ду. Мамакаевн дийцарш доций ду, шайн чулацамца кIорггера а долуш.

Мамакаевн кхоллараллин хьокъехъ обзор чекхйоккхуш билгалдаккха деза, иза нохч-гIалгIайн яздархойн къеначу тIаьхьенан поэт хиларе терра, цо бина некъ Iаламат боккха кхоллараллин некъ хилар. Цо кхиболчу поэташца цхъаьна дуьххьар нохийн поэзин лирически а, эпически а жанран бух биллина. Мамакаевн талант шен чулацамехъ шуьйра ю. Цо хIиттош долу сурташ тайп-тайпана ду: лирически стихотворенеш а, романтически поэмаш а, философски аларш а, очеркаш а, дийцарш а. М. Мамакаевс шен кхоллараллица къеггина гайтина таханлерачу, башхачу дахарх лаьцна произведенеш шегга кхин а алсам язлург хилар.

¹ М. Мамакаев. «Хазчу йовIан тIулг», арIо 67.

Н. МУЗАЕВН КХОЛЛАРАЛЛА

Музаев Нурдин вина 1913-чу шарахь Нохч-ГІалгІайн республикехь, Шелан районан БелгІатой-эвла цІе йолчу жимачу юьртахь. Цуьнан да Джамалдин Музаев ахархо вара. Дас кест-кеста олуш долчу турпалаллин иллеша кІентан дог-ойла ойура. Цара цуьнан ойланаш шорйора, доккхачу дахаре кхойкхура цуьнга. Ялх-ворхІ шо кхаьчначу Нурдинна дуккха а халкъан иллеш хаьара, цо уьш шен нийсархошна юккЪехь даржадора.

Граждански тІеман шерашкахь ялх шо кхаьчначу кІантана гора белогвардейцаша шайн лулара Чечена-эвла кЪиза хІаллакьяр. Яккхийчу тоьпийн гІовгІа, пулеметийн лелхар, Чечена-эвлара БелгІатой юьрта кхоьхьуш болу чевнаш хилларш, кхерамо яхьаш хийцина болу зударий — оцу дерригено а йоккха лар йитира Нурдин даг чохь. Нурдин да Джамалдинний, ден ваша Зияуддинний граждански тІамехь белогвардейцашна дуьхьал кЪийсам латтош вара.

1925-чу шарахь шийтта шо кхаьчна волу Нурдин БелгІатой-эвларчу школан хьалхарчу классе деша велира. Юьхьен-цара школа чекхъяккхинчул тІаьхьа, иза Шеларчу берийн цІийне дІавелира. Нурдина дика доьшура. КЪаьсттина цунна дукха езара драматически кружок. Кхузахь цо кест-кеста локхура БелгІатой-эвлахь хезна йолу халкъан эшарш, йоьшура цо шен дуьхьарлера бераллин стихаш а.

1929-чу шарахь Музаев Н. Грозненски рабфакан студент хилира. Кхузахь цо чІогІа дукха йоьшура оьрсийн классикийн произведенеш. Советски оьрсийн поэзех цунна кЪаьсттина дукха езара В. Маяковскийн кхолларалла. Юьхьанца шен кхолларал-лехь В. Маяковскийн стихашкара кеп оьцуш, цунах терра язда ГІертара Нурдин.

1930-чу шарахь Н. Музаевс Грозненски пролетарски ассо-циацехь (ГРАПП) дакъа лоцу шен литературни балхаца. Оцу хенахь дуьйна зорбанехь гучуйийла юьйлаелира Нурдинан цхьац-цайолу стихаш, ткъа 1931-чу шарахь Нурдин кЪона, язда вола-луш волу поэт хиларе терра вовзавуьйлира. 1933-чу шарахь цо

арахийцира Грозный Галах дуюхьярлера стихийн сборник — «Нийсачу новхях гүлч».

1933-чу шарахь иза Москве журналистикан институтан (ВКИЖ) литературни факультете деша вахийтира. 1934-чу шарахь цо арахьцу «Вайн заманан зийдиг» цле йолу пьеса. Цо гойту Нохч-Галгйаьчохь колхозаш яхкар а, кьехоша кулакаш-ца латтош болу классови кыйсам а.

1935-чу шарахь цо язйира «Дада Сталин» цле йолу поэма, тлаьхьа цо иза юха та а йина, «Коммунистически парти» цле а тиллина 1957-чу шарахь арахеца.

Журналистийн институт чекхьяькхинчул тлаьхьа, 1935-чу шарахь, Нурдин киноакадеме, сценарно-драматически факультете деша вахара, амма иза цо чекх ца яькхира.

Цуьнан проза а, драматурги а, поэзи а ю.

1936-чу шарахь арайолу цуьнан керла «Сан некъ» цле йолу стихийн сборник, ткъа 1937-чу шарахь Нохч-Галгйаьн драматически театрехь хлоттийра цуьнан «Асет» цле йолу пьеса.

Оцу хенахь Н. Музаев «Ленинец» цле йолчу комсомольски газетан редакторан заместителан болх беш вара.

1938-чу шарахь театран сцени тлехь гучуйолу: «Колхозан дезде» цле йолу цуьнан керла пьеса.

1939-чу шарахь араелира «Деган аз» цле йолу стихийн керла сборник. Оцу муьрана чудоглу фольклорни материалах ламор а, цо эпически поэмаш язъяр а.

1940-чу шарахь араелира фольклоран мукъамехь язйина «Адин Сурхо» цле йолу цуьнан поэма.

1941-чу шарахь сцени тлехь хлоттайо «Мекхаш-Мирза» цле йолу комеди.

Оцу шарахь Музаев шен лаамехь дйазло Советски Эскаран могларшка.

1928-чу шарахь дуйна 1942-гйа шо тлехьаччалц комсомолехь хилла иза. 1940-чу шарахь дуйна КПСС-н член а ву Н. Музаев.

1944-чу шарахь дуйна 1957-чу шаре кхаччалц Н. Музаев Казахстанехь вара. 1957-чу шарахь Казахстанера бейн латта-наш карадерзорна цунна медаль елира.

Оцу шарахь Казахски исбаьхьаллин литературан издательствос арахийцира цуьнан хаьржинчу стихийн, поэмийн сборник а, «Селима дуйцу» цле йолу йоккха поэма а. Грозный Галахь цо язйина «Довха дегнаш» цле йолу поэма а, «Майрачийн гүлч» цле йолу шина декъехь роман а, кхин цьацца произведенеш а.

Нохчийн дуюхьярлерчу писателийн — Нажаевн, Дудаевн, иштта кхиболчийн произведенеш, члогйа тарйина яра нохч-Галгйаьн халкъан фольклорах. Советски муьран хьалхарчу яздархоша С. Бадиевс, Ш. Айсхановс, М. Мамакаевс шайн хьалхара произведенеш язъя йолийра цьадолчу декъана къоман фольклоран буха тлехь, амма коьртачу декъехь уьш йемара оьрсийн яздархойн говзаллех. Уьш йемара царех, реальни бакъдерг гай-

та, цуьнца цхъаьна шайн нохчийн къоман къастамаллаш (колорит) Іалаш а еш.

Поэт Музаев Н. оцу муьран поэтех ларалуш ву. Цуьнан поэзи а кхиа йолаелла юьхьенца халкъан бартан кхоллараллин буха тІгъхь а, оьрсийн литературан классикийн, къаьсттина В. Маяковскийн произведенех а пайдаэцарца.

Нохчийн поэта Н. Музаевс шен произведенешкахь гойту Октябрьски революци хиллачул тІаьхъа ламанхошна хилла долу керла, сирла ирсе дахар. Цо гойту хийцабелла болу шен Даймохк а, Коммунистически партис деш долу куьйгалла а, Советски дІахІоттаман дахар а.

Н. Музаевс шен кхоллараллехь чулоцу кхузаманыхьлерий, исторический гІуллакхаш. Цо шен кхоллараллица шуьйра дакъалоцу советски дахарехь мел хуьлуш долчуьнгахь.

Амма цуьнан кхоллараллехь коьртаниг — поэзи ю.

Поэтан Н. Музаевн кхолларалла кхаа муьре екъа тарло: хьалхара мур — 1930-чу шарера 1944-чу шарна тІе кхаччалц, шоллагІа мур — 1945-чу шарера 1955-чу шарна тІе кхаччалц, кхоалгІа мур — цул тІаьхъабере. Билгалдаккха дезаш ду царех къаьсттина эвсарий, дикий хьалхарниг хилла хилар. ШолгІа мур мелла а мело бу, оцу шерашкахь поэт яз ца деш. зеделларг ІаІош хилар бахъана долуш. ТІаьххьарчу шерийн цуьнан литературни кхоллараллехь къаьсттина гуш ю шаьш керлачу, ирсечу дахаран сурт гойтуш йолу коммунизман идеяш:

Кремлан лекхачу
Баххъаш тІехула
Майлхан эаьнарш ю
Керла цІен лепаш,
Бода дІабеди
Суна хьалхахула,
Цалендолу бакъдерг
Ду нуьцкъал къегаш¹.

Н. Музаев литературе кийча шен поэтан некъ карийна ца веара. Шен литературни белхан хьалхарчу хенахь, С. Бадиевс а, Ш. Айсахановс а, М. Мамакаевс а санна, Н. Музаевс а тайп-тайпана литературни хІо лайна: фольклорах тера язъа гІертар, оьрсийн поэтийн хотІана механически тІаьхъахІоттар. Н. Музаевн 30—34-чуй шерийн стихаш шайца риторика йолуш а, дика кхеташ чулацам боцуш а ю. Цо цкъацкъа, механически юкъадаладо халкъан бартан кхоллараллин васташ, кхузаманыхьлерчу гІуллакхашца уьш нисда а гІерташ. Иштта шен «Нийсачу новкъахь гІулч» сборникехь «Керла зама» цІе йолчу стиха тІехь цо яздо:

Цу ламанан ирчу,
Мокхазчу бердашкахь,
Аренах хердина
Вай табийначохь,

¹ Н. Музаев. «Вайнахах дийцар», агіо 5.

Ма сингаттаме, ирча,
Цу халчу шерашкахъ
Аз хезара диллина
Цу къаьхъчу заманчохъ.

30—34-чуй шерашкахъ язйинчу дуьххьарлерчу цуьнан стихаш юккъехъ кӀезиг яцара шайн исбаьхьалла ледара ерш. Царна юккъехъ цхьаццаерш вон рифма, кхиерш лозунган тайпанара, шайгахъ васталла кӀезиг долуш яра. Масала, иштта яра: «Дагадо-гӀу», «Нохчийчоьнан автономин итт шо кхачар», кхиерш а.

Оцу муьрехъ нохчийн литературан бухбиллархочо С. Бадиевс кхуллу нохчийн халкъо дӀаяханчу хенахъ къоман Ӏазап лайна хилар гойтуш йолу произведенеш. Масала, «Шеран арц», «Имран», «Мацалла», кхиерш а. С. Бадиевн произведенеша гӀо до Н. Музаевн цу муьрехъ поэтически кхоллараллина.

Музаев язъя волало нохчийн халкъ керлачу дахаре хӀотторан а, шен пачхьалкхалла кхолларан а хьокъехъ болчу муьрахъ лаьнна.

Цу заманчохъ Коммунистически партис къаьсттина кыйсам латтабора, боккха ницкъ тӀебохуйтура ширачу Ӏадатехий, динаххий бухадиснарш дӀадахархьама. Кулакаша луьра кыйсам хьора комсомолна а, партина а, Советски Ӏедална а дуьхьал.

Юьртан бахам социалистически некъа тӀе боккхуш дӀахьочу кыйсамехъ дакъалацархо ша хиларе терра, Музаев советски поэт хилла кхуьура.

Юьртан бахамна коллективизаци ярна а, кулачествоца кыйсам дӀабахьарна а язйина ю цуьнан дуккха а произведенеш. ТкъьенталгӀачу шерашкахъ нохчийн ахархой колхозах боллучу пайдех буьззина кхетта бацара. Цундела шеконца оьхура уьш колхозашка. Бахам чӀагӀбаран некъаш локхура колхозаша.

Партин кхайкхамца, Н. Музаевс шен декхар лору, план кхо-чушъярехъа кыйсам латторехъ къоламца, шен стихашца гӀо дар.

Тоьур ду, накъостий,
Аш эхъ латтор.
Са кьерар дӀататтий,
Халкъ кхетош, гӀаттош,
План еш кхочуш,
Хьежош ца латтош,
ТӀаьхьадисар дӀадакхий,
Осалалла экхае!..¹

Исбаьхьаллица башха дика кечийна яцахъ а, оцу хенахъ и тайпа стихотворенеш партис а, правительство а хӀиттийна декхарш кхочушда квинхьегамхой вовшахтохарехъ агитационни доккха маьӀна долуш яра.

¹ Н. Музаев. «Нийсачу новкъахъ гӀулч» сборник.

Оърсийн поэтийн кхолларалло гӀо дарца, Н. Музаев волуш дӀаволу поэзин риторически а, мела а йолчу форманашна тӀера.

Н. Музаевс Москвехь доьшу, зӀе йогӀуш хуьлу литературни организацешца а, литературни говзалла караерзорехь цуьнна дикка гӀо дина волчу поэтаца В. Луговскийца а.

Шена вошаллин гӀо дина болчу оърсийн доттагӀашна баркалла аларца Н. Музаевс язйира Владимир Луговскийн безамна «Вешига» цӀе йолу стихотворени.

Оърсийн халкъо вайнахана культуран шуьйрачу новкъа хӀитта гӀо дарна, цуьнца болу кӀорггера безам гучубоккху автора дерриге а нохчийн халкъана тӀера.

Болатан доттагӀалла кховдийна,
И ниймате шун хӀоттийна,
Воккхаволу ваша нохчочунна
Дог дика долу тхан оърси¹.

Н. Музаев Ӏама а Ӏемара, Ӏемаш а ву оърсийн литературан классикех. Цуьнан кхолларалла тӀеттӀа толуш лаьтта оърсийн Советски литературо гӀо дарца. «Баьстенан суьйре» цӀе йолу Н. Музаевн стихотворени тера ю четырехстопни хорейца язйинчу А. С. Пушкинан «Ӏаьнан суьйре» цӀе йолчу стихотворенех, Ӏаламан сурташ гайтарца уьш тайп-тайпана елахь а, вайна го кепаци а, маьӀница а пушкински стихан хуь хилар.

М. Ю. Лермонтовн «Делкъан хенан йовхо Дагестанан тогӀехь» цӀе йолчу произведеница ша гергга йогӀуш хилар билгалдоккху Н. Музаевн «Ирзехь» цӀе йолчу поэмо.

Оърсийн классикийн и санна йолу гӀоьнан Ӏаткъаман хуьнаш вайна карайо Музаевн дуккха а поэмашкахь а, стихотворенешкахь а.

Н. Музаев шен литературни балхаца, турпалаллин тематикаца, произведенийн идейностаца цхьаьнаоь социалистически дӀахӀоттамах. Шен произведенешкахь иза гайта гӀерта керла, Советски халкъан дахар кхолларехьа массо а къаьмнашца цхьаьна, хьалхатеӀаш болу нохчийн кӀинхьегамхой.

Замано
Вайн дегнашна синкъерам белла,
Даккхийдер кхехка вайн кийрахь.
Къаьмнашна
Ӏилманан неларш дӀайиллина,
Вай бода — Ӏадат дӀалаьллина².

Н. Музаевс «Ленин вежа вайца» цӀе йолчу стихотворенехь гойту коммунистически парти кхолларехьа а, Октябрьски революцино толам баккхарехьа а, Советски Ӏедал дӀахӀотторехьа а В. И. Ленина латтийна болу кӀийсам:

¹ Н. Музаев. «Хаьржина стихаш а, поэмаш а».

² Н. Музаев. «Деган аз», арло 30.

Вайн Ленин —
 Цкъа а ца вала,
 Октябрь кхолла веара,
 Веара иза дуьненна ирс дала.
 Партин болатан некъ
 Дуьхъара цо биллира,
 Ттаккха цо—
 Халкъан ницкъ бахчийра,
 Халкъийн вошалла кхоьллира,
 Къийсаме,
 Толаме дигира,
 Нур дагийра — и цIен Октябрь!

Поэта граждански тIеман турпалаллин хьокъехъ яздо: революцин къийсамехъ, нохч-гIалгIайн къехошна партис динчу куьйгаллах лаьцна язйина ю «Серго Орджоникидзе» стихотворени.

Партис вайитина волю Серго Орджоникидзе халкъана муьтIахъ хиларо, нохч-гIалгIайн адамийн цуьнга болчу кIорггерчу безамо, Советан Iедал дIахIотторехъа, коммунизман идеяшка-хъа латточу къийсамна халкъ хъалаойура. Цунах лаьцна автора боху:

Дара хьо, Серго, тхан кураллин леча,
 И халкъан лечанаш толадеш гIаттош,
 Хъайн уьйрашца, Серго, хьо коьртехъ хилча,
 Вай лохку мостагIий са хадош, бохош¹.

Нохчийн къехошна везаш, церан прсехъа а, маршонехъа а къийсам латтош волю тхьамда Асланбек Шерипов майра а, озь-да а агитатор ву. Автора «Асланбек Шерипов валарна» цIе йолчу жимачу стихотворенехъ говзаллица гайтина цо къийсам латторан Iалашонаш:

Цо къийсира...
 Вайн
 Ярташ,
 ГIаланаш
 Дебийта,
 Ялташ хьекънийта².

Халкъан бахам хийцина дIахIоттор, культурни кхиар, партин куьйгаллица хилар гойту Н. Музаевс шен стихотворенешкахъ.

Советски Iедалан маьIна дика пайтина автора. Цо локху шен Даймахкана муьтIахъ хилар а, мостагIчух и ларбар а:

«Большевикан дагца,
 Нека хьекха хIавазхъ!»
 Кийча волчу цо, кеманца,
 Эшахъ, мостагI хъавазхъ
 Алоне озаво.
 Ткъа цо малх санна веларца
 ГIаролла до махкана
 Хьулбинчу зазано³.

¹ Н. Музаев. «Деган аз», арIо 18.

² Н. Музаев. «Деган аз», арIо 40.

³ Н. Музаев. «Хаьржина стихаш а, поэмаш а», арIо 45.

Н. Музаевн «Нийсачу новкъа гулч» а, «Сан некъ» а, «Деган аз» а цѣраш йолчу сборникашна тѣхъ гайтина Нохч-Глалглайн республика кхиар а, юртан бахам а, промышленность а юхаметтахотторехъ, советски культурехъ латтош болу кыйсам а. «Кхо гулч» цѣ йолчу стихотворенино гойту шен-шен муьраш-кахъ Нохч-Глалглайчохъ халкъан бахам юхаметтахоттор.

«Вай кхуллу», «Керла зама» цѣраш йолчу стихотворенеш-кахъ Н. Музаевс гойту кыйнхъегамхоша керла дахар дѣлахоттор. Партин куыйгаллица, комсомолан гюьнца нохчий дуьххъара юкъабольху промышленностан кыйнхъегамна. Хазахетарца дуьйцу цо «85—II» цѣ йолчу стихотворенехъ нефтяни промышленностан кыйнхъегамехъ нохчаша дакъалацарх:

Мехкдѣтта хъалаузуцу вишкага чохъ
Турбанаш оьхуйтуш лаьттах,
Иза лаьтта вишканан учѣхъ
Турбанаш туьйсущ мѣрех.

Н. Музаевс шен произведенешкахъ боккха тидам тѣбохуйту ширчух бухадисинчаьрца кыйсам латторна. Цо дуьйцу нохчийн зудчун мехалла лахара лоруш хиларх, моральни а, физически а адам талхош долчу кьизчу ладатан а, шарилатан а гиллакхех лаьцна. «Зударшка» а, «Безам» а цѣраш йолчу стихотворенешна тѣхъ автора зуда-ламанхочуьнан халчу дѣдаханчух лаьцна а дуьйцу, цунах маршайларан некъ а гойту. Цо боху зударшка: кулакийн а, молланыйн а эладитананшка ла а ца доьглуш, деша гю:

Нохчийн зударий!
Дѣдаккха шайн мостаг!
И ладат бодане!
Аша цунна дог!
Болатан уппаг!
Схьадуьйла школе,
Ма диса тѣаьхьа!¹

1934-чу шарахъ Советски правительствос цхьаьнатуьйхира нохчийн а, глалглайн а автономни областаш. Н. Музаевс шен «Вошалла» цѣ йолчу стихотвореница жоп делира оцу гуллакхана. Советски заманан доттаггаллин а, вошаллин а ойланаша цхьаьнатуху гергара нохчийн, глалглайн ши халкъ.

Дѣяханчу хенахъ нохчашний, глалгѣазахашний юккѣе кьо-ман херо юллуш хилла йолу паччахьаллин политика бехке еш ѣзйина ю «Накъосте казаке» цѣ йолу стихотворени. Лулахъ ѣеш долчу халкъийн доттаггаллин хьокъехъ хазахетарца дуьйцу Н. Музаевс:

Хинца Советийн
Казакаш боглуш,
Вай тѣх мерза
Маршаллаш кхуйсу,

¹ Музаев Н. «Нийсачу новкъахъ гулч», агю 27.

Шенчу даггара
Вовшашна а дуйлуш,
Вай вовшийн хусамашка
Хьошалгга дуйсу¹.

Советски йедало герга а балийра, вовшийн гергара а бира нохчий а, глалглазакхий а, глалглай а, кхиберш а.

Доккхачу деган ойланца дуйчу поэта шен стихашкахь социалистически хийцамех лаьнна, «Бераш», «Дешархой», «Сан хенарчаьрга» цераш йолчу стихашкахь автора шен дахарехь цхьацца хилларш цхьаьнатосу социалистически гишло длахотторан толамца. Хазакхетаран хиндерш гойту цо таханлерчу дешархочунна — Советски пачхьалкхан хинволчу кьинхьегамхочунна.

Хьо ву уггар ирс долчу берех,
Шух цхьа а, тхо санна, йилманза хир вац,
Шун лаам хир бу йаламех,
Цу ирсан тахана куц хлотто хаац².

Дахарехь долчу ширчу а, вочу а гиллакхашца кьийсам латоре кхойкху Н. Музаев. Сатирически произведенешкахь автор оьглазаллица дуйхьал волу адамашна культурни дахарна новкъярло еш болчу маларш муьйлучарна а, бюрократашна а.

«Портфельхошка» цле йолу стихотворени шен чулацамца бюрократашна дуйхьал язйина ю — шайн гуллакхашна муьтлахь а боцуш, лакхара посташ дладеца гертачарна, шайн аьтту хилчхьана, кхин хуманна а сингаттам боцчарна.

Кюрггера белам (ирони) бу хлокху могаанашкахь:

Со шуьга лоя, хинца
Портфель тоьнарш,
Чомехь чорпа хиларо
Кхачам бинарш.
(«Портфельхошка»).

Н. Музаев воьлу халкъан глайгга ца беш болчу, шайн долахь долу дахар а, хьашташ а хьалхадаьхна лелаш болчу бюрократех.

Хиа...
Сом-м воьлий,
Забар дагаярна,
И сиха болам
Хиун хьашт ду шуна?
Шайн йовха баппеш юуш
Аша хан йоккхур ю,
Дуьненахь ца лелча санна,
Шу лаьттах уьйр ду.
(«Портфельхошка»).

¹ Музаев Н. «Деган аз», стих. «Накьост казаке», арло 22.

² Музаев Н. «Деган аз», стих. «Жима ваша — Ахьмад», арло 50.

Ала дезаш ду Н. Музаевн кхоллараллин хотIах а, яздаран исбаьхьаллин гIирсийн къастамаллех а.

Н. Музаевн даима а ца хуьлу массо а агIор кхочушхилла рифм. Коьрта тидам цо тIебохуьйту ударни слогехь йолчу ритмикана а, озан билгалонна (акцентировкина) а. Нохчийн меттан къастамалла муха ю аьлча, озор даима а ца дужу дехачу мукъачу элпана тIе. Нохчийн меттан шолгIа къастамалла йоллу дукхах долчу дешнашкахь озар хьалхарчу слогана тIедожарх. Цундела, масала, нохчийн маттахь ямбически стихотворени язъя хала ду. Стих ямбица язлур ю нагахь санна, иза дIайолалуш дешнаш цхьа слог хиларца йолалахь. Масала:

Шу гIерта,
Сан пхи маьIиг,
Юккъехь жIов, маре долу дог
Комсомоле юьстах кхоссийта.
Шу гIерта лепачу
ЖовхIарийн новкъахь лавтта ког,
Цу дIаьвше Iинчу шаршийта.

3—4-гIий, 6—7-гIий могланаш рифмованни бу, ткъа иштта озоран слогаш цхьабосса а ю. Дика рифм хуьлу хIокху дешнийн: «ког — дог, шаршийта — кхоссийта».

«Накъосташка» цIе йолу стихотворени еа-стопни хорейца язйина, пурхечу (перекрёстни) рифмехь. Хьалхарчу могланан тIаьххьара дош рифма йогIуш хуьлу кхозлагIчу могланан тIаьхьарчу дашца.

Ямартлонаш соьца яцара
Аса дийшинарг даггар ду.
Шу сох дийлар хьашт-м дацара,
Сан йоьхна коч со гуш ву.

Рифм цхьаьнайогIуш ду дешнаш: яцара, дацара; озар шина дашехь хьалхарчу слогана тIедужу. Н. Музаевн стихаш кхечу поэтийн стихашша юьстича цхьа ша тайпа ритмичность хиларца къаьсташ ю. Оцу декъехь, шена тIе тидам бохуьйтуш ю цуьнан цхьа ша тайпа соангIаш (пауза).

Го суна хьан корта къежбелла,
Тачанаш юьхь тIехь дукъделла,
Хилларш, гинарш даг чохь гулделла,
БIаьргийн сирла хIи дохделла.

Озор тIедужу «къежбелла», «дукъделла», «гулделла», «дохделла» дешнашна. И дешнаш автора билгалдоху вукху дешнел. И цхьатера ша тайпа долчу соангIаша стихан ритмичность кхуллу.

Н. Музаевн стихийн хIотIан шолгIа амал ю: В. Маяковскийн стихаш санна ойла къастош билгалъяккхархьама а, тидам тIеба-

хийтархъама а, моґланаш ышучохъ бацбеш цезурица дIахIит-
табар.

Лаккхарчу исбаьхьаллин тIегIана тIехъ языйна ю: Накъост
«Ленин» цIе йолу стихотворени. Цо кьеггина гойту В. Маяков-
скийн стихийн Iаткъаман хьу:

Тахана
Балехъ,
ГIайгIанехъ
Ду дог,
Ленин лелар, валар дагдарна.
Амма иза,
Маллуш,
ГIеллуш дац,
Ленина Iаморна.

Халахетар гойтуш йолчу стихан ньыцкъала ритм дика ека.
Цу тIехъ цхьаьнадогIуш ду халкъан В. И. Ленине болу безам а,
халкъаш юхадевр доцуш Ленинан гIуллакхехъа кыйсам латтор
дIакхехъа лууш хилар а. Оцу стихотворенин хIор моґланехъ
цхьацца дош ду логически айар долуш. Стихан чулацам а, фор-
ма а ритмически суртехъ цхьаьна догIуш ду. Цо гойту авторан
деган синхьегаме айам. ХIор дош шен къаьсттина маьIна до-
луш ду.

Оцу кепе (стихехъ логически озорх пайдаэцар) стихийн ша
тайпа екар хуьлуйту, цо гойту автора токхуш болу беза а,
кIорггера а бала. Халкъан къамелехъ санна, дека хIара дешнаш:

Ленин велла?
ДIаваьлла? —
Бакъдац!

Автора жоп, къаьсттина бакъдарца ло. «Бакъдац!» хаттарш ай-
ыйна йолчу интонацехъ хIиттийна. Цара аьллачуьнан бакъхилар
чIагIдо, Ленинан сийдалла а гойту. Стихан ша тайпа болчу му-
къамо дешнийн маьIнан революционно-сийлаллин амалш кхуллу:

Ленин ца велла,
Латта мел дозу,
Цу тIехъ мел ду оза.
Иза лийр вац!¹

Оцу стихан хIоттаман кепе Н. Музаевн поэтически кхолларал-
лин ша тайпа хатI а, башха амал а кхуллу. Делахъ Н. Музаевс кхе-
чу барамехъ а стихаш ца язйо бохург дац иза, поэтически твор-
чествехъ тайп-тайпана барамаш а, кепаш а юкъаялайо цо. Вайн
дахарехъ шен долалла цхьаьнадогIу юкаьраллинчуьнца. Социа-
листически реализман лирикан къастам боллу шен долаллин
мукъамаш юкъараллин хиларшца цхьаьнабогIуш хиларх.

¹ Музаев Н. «Сан некъ», стих. «Накъост Ленин», агIо 47.

Н. Музаевн лирика ю шен долаллин мукъамаш юкъараллин дахарца цхьаьнайоглуш. Цуьнан лирика социальни ю. Цо шен долаллин хьашташ гайтина ца Iеш, уьш цхьаьнадузу юкъараллинчаьрца, вайн дахаран социалистически дIахIоттамца. Майра а, стогаллица а, ерриге а халонех а, революцин халачу зерех а чекхбевлла болу большевикаш лирически гойту автора шен стихотворенешкахь.

Уьш—

Баланийн хIордан къурдаш бинарш

Топнийн юьхьинго валар кховдош

БIаьрг ца тухури¹.

Поэтан лирика социалистически дахаран керлачу буха тIехь кхоллаелла: безаман произведенешкахь хилла ца Iеш, ткъа иштта, иза Даймехкан гIишлошъярехь а, Советски пачхьалкхан, Коммунистически партин хьокъехь а йолуш ю.

Цу агIонгахъара дика ю цуьнан «Ирзехь» цIе йолу поэма. Иза язйина къеггинчу басаршца, васташ цу тIехь дийна ду — эмоциональни. Лирически кепехь гайтина социальни конфликташ.

И тема лирикан мукъамехь дикка хаалуш а, гуш а ю.

Поэмехь дуьйцу Нохчийчохь колхозаш йохкучу муьрехь классови мостагIаша вийначу комсомольцан-большевикан Салманан хьокъехь.

Оцу поэмехь Iалам а, хилла долу гIуллакх а автора лирически суьртехь гайтина. Масала, поэмехь юьйцуш йолу Салманан говр, ешархочунна хьалха къеггина сурт хуьлий дIахIутту. КIорггера лиризм йолуш ду, Салмана шен говре дечу къамелан дешнаш.

Хьайн сиха когаш лаьтто лаьцца санна.

Лаьтта-кх хьо, говр, корта оллийна,

Меллаша, мелчу хин ладаршца

Лиэша цIарх къегина хьан бIаьргаш².

Поэмин турпалхочо шен йоле болчу безамах лаьцна, уггар шена дукхадезаш долчуьнца — Даймахкана тIехь дуй боу. Даймохк, безам вовших дер доцуш долу — цхьаь ду.

Дуй боу—

Вайн махках, вайн малхах,

Дуй боу—

Вайн безам дIакхехьа

Сайн доггах!³.

Ирчу социальни конфликтийн кепехь язйина йолу и поэма юьзна ю лиризмах. Цуьнца цхьаьна ала деза, Н. Музаевн цхьаьйолу стихаш лакхахь гайтинчу кепехь санна, массо а цхьабос-

¹ Музаев Н. «Сан некъ», «БIаьрхиш», агIо 5.

² Музаев Н. «Хьаьржина стихаш а, поэмаш а». Поэма — «Ирзехь».

³ Циггахь.

са дика ца хиларх лаьчна. Формехь а, чулацамехь а кхеташ йолчу стихашца цхьаьна, цуьнан кхоллараллехь гучуюйлу вон язйина стихаш а. Автора цкъацкъа вовших тера я, лозунгех тера а, дахарехь ца хиллачу кепаря, дестадой сурт хIоттош а меттигаш ялайора. Оцу кепаря ю «Пушкине» а, «Заманан болар» а, «Вай кхуллу» а цIераш йолу стихотворенеш. Изза ала мегар ду «Компарти» цIе йолчу поэмах лаьчна а.

Н. Музаевс язйина масех поэма. Царех «Компарти» поэма историко-хронологически амал йолуш ю. Автор гайта гIерта Советски Iедал хIотторехьа коммунистически партис латтийна кыйсам а, В. И. Лениний, ЦК-ссий оцу кыйсамехь дина долу куьйгалла а, 1905-гIа шо а, белхалойн-ахархойн эскар кхоллар а. В. И. Ленин коьртехь а волуш, коммунистически партис Троцкийна а, Зиновьевна а, Каменевна а дуьхьал латтийна кыйсам а, В. И. Ленин кхалхар я, пхешерийн планаш а, советски халкьо уьш кхочушъяр а.

ДIадолорехь автора пайдаоьцу поэтически говзаллин исбаьхьаллин гIирсех.

Цо кьеггинчу дешнашца гойту паччахьалло халкъяшкахь латтийна гIелo. Кьеггина гойту автора халкжийн хеназа сирделла кортош а, «дакьаделла хьеш» а.

Яра
Цу паччахьан
Хьаькамаллин, аьрзу
Шен ира мIараш дегнех туьйсун,
Мовнийн,
Цу цамгарийн.
Сов декъачу баккъайш тIехь
Цийц, хьацаран татол уьдуйтуш.

Цхьацца меттигашкахь авторан ницкъ кхочу хилла долу гIуллакхаш исбаьхьаллин кьастамаллашца гайта. Делахь а, поэма дийнна схьаэцца, поэта тоьал болх ца бина шуина тIехь, материал кхачамболлуш кеч а йина, кера ца ерзийна. Автора поэми юкъа сов дукха даладо исторически гIуллакхаш. Цундела уьш чехкка тIехлелха ешархочун бIаьргашна хьалхахула, буха хIумма а ца дуьтуш. Иза иштта хилар бахьана долуш хилларш эстетически (исбаьхьаллица) тIе ца оьцу. Цхьана фактана тIера сиха вукхунна тIевалар бахьана долуш, автора буьззина пучу ца боккху гIуллакхийн чулацам, цундела, цхьацца йолу строфаш дика кхеташ а, конкретни а яц. Историн цхьацца йолчу меттигех лаьчна дийцарца, автора ца кхуллу кьеггина васташ. Совнах далочу дешнашца автора дукха гIовгIа йоккху. Доцца аьлча, автор, оцу поэмехь, ша-шена хьалха хIиттийна декхарш чулацамца а, дешан говзаллица а кхочушца ларавелла ван.¹

¹ Хьажа Нохч-ГIалгIайн Идманца талламан ин-тан известешка, «Н. Музаевн кхолларалла» цIе йолчу М. Д. Чентиеван балхе.

«Адин Сурхо»

«Адин Сурхо» це йолу поэма нохчийн халкъан иллин мотиван буха тӀехь языйна ю.

Поэмин хьалхарчу декъехь автора къегина хӀоттийна, Адин куьйгаллица нохчийн халкъан шен лурчу элашца хиллачу кыйсаман сурт.

Кхайкхаза баьхкинчу «хъешех» шен хьоме латта ларда хӀоттийна волу Ада кийча ву халкъан гӀуллакхана шен са а. дегӀ а дӀадала.

Халкъ а, турпалхо Ада а, — дийнна цхьаь ду.

Автора говзаллица гойту эдан сурт, цуьнан дешнаша йорайоккху мостагӀчун акхараллин юьхь,

— ЖӀаьлин мотт ма бийцалахь, хӀай акха экха,
Бертахь тӀедерзахь, дуьтур ду шуна синош,
Ткъа тӀе ца вирзинчуьнан цӀока схьаяккха
Веана, балош баьхой, берзалой саннарш¹.

Адин куьйгалхо хиларца йолу роль, кӀезиг гайтинехь а, поэмо иза дика куьйгалхо хилар билгалдоккху.

Цхьа долчушна тӀехь Н. Музаевн «Адин Сурхо» поэма къаьсташ ю халкъан илlex. Цу илlexь йолчу кепара автора поэми юкъа къона а, къена а ши тӀаьхье ялайо. Цо говзаллица гойту баккхийчу дайша а, вежарша а маршонехь латтийна кыйсам къоначу тӀаьхьено тӀезцар. Дахар бакъдеш хеза Сурхон дешнаш къоначу дегнашкахь, уьш тӀе а оьцу къоначара.

Сурхо шеца майралла йолуш ву. Делахь а, Сурхо поэмехь коьрта турпалхо вац. Коьрта турпалхо Ада — цуьнан да ву. Ткъа халкъан бартан кхолларалlexь турпалхо Адин кӀант — Сурхо ву. Халкъан илlexь дӀадолалуш дуьйна а, Сурхос шен кара оьцу эла Мусостана дуьхьал юьртахоша хьочу кыйсамехь куьйгалла дар. Цо массо а гӀуллакхашкахь дакъа а лоцу. Автор халкъан мотивана тӀера дӀаваларо, мелла а дохадо сюжетан тача. Бартан иллино халкъан дийцар иза делахь а, хьалха заманахь хилла долу гӀуллакхаш дуьйцу. Бакъду, автора шен поэма дукха шуьйрачу планан кепехь хӀоттийна, кхузахь вуьйцуш масех турпалхо ву: Ада, Сурхо, Жаьммирза, Заза, жалу, и. дӀ. кх. а. Поэмин хӀор дакъа, ша-ша даьккхина, къаьсттина тема хила мегар долуш яра: Масала, жалуьнан а, элан а йиттадаларан сурт, я поэмин хьалхарчу декъехь Ада коьртехь а волуш юьртахойн элаца хилла тӀом, иштта дӀа кхин а. Поэмехь фольклорехь йолчу кепара керла эпизодаш а ю. Халкъан бартан дийцарна тӀехь турпалхочо Сурхос шена хьалха коьрта декхар хӀоттадо — элера латтанаш схьа а даьхна, уьш къехошна дӀадекъар. Иза цо кхочуш а до. Цу тӀера дӀадолало нохчийн халкъан илли. Цул тӀаьхьа Сурхос шена еза йол, иза нуьцкъала ядийна йигинчу эла Мусостера схьайоккху. Кхузахь халкъан мотивехь турпалхочун шиэн долаллин хьашт дӀа ца хердина юьр-

¹ Музаев Н. «Хаьржина стихаш поэмаш», арло 100.

тахойн хъаштех, ткъа мелхо а, цхъаьнадогIуш ду хуьлуш долчу юкъараллин гIуллакхашца. Нохчийн фольклорехь шен халкъа-на а, шена дезачунна муьтIахь, тешаме хилар — цхъаьнайина Iалашо ю турпалхочун Сурхон. Н. Музаевн поэмехь Сурхо турпалаллин планехь гайтина, дукха хьолахь, шен езар паргIатъяк-кхарехь.

Автора дика гайтина кхайкхаза баьхкинчу, бехна хиллачу элан гIеренца жаIуьнан хиллачу Iоттадаларан сурт. Оцу йоккха йоччу эпизодехь автора жаIуьнан, элан вовшашца хиллачу девнан кепехь дубхь-дубхьал хIоттийна вовшашца мостагIалла долу ши класс — Iазаплатторхой, къехой. Шортта бахам болуш йолу, сакъера араяьлла элийн тоба кураллица йистхуьлу жаIуьне, юьртарчу нехан жах уьстагIий а дайий шаьш дузаде, олий. Эло кIоршаме боху жаIуьне:

ХIай боьха жаIу, хIай сийдоцу лай-нохчо!
Сихонца урс хъакхий, тилабел ткъа уьстагI!..
ЦIе йоккха латае, жижигах а кечие!
Ткъа диснарг а ду тхан цахь кхорзур кхерчо.
Сан ялхой а хир бу хьуна цIергахь гIо деш
Цу дилхаха башха-башха даарш кечдеш¹.

Элан дешнаш дуьзна ду къинхъегаман адамашца йолчу хьо-гIах. Вехна волчу эло шегладогIар лобху, эхь ца хетарца до-залла а, куралла а йо ша талор динчу бахамах а, халкъера дIа-даьккхинчу латтанах а. Поэмехь иза фольклорна юккъехь йочуш йолу керла эпизод ю. Халкъан, къехойн оьглазаллица а, бела-ман Iиттарца а дека жаIуьно элашка лун жоп...

Кхоьру-кха со, хIай эла, хьо цамагарна,
Я хьуна легашка и даьIахк хIоттарна
Хьо дIавахар сан дика хъехар ду хьуна,
Шайн дай кхузахь лелхабар дидделла шуна?².

Поэмина юкъа валийна фольклорехь воцуш воIу молла, иза халкъан хъашташ духкуш ву. Иза халкъана тешнабехк бар-ца, гIуллакх деш ву феодалашна — элашна.

Амма билгалдаккха деза, поэмина юкъавалийна волчу мол-лин хьокъехь гIебертойн а, гIумкийн а элашца кхо бIе сов шо хьалха нохчийн ахархоша дIабехьна кыйсам, малхбалехьарчу Нохчийчоьх бусалбан дин дIасадаржа доладеллачу хенахь хил-ла бу. ХIетахь коьртачу декъана, лелош дерг керстан а, языче-ски а — иэдина дин хилла. Ларамаза дац нохчийн бартан ил-лешкахь а, дийцаршкахь а динлелорхой буййцуш ца хилар.

Доккха а, тешаме а доттагIалла гайтина Зазин вешин — Жаьммирзиний, Сурхоний юккъехь. Уьш элашца йолчу гамоно вовшахтоьхна ца Iа, цу шиннан цхьатерра ю амалш — стогалла а, майралла а. Халкъана муьтIахь хиларо вовшахтуху и шиь, гергара ши доттагI а веш. Сурхос Жаьммирзина гIо до элана

¹ Музаев Н. «Хьаржина стихаш а, поэмаш а», арIо 124.

² Цигтахь, арIо 125.

тлехъ толам баккха, Заза йийсарера марша а йоккху. Поэма чекхйолуш Жаьммирзина лаба шен йиша Сурхон зуда хуьлийла. Автора кхузахъ къабсттина билгалдоккху Сурхо халкъана хьалха а, доттагичунна хьалха а сий долуш хилла хилар. Цундела мега вашас шен йиша доттагле йига алар а. Цу тайпанчу доттагийн эвхъазлонехъ, цу шинна гергарло чларгдала лаарехъ пучуболу цу шиннен вовшашка болу безам а, вовших тешар а. Жаьммирзас боху Сурхога:

— Вайн гергарло и цкъа а гелдала яц йиш,
Донху ас хьовга
Ахъ иза дайингар...

Поэмина юкъабалийна бу халкъийн доттагилаллин интернационални мукъамаш. Иштта, оьрсаша Жаьммирзина гло до лен волчу чевнех верзаварца. Халкъаша вовшашна гло дар а, вовшашка болу безам а дика билгалбаьккхина автора.

Поэмехъ авторан мотт дика а, кхеташ а бу. Коьрта долчунна поэма дактилан барамехъ язйина ю. Автора гайтина исбаьхьаллин ша тайпа хаза васташ. Уьш кхеташ а, реалистични а ду. Автора, дукха хьолехъ, халкъан маттах пайдаьцу.

Дайовла нацкъара, хлай буьрса акхарой!
Кху дийналлин хьесах кхозуш, шух а лета
Дага даглац, хинца южаллин тар тийсарехъ
Витийша со вала сайн цхьаллин кху меттехъ!

Автора дуккха а юкъаялайо ша тайпана йолу эпитеташ — билгалонаш: «Дашо малх», «Цлен чара», «Блаьргаш-седарчий» и. д. кх. а.

Поэмин чулацамехъ къоман колорит гучуйолу. Дахар а, лам а, доттагийн вовшашца йолу уьйр а, церан безам а, дахарехъ ма хиллара гайтина автора.

Поэма хаза а, дика а ю, иза теттла алсам тлеххуьш болчу деган айамца ешало.

«Селима
дуйьцу»

«Селима дуйьцу» цле йолу поэма шен чулацамехъ йоккха эпически произведени ю. Оцу поэмехъ гайтина Кавказски тлом хиллачу хенара дуййна вайн деношка кхаччалц йолчу хенахъ нохчийн халкъан истори.

Поэта шен поэмехъ чулоцу Кавказски тлом, хьалкъан цхьа клезиг долу дакъа Турце кхалхар, граждански тлом, Совета заманчохъ берриге а бахам юхаметтахлоттор, адамийн машаре социалистически кьинхьегам, гитлеровски Германи Советски Союзана телатар, Советски Союзо фашистски Германия тлехъ толам баккхар, иштта дла кхин а.

¹ Музаев Н. «Хаьржина стихаш а, поэмаш а», арло 150.

² Музаев Н. «Хаьржина стихаш а, поэмаш а», арло 130.

Поэмехь массо а гуллакхашна юккъехула плечу тачанца чекхболу Коммунистически партига а, вайн Сийлахь-боккхачу Даймакхс а болу бовха безам.

Ийало лакха!
Парти ю делларг
Иллина тлемаш!
Лелийта беснаш
Машаран зовкхехь!
Дуьненахь ца хирриг
Цийй тенош тлемаш!

Нохч-ГІалгІайн халкъан дахарехь хилла дерриге а коьрта гуллакхаш автора гойту партин некъан чІагІонна тІехь. «Халкъашца цхьаьна гулч йоккхуш верг ву турпалхо» боху цо, «Кура, ша цхьа хила лууш верг вац турпалхо», — боху автора, халкъах къаьстинарг муьлххачу минотехь а, эkkха кеч а делла лаьттан долу «сабанан чопин лоплаг» ду. Иза марксизман хІокху хьехамах схьадолуш ду: турпалхоцо ца йо истори, халкъаша кхуллу истори.

Поэмехь йоккха меттиг дІалоцу нохч-ГІалгІайн халкъо Іазап латторхошна дуьхьал баьхьначу турпалаллин кыйсамо а, сийлахь-доккхачу оьрсийн халкъаца а, Советски Союзан кхечу халкъашца а долчу кІорггерачу доттагІалло а.

Поэмехь васташца гайтина нохч-ГІалгІайн халкъо паччахьаллица кыйсам латточу заманчохь Россин тоьлаш болчу, культуран хьалхенан магІарерчу адаманша а, ширчу Россехь — лоллин гІелонгарчу оьрсийн кьинхьегамхоша а, ламанхойн халкъехьа уозабезамашна гІо доккхуш хилла хилар. И безам а, деган гергарло а схьагайтина поэмехь, Кавказски тІом болчу хенахь, Нохчийчоьнан цхьана аренахь чевнах вала воьжначу оьрсийн салтийчо ечу ойланашкахь. Оьрсийн салтичун васт гайтина поэта цуьнга болчу боккхачу безамца. Ша валаде салтийчо, доттагІалла чІагІдеиш, ша виц ца вайта нохчочуна совгІатана йозан шай до. Шай **сим-воличный**, доккха маьІна долуш ду. Цу тІехь, салтичун чевнах цІийн тІадам а болуш, ши корта болу аьрзу ю. Аьрзуно гойту цІийх ца тІебаш йолу паччахьан режим.

Никкъаца нисса боцчу кыйсамехь нохчий эшабо, делахь а, халкъан дагчуьра маршонехьа, ирсехьа машаре дахарехьа болу сатийсам охьа ца бужу.

Къеггина а, нийса а гайтина нохчех цхьа кІеззигчу тобапо Туркойн махка кхалхарца хьегна Іазап. Оцу Хункар мехкарчу дуьненан «ялсаманин» латтанашка — Шеме — (Сири) дубгу аьлла, хьекъалах тилийна а, нуьцкъала а бигна нах хІаллакхилира.

Кхоьлипа оьху уьш шайн хьоме махках бевлла «дуьненочь диканиш лохьхуш». Хала а, мацалла а некъ буьзна бу декъех.

ЧІорІа дог Іийжош ду хІара могІанаш:

Зударий хьовха,
Дечган семанаш а
Елхара ченалахь
Дог Іийжош, цІийзаш.

Исбаъхъаллин поэтически аглонгара автора пайдаоьцу дуй-
пучун васт (къеггина сурт) кхуллуш йолчу глагольни мета-
форах.

Бакъонца кхоьल्लीна революционерийн Н. Буачидзен, С. Орд-
жоникидзен, С. Кировн, А. Шериповн васташ. Оцу кхералур боц-
чу майрачу къонахашкахь боккха безам а, тешам а бу нохч-Гал-
Гайн халкъан. Трагически велла волу, Грозный Галин комендант
Сафронов бакъонца а, къеггина а гайтина. Советски Тедало толам
баккхарехъа латтийначу кыйсамехь партин а, В. И. Ленинан а
роль йоккхачу планехь гайтина. Автора гойту граждански тлом
чекхбаьллачул тлаьхъа халкъан бахам юхаметтахоттош болу Со-
ветски адамийн хуьнаре кыйнхьегам. Халкъана ша блешерашкахь
лехнарг карийна. Амма Ленин кхайхаро члоглачу ГайГане изга-
до советски адамаш. Делахь а церан дегнаш Ленинан хьехамо
дахчийна, толамна члагделла ду.

Сийлахь-боккхачу Даймехкан тлеман муьрехь Сталинград
турпалаллица ларьярехь нохчаша а, ГалГаша а дакъалацар
гайтина. Исторически хиллачу, бакъйолчу материалех пайдаэца-
ро лакхайоккху поэмин мехалла. Поэмехь гайтинарш Даймехкан
тлеман фронташкахь жигараллица билгалбевлла, массарна а бев-
заш болу тлемалой Мовлад, Иса, Сакка и. кх. а бу. Интернацио-
налистан бовхачу безамца язбина Казахстанна а, цуьнан столи-
цана Алма-Атана а сийнна болу моГланаш. Хьоме юьйцу поэта
Казахстанан Галаман хазалла а, цуьнан хазнийн шорталла а, шен
доттаГийн — казахийн комаьршачу махкахь яьккхина дика хан а.

Алма-Атан бахъаш,
Алма-Атан хьаннаш,
Сийна майданаш,
Чехка татолаш!
Блешерашка длахьош
Ду хьан къегинарш
Тхан хьоме шахъар,
Хьох еш кураллаш¹.

Поэма чекхйолуш, жамI дарца, автора, вайн берриге а хилла
кхиамаш, даккхийчу исторически зерашкахь члагIлуш халкъийн
цхъана доьзале дирзина хилла барт — Коммунистически партин
куьйгалла бахъана долуш хилар кхайкхад:

Парти, хьо ю-кха
Тхан ирс схьаделларг
ХIаллакалlex доккхуш
Тхан халкъ дендинарг.
Хьуна хьакъ ду-кха
Дерриг баркалла,
МостаГIех окхуш
Галаш тхо динарг!²

¹ Музаев Н. «Селима дуйцу», арло 169.

² Музаев Н. «Селима дуйцу», арло 178.

Н. Музаевс шен поэмехь хаарца говза пайда оьцу поэтически гIирсех лелла гIуллакхаш исбаьхьаллица схьагайтарехь. Цо шуьйра пайдаэцна халкъан дийцарех, эшарех, киданех. Цуьнан поэма дIайолало нохчийн халкъан наьрт-эрстхойх лаьцна долчу ширачу дийцарх цхьа сурт а далош.

Ша тайпана поэтически басаршца дуьйцу цо наьртхойн турпалхочун—Сеска-Солсин дин Органан бердашкахь кхоссабалар. Цуина еза паччахьан йоI, амма кьехочунний (Солсина) паччахьан йоIаний юккьехь доккха Iин ду.

КIорга Iин Iуьллу
Цу шинна юккьехь,
Буйсанал Iаьржа
Бода шен бухахь.
Сатийсарх кура йоI
Карор яц юххехь,
Дош хилац тIекхача
Туьйранан говрахь¹.

Паччахьан ламанхошца хиллачу тIеман хьокьехь дуьйцуш, автора гойту деган кьохьалла, шина халкъо вовшашца бечу тIа-мо ца оьшуш йолу яккхийра халонаш хIиттош хилар. Ца хуьлу, боху автора тIамехь кхуьйсучу даьндаргах «цхьанна цIий до-гIуш, вукхунна шури йогIуш», я «ура!» бохучу дашо хьала ца гIовттабо белларш, и. дI. кх.

Лекхийта хIинца
Йовза зурманаш.
Хийламма дийр дьц
Сонта и хелхарш.
ТIе мозий хьийза,
Хьийза хьаргIанаш,
«Ура-асI» гIиттор бад,
И белла Iохкурш.

(«Селима дуьйцу»).

Автора халкъан иллийн мукъамца гойту Туркойн махкахь болчу нохчийн нехан шайн Даймаккхехьа долу сингаттабийн сатийсар:

«Чебарлойн лаьмнашкахь
Шийла дарц хьийзадеш,
Ва Шотойн аьрнашкахь
Мела догIа ва детташ,
Чишкарчу варшашкахь
Кьоркхокхий ва декаш,
Чеченан ва арахь
Малхо тов хьийзадеш»².

¹ Музаев Н. «Вайнахах дийцар», арло 16.

² Музаев Н. «Селима дуьйцу», 1957, арло 51.

Поэми тлехь автора пайдаоьцу дуккха а барамехь йолчу эпитетех а, дустарех а.

Бийлабелира —
Шуьйтахь Орга санна,
Кхерстира Инн чохь
Сакъерадалар

Ешархочунна васталлийн эмоциональни сурт хлутту, лечу киртигехь оьрсийн салтичо набарх мотт лебеш шен парглатонах а, тоьлаш долчу дахарх а хьобгуш болу лаам бийцарх. Делахь а, царна тIс ца кхочуш шена ца оьшучу, ций Иеноран тIамехь, нехан махкахь, да нана а, я хьоме езар а ца гуш ле иза. Салтичун къамела юкъа ялийна паччахьан режимана дуьхьал а, тIом пайдена ца хилар а гойтуш йолу дуьхьало. Авторна кхузахь, исбаьхьаллин формехь, дуьненахь машар а, ирс а дезаш волчу салтичун лаам гайта хиина.

Набарх шена эзачу йоле Маше цо боху:

Хьаша вогIур ву,
И вай лорур ву,
Муьлххачу а къомах
Хиларх хьагI йоцуш,
Машар хлуттур бу —
Халкъийн барт хир бу,
Зуламхой гIертарх
Бухур а боцуш!

Салтичун тIаьхьара дешнаш кIорггера дека. Цара гойту паччахьан Iедална иза бакъонца дуьхьал хилар. Уьш къахьобпучу халкъийн даг тIера ду.

Поэтически анафорах — (дешнаш юхааларх) пайдаэцаро сурт хлотторан маьIна лакхадоккху.

Иаламан, цуьнан хазаллин агIонаш иййцаро исбаьхьаллин декъехь доккха гIо до ешархочунна дуьйцуш долчун маьIна алсам-даккхархьама.

Иштта, нохчийчунна оьрсийн салтичо ша кхиъна Даймохк — Донал дехье — хазачу дешнашца юьйцу: «Цигахь массанхьа а гуш ду можа маьлхахIуш»... кест-кеста шайн кIант вогIий техьа олий леррина некъа тIе хьобжуш иза варе сатуьйсуну ду дай-наний.

Чевнаш хилла а, дайина а Iохкуш адамаш долчу тIеман аренна тIехь, автора гайтина Иаламан а, машаре дахаран а хазалла:

Ткъа кхузахь хьирчинна
БIаьллангех таьллангаш,
Кхозви ю баьцара
Бурсанийн хорханаш.

Вовшийн хьобстуш санна,
Меттанаш дуьйцуш,
Шакариший, эшарший
Олхазараш кхойкху².

¹ Музаев Н. «Селима дуьйцу», арIо 29.

² Цигахь арIо 21—23.

Автора пайдаоьцу халкъан бартан кхоллараллин маттах а,
ндиомах а «Маржа я!», «Варалаш кІентий!», «Же кІентий!»
иштта дІа кхин а, междомети санна, долчу дешнех.

МостагІий тешнабехк барца тІелеттачу хенахь, машаран ада-
мийн хьайре хиларан а, дохаран а эпизод гайтархьама автора
литературни исбаьхьаллин кепехь, говза пайдаоьцу гІилакхийн
бехкам несаршца бохар гойтуш.

Несарий цІерашца
Марзошка кхойкхуш,
Вайн кІентий хьавлхира
Хьошуш вовшийн догІмаш.

Поэмехь вайна карадо дика ритм йолу могІанаш, цара бил-
галдоккху авторна коьртачу ойланехь яла лууш дерг .

БІавьхочун буьрсаллехь
Къегина бІаьргаш:
КІентий! — аьлла,
ХІаваь!
Екий Мовлада
Аре...

Кхузахь доца могІанаш маьІна хилийтархьама ду. «КІентий!»
«ХІаваь!» Оцу дешнаша кхерамах ларвала дезаш хилар гойту.
Цхьацца долчу могІанийн доца а, деха а хиларо, царна юккъехь
хуьлуш йолчу зІено Н. Музаевн поэтически хотІан ша тайпа къас-
тамалла кхулу.

Хьалха дицделла хилла долу халкъан дешнаш, литературехь
юхаметтахІитторехь доккха хуьнар ду поэтан: «асар», «окъам»,
«хьарме», «боьлак», «таж», «корсам», иштта дуккха а кхи-
дерш а.

Къаьсттина билгалдаккха дезаш ду, автор шена хьалха лаьт-
тачу яздархочун декхарех дика кхуьуш хилар, цо шен мотт керла-
чу дешнашца (неологизмашца) алсамбаккхар.

Дуьххьара цо кховллина а, литературехь дика пайдаэцна а
дешнаш ду — «хІаллакалла», «коьрталла», «татанза», иштта дук-
кха а кхидерш а. Автор нохч-гІаьлгІайн меттан диалектех пайда-
эцаран некъаца меттан таронаш шоръя гІерта.

Къачамбацарш а ду поэмица, масала:

Плакатно-агитационни амал йолу могІанаш дукха ду, дика
йоцу рифм а ю. Нохчийн маттахь дика ша богІуш болу дешнийн
хьовзамаш а бу. Делахь а «Селима дуьйцу» цІе йолу поэма нох-
чийн халкъан дІадаханчу а, хІинца долчу а дахарх дуьй-
цуш йолчех тоьлашха йолу произведени ю. Автора
дукха къахьегна, цундела дика а, оьшуш а йолу поэма
хилла цунах.

кхачале хилла ду.

Автора исбаьхьаллин кьегамашца гойту коьртехь Асланбек Шерипов а, Н. Гикало а санна революционераш а болуш нохч-ГІалгІайн халкъо революцин мостагІашна духьал латтийна кыйсам. Поэмехь биглалдина ду юкьараллин-политически деятельша цу кыйсамехь лаьцна дакъа. Поэмин васташ а, хІор деталь а хаз а, дагахь лаьтташ а ю.

Н. Музаевн кхоллараллехь «Довха дегнаш» це йолчу поэмо коьрта меттиг дІалоцу. Цо хІоттадо цуьнан гІаьхьарчу шерийн псэзин жамІ. Иза цуьнан кхечу поэмех а, произведенех а дика тоьлаш а, исбаьхьаллин дийцар дарехь къаьсташ а ю. Автора кхоьллина нохч-ГІалгІайн халкъо маршонехь а, прсечу а дахарехь а латтийнчу революционни кыйсаман поэтически сурташ.

Ерриг а поэмех цечу тачанца чекхйолу Советски Союзан халкьийн доттагІаллин хьокъехь йолу интернациональни идея.

«Довха дегнаш» це йолчу поэмин хьалхарчу декъехь Н. Музаевс Т. Эльдерхановн деятельностьн доцца сурт хІоттадо.

Шен халкъ серлонга лаккха гІерташ волу Т. Эльдерханов юкьараллин политически деятель а, хьехархо а иза хиларе терра Н. Музаевс поэмехь нийса гойту, амма цуьнан революционни болх идеализировать бо поэта.

Бакъду Т. Эльдерханов ГойтІарчу революционни Советан председатель вара 1918—1919-чуй шерашкахь, делахь а, ону гуллакхо бакъо-м ца ло иза А. Шерипови, Г. Гикалон, кхечу революционерийн магІаре хІотто.

Цундела феза хила мегар дац Н. Музаевс Т. Эльдерханови революционни деятельностьн дерг дийцарца, иза халкъан турпал хилла бохуш тІехдаьккхина хесторца.

Поэмин и дакъа поэта шен коьртера кхоьллина ду, бакъонан бух боцуш.

Архивни документашца историкаша ма дарра Т. Эльдерханови революционни гуллакхаш талларо гойту Т. Эльдерханови революционни роль автора нийса ца гайтар а, цуьнан сибат бакъонца кхоьллина ца хилар а.

Поэмин шолгІачу декъехь гайтина Советски Іедал дІахІотто-чу шерашкахь ГІалгІайчохь духьхьарлерчу партийни белхалойх хилла волчу Идрис Зязиковн деятельность.

Кулакан Мирзин цІарах автора вуьйцу классови мостагІ. Мирзин къамелехь ярашкарчу кулакаший, молланаший, нохчийн а, оьрсийн а халкьийн вовшашца дов таса гІерташ лелийна питанийн мотт кхеташ бу.

Идриса ма ярра схьаоьхьу къаьмнашна юккъехь дов таса гІертачу мостагІчун мекара юьхь.

Поэмин турпалхой исторически нах бу. Царна юккъехь болчех цхьаберш Грознехь хиллачу революцин гуллакхийн дакъалацар-

хой бу — Анисимов, Сафронов. Автора бакъонца гойту Нохч-Галгайчохъ лелла граждански тѣман гѳуллакхаш.

Революционни кѳийсамехъ халкъ толаме кхечира больше-
вическй партис куыггалла дар бахъана долуш.

Ленински кѳоман политико халкъийн доттаггалла члагі а
дора, цѣран ницкъаш члагібеш вовшах а тухура. Поэмин мога-
наша шаш чекхдовлалц гойту, вежараллин уыраца вовшах
тохна болчу революционни боккхачу ницкъо бен толам бок-
кхург цахилар.

Тѣмийн сийлахъ толам исбаъхъаллин суртаца билгалбок-
кху, адамашка сання, лаламашка хеттарш деш:

Хіунда дийцац, аша, лаъмнаш,
Оцу денон буърсаллех?
Тулг — мотт хууш бѣлахъара,
Или олуш хи хилчахъ —
Дара башха керла хіуманаш
Хіинца а хѣзар цу хъокъехъ!

Амма ала дезаш ду поэмин чулацамехъ кѣззиг кхачамба-
цар хиларх лаъчна.

Зязиков а вуыцуш, тидамза сання, цхъана строфахъ бен
билгалвоккхуш вац пятигорски съездехъ галгалгайн делегацин
тхъамда хилла волу революционер Гапур Ахриев. Ткъа истори-
на хууш ду 1917—1919-чуй шерашкахъ Гапур Ахриев галгалгайн
революционѣрашна юккъехъ хъалхе йолуш хилар.

Дѣлахъ а, поэми тѣхъ исбаъхъаллин яздаран гіирсаи баш-
ха а, тайп-тайпана а бу.

Билгалдаккха дезаш ду, поэми тѣхъ автора юъртан лала-
ман (ша тайпа) сурташ хіиттийна хилар.

...Эвл йижина... Боде стиглахъ
Шийла серло седарчийн...
Хъулийна ю цхъанна оила
Ломар хъаъддачу шовдано...
Момсаран цу ученах,
Акхтаргийн буъхан генех
Кхозуш сання ду седарчий,
Хъуънаре нур схъакховдаде...

Поэми тѣхъ дика гайтина ду халкъан дахар а, гиллакхаш
а, къаъсттина хъаша эцаран ѳъзда гиллакх а. Ешархочунна да-
харехъ ма дарра йойлин хъѣлаш ду гойтуш.

Дика маъйна долуш дека нохчочо-къѣхочо олхазаре аьлла
дешнаш: автора дувхъ-дувхъал хіоттадо къѣхочун хала дахар а,
олхазаран маърша дахар а. Олхазаран тѣмаш ду, иза тѣма да-
лало, аьлча а, иза маърша ду. Исбаъхъаллин васташкахъ гойту

нохчочун-къехочун Вахин маършачу а, ирсечу а дахаре болу сатийсам. Адамалла а, дегайовхо а хаало къехочо олхазаре дечу къамелехъ:

Кхокха, гIайгIа ахъа а йо-те?
ХIун ду ахъа сатийсина,
Дуьсург, кхочуш хилаза?
Дахар атта, хаза хъан ду,
Маърша олхазар хьо ду.
ТIемаш ду хъан хецна башха
Екхна йолчу хIаваэхь!

Поэмин хIор строфа кIорггера маьIна долуш ю. Строфаш-кахъ цкъацкъа рифмовка ледара елахъ а, идеяс меттиг дIалоцу. Автор, исбаьхьаллин васташца къаьсттина, кIорггера маьIна дало гIерта. Иштта олу цо: «пулеметчико шен езар санна, ма-райоьल्लीна пулемет», цу кепара билпалдоккху пулеметчик шен гIуллакхана муьтахъ хилар, кхузахъ гайтина мостагIца йолу гамо, шен Даймахке а, идеяс а болу безам:

КIадьелла ю батальонаш
Наб шен гIуллакх деш йоллу..
ТIуьнчу лаьттахъ окоп чохъ
КIант ву набкхетта Iуьллуш,
Хьоме къона нускал санна,
Марохъ пулемет йолуш.

«Довха дегнаш» цIе йолчу поэмин мотт лакхарчу даржехъ бу. Иза атта а, кхеташ а бу. Поэма язйина йиъ стопа йолчу хорейца. Хьалхарчу слогана тIехъ тохар долу шин слоган хорейски стопа нохчийн маттана атта болу стихосложением барам бу. Автора нийса къаста а бина и барам шен поэмина.

Тийна догIу. Амма мархаш
Техка таьIна эвла тIехъ
Хих Iабийначу лаьттана
ЙогIу Iуьйре кхоьлина.

Тохар хIор хьалхарчу слогана тIедогIу. Кхузахъ хIор дашна юккъехъ къаьсттина йолу пауза билгалйина. Дош дахдина хилар билгалдо цхьатерра долчу ритмически тохаршца. Оцу мо-гIанаша кIеззиг меттаххьадаларан кеп хIоттайо, цундела иза стихан маьIнан чулацамца цхьаьнадогIуш а ду. Поэми тIехъ, шайх хIиницали кIеззиг пайдаэцна йолу, керла рифмаш ю. Царах ю: «ДоттагI — мостагI», «айаделла — чIагIделла», «куралла — дуьралла», «тарделла — карделла», «ахкар, — лахкар», «хазбелла — шелбелла», иштта кхин а. Автора, дагчохъ соцуш долу васт кхуллуш йолчу кепара поэтически дешнашца маьIна ма дарра гайта гIерташ, пайдаоьцу ша тайпана йолчу эпитетех а, дустараллех а — «шовдано, зурмано санна, локху», «цхьамзанашца тIедуьйхина», «маузери дашца туй кхоьссира» и. дI. кх.

Бакъду, поэмин цхьацца йолчу меттигашкахь кхачамбацарш ду: барам талхор а, билгалйолу ледара рифм хилар а. Цхьаццадолу моґланаш юьззина ритм йолуш дац. цхьацца йолчу меттигашкахь риторика ю, цхьацца долчу моґланийн кховлина хилар а долу гучу, делахь а, оцу кхачамбацарша шайн маґна гледдо, вай «Довха дегнаш» цле йолу поэма дийнна схьаэцца. Поэмин духках долу моґланаш ша тайпа башхаллаш йолуш а, дика кхеташ а ду. Шен халкхана муьтлахь хилар а, Даймахке болу безам а даг чохь кхиош ю ерриге а поэма. Амма ала дезаш ду, Т. Эльдерхановх лаьцна аьлла йолу нийса йоцу меттигаш архивашкара исторически документашка хьаьжжина, бакъдолчуьнца нисдеш юхатойина хила еза поэма. Вайна го шен поэзехь по керлачу адамийн васташ, культурни гӀишлошъяран процесс, Нохч-ГӀалгӀайн республикан промышленностан юьртан бахаман кхиарш, республика кхиаран цхьаццайолу исторически этапаш, периодаш гайтина хилар.

Цо гайтина бахаман, культуран кхиарехь тӀаьхьайисина хиллачу республикехь Советски Ӏедало керла дуьне кхуллучу шерашкахь керла социалистически дахар кхоллар.

Н. Музаевн тӀаьхьарчу заманахь язйина йолчу, «Селима дуйьцу», «Довха дегнаш» цлерш йолчу произведенеша гойту цунна дика язда хаар.

Н. Музаевн творцествехь прозаически произведенеш а ю. Цо вайн республикан хьалхелелочу кӀинхьегамхойн балхах лаьцна язйина хьалхара корреспонденцеш дуьххьара араевлира «Ленинан некъ» газстан агӀонаш тӀехь. Уьш цуьнан прозехь хьалхара гӀулчаш яра. 1931-чу шарахь Грозный гӀалин нефтяникех лаьцна дика очеркаш язйира цо. 1933-чу шарахь «Дуй» цле йолу а, 1935-чу шарахь «АтагӀан араьхь» цле йолу а дийцарш яздира цо.

1935-чу шарера дуйьца 1944-гӀа шо тӀекхаччалц «Ленина некъ» а, «Ленинхо» а цлераш йолчу республикански газеташна тӀехь арадовлу цуьнан кегийра дийцарш а, очеркаш а, фельетонаш а.

Н. Музаевн дуьххьарлера йоккха произведени ларалуш ю, 1957-чу шарахь Алма-Ата гӀалахь арахецна «Замза» цле йолу повесть.

Оцу повестан коьрта турпалхо ю, байлахь кхиьна йол Замза, моґларера колхозниша хиларера кхиьна, шех инженер-гӀишлошъярхо хиларна тӀе кхаьчна йолу. Цуьнан дахаран некъ атта бац. Дешаро а, турпалаллин кӀинхьегамо а цунах серлонгахь кхиьна йолу, кхузаманахьлера йол хуьлуйьту.

Дуккха а халонаш Ӏиттаелла цуьнан дахаран некъа тӀехь. Иза ядайо Ӏадаташ лелош болчара, цунна ца везаш волчуьнан зуда ярхьама. Делахь а, иза ширчу Ӏадаташна клел ца соцу. Шен доттагӀчун комсомольцан гӀоьнца иза дӀайоьду шена ца безаш болчу нахера, кӀинхьегамца шен ирсе дахар а кхуллу цо. Иза йоккхачу заводехь советски куьйгалхо хуьлий дӀахӀутту.

«Дукха хан йоццуш кхузахь даьсса дара, туьжа тӀе а нислора. ДӀахьажал хӀинца! — бохура лусамас,— хьанна моьтура, хӀоккхул йоккхачу меттигана куьйгалла деш нохчийн йолхир ю!»

Замза керлачу кхузаманакхелерчу тӀаьхьенан турпалхо ю. Повесте гойту новькахь мел яккхий халонаш литталахь а, советски стагана шена оьшуш долу, гӀо карорг хилар. Повестехь гайтина цхьаболчу ширачул бухадиснарш лелош болчара халкъан шьуйрачу кхиамна новкъарло еш хилар, амма церан гӀуллакх тӀаьхьало йолуш дац.

Автора кьегина билгалдоккху халкъийн доттагӀалла — оьрсийн, нохчийн, гӀалгӀайн и дӀ. кх. а. Цара цхьана са а долу, са а кьоьру, хаарш а, диканца зеделларш а вовшашка а луш, къа а хьоьгу: «Тамашийна ду-кх адамийн гӀуллакх, Александр Матвеевич, — элира Билалас.

— Муха?

— Дикачул диканиг дезаш. Цхьа-ши шо хьалха, хӀинца санна, гӀишлошъяран болх дӀабахьа со хьуьнаре хилийта доккха хӀума лелор долуш вара со. Ткъа хӀинца говзалла а, накъостийн кхиамаш а дукха кӀезиг хеташ ву со... Хьуна хуург сайна хитча, тӀаккха гуттаренна а паргӀат вер вара-кх со,— бахара Билалас».¹

Повестехь турпалхойн психологически деган баланаш бу. Кьегина гайтина Замза ядор а, цуьнан деган йийжар а.

Дика гайтина халкъан дахар а, гӀалин, юьртан дахаран сурташ а.

Автора гайтинчу бӀаьстенан сурташа ешархочун дагна тоам а, там а хуьлуйту. «Южан кӀайн, цӀен заза бӀаьрг боккха-бебеш дара школан бешахь. БӀаьсте шен аьхна а, хаза а хиларехь гӀадъяхнера. ГӀашна а, зазашна а тӀехь хин тӀадамаш кьегара, малх беш хьоьстуш бара»².

Повестан мотт кхеташ а, атта а бу. Автора говзаллица пайдаэцна вовшашца дечу къамелех, кичанех.

Цуьнца цхьаьна цхьацца долу кхачамбацарш а ду. Повестана тӀехь берриге а морганаш цхьана эшарехь ца язбина. Цкъацкъа гучудолу коьртаза долчу гӀуллакхех лаьцна дукха дахдина дийцарш. Оцу балхо ешархо коьртачу маьӀнах дикка нацкъарвоккху. Дийцаран композицехь кӀеззиг ледарлонаш гучуйовлу, цхьаццадолу дакъош вовшашца дика дозаделла дац.

Турпалхо социалистически тӀегӀан тӀе хӀоттаран некъ цхьацца йолчу меттигашкахь исбаьхьалла йоццуш гайтина. Цо ешархочун дог-ойла ца ойу. «Замза» цӀе йолу повесть уш а, кхидерш а кхачамбацарш делахь а кхузаманакхелера зуда-ламанхо юкъяраллин-политически дахаран некъа тӀе хӀуттуш реальный гайтина.

¹ Музаев Н. «Замза», Алма-Ата, 1957, арло 135.

² Музаев Н. «Замза», Алма-Ата, 1957.

Н. Музаевн тлаьххьарчу, яккхийчех цхьаь ю «Къонахийн болар» цле йолу роман.

Автора дуьйцу республикан промыслашках а, хьалхелелочу колхозашках а коммунистически кьинхьегаман бригадаш кхоллаяларх лаьцна. Машинаш ечу заводу ярташках пхьалгланаш кечъярехь шефство леладо. Кьинхьегаман буха тлехь нохчашний, оьрсаший юккьехь доттагIалла кхоллало. Исбаьхьаллин формехь гайтина производственни техникаца материал кечъяр.

Романехь коьрта турпалхой бу белхало Хожа а, колхозница Тахи а, колхозникаш Зака а, Межид а, иштта кхиберш а.

Къеггина а, дагахь юьсуш а кхоьल्लीна, балхах юкьах а ца йолуш, кьинхьегамца а, дешарца а инженеран говзалла йокхуш йолчу лаборанткан Мариян васт.

Хожин Марияга болу безам поэтични а, лакхабаьккхина а бу. Безамо уьш кьинхьегамехь а, дешарехь а, даккхийчу гIуллакхашна тле дубгу.

Къаьсттина дика билгалъяьккхина романа тлехь Хожин нана. Иза нахаца уьйр йолуш а, хьекъале а зуда ю. Цунна чIогIа еза Мария.

Романан авторан аьтту хилла дика чулацам болчу могланашках советски стеган моральни цена хилар гайта, цуьнан турпалаллин гIуллакхашна тIегIертар.

Романа тлехь цхьацца долу кхачамбацарш а ду: дакъош жимма дахдина хилар а, исбаьхьаллин агIонгахьара кIезиг пайда луш йолчу производственни процессашна автора тле тидам дукха бахийтар а.

Советски могларерчу кьинхьегамхойн турпалаллин дахаран сурт хIотторехь авторан аьтту хилла вайн денойн турпалхойх лаьцна йоккха прозаически произведени кхолла.

Н. Музаевн кхоллараллехь драматурги а ю. Бакъду, ерриге а пьесаш яцара зорбанца арахецна, амма уьш Нохч-ГIалгIайн драматически театран сцени тлехь гайтина ю. Къаьсттина царех билгалйовлуш яра «Асет» а, «Вайн заманан заза» а, «Гуьйре» а, «Суьйре а» иштта кхиерш а. И пьесаш колхозан дахарх лаьцна язйина яра.

Цу пьесашна юккьехь къаьсттина билгалйовлуш яра фольклоран дийцаршна тлехь, дIадаханчу ширчух бухадисинчарна дуьхьал язйина йолу «Мекхаш-Мирза» цле йолу комеди. Боккхачу кхиамца театрахь гойтуш яра иза 1944-чу шарахь.

1958-чу шарахь Нохч-ГIалгIайн драматически театран сцени тлехь хIоттийра Н. Музаевн «Уггаре хьоманаш» цле йолу пьеса. Иза Нохч-ГIалгIайн, Дагестанан халкьийн доттагIаллин хьокьехь язйина ю. Оцу пьеси тлехь коммунисташ Астемир а, Зака а, Дуку а шайн заманан хьалхелелош долу адамаш — коммунизмо толам баккхарехьа кIадлур боцуш болчу, кьийсам-

хойн кепехъ гайтина. Амма исбаъхъаллин аглонгахъара пьеси тӀехъ цхъацца ледарлонаш а ю.

Аьллачунна жамӀ деш, ала дезаш ду шен поэтически говзалла кхин а лакхаяккхаран хьокъехъ долу декхар Н. Музаевна хъалха хӀинца а лаьтташ хилар. Социалистически реализм ца могуьйту, цуьнан цхъацца йолчу произведенешца йолу сихалла а, гомхалла а, декларативность а.

Амма, юха ала деза, уьш дӀадаьхчи, Н. Музаев шен кхоллараллехъ нийсачу некъа тӀехъ хилар. Цуьнан дикалла йоллу кхузаманыхълерчу гӀуллакхех яздарх. Социализмехъа къуьйсун болчу турпалаллин къийсамхойн керлачу адамийн васташ кховьлина цо. Цо гайтина нохч-гӀалгӀайн юьртан бахаман а, промышленностан а, культурни гӀишлошдӀахӀитторан а кхиаран некъ. Цунна хиъна, классови къийсамехъ, социалистически керлачу дахаран дӀахӀоттам гайта.

С. А. АРСАНОВН КХОЛЛАРАЛЛА

Дуккха а г'уллакхаш чулоцуш йолу даккхийчу дийцарийн жанраш язъя йолор, къаьсттина царах шайх лаьцна аьлча,— романаший, эпопеяший язъя йолор,— оцу я вукху, къоман литература дег'доккхуш кхиаран билгало лоруш ду, лара хьакъ а ду.

Оцу лакхахь ялийначу очеркех гуш а ма дарра, литература кхиаран процессан юкъярчу законийн барамашца схьадог'уш ду нохч-г'алг'айн литературан кхиар а. Шайн къоман исторически хиндерг социалистически революцин некъашна т'ехь гучудоккхуш йолу яккхий исбаьхьаллин произведенеш язъярни т'етт'ла гергга т'ебог'лу уггар а тоьлашха болу яздархой.

Къаьсттина оцу аг'лонгахьара шена т'е тидам боьдуш ю С. А. Арсановн вуно йоккха произведени — «Маца девза доттаг'алла» ц'е йолу роман. И роман оьрсийн маттахь язйина елахь а, шен башхаллашка а, чулацаме а диллича, шеко йоццуш нохчийн къоман литературан кхоллам бу иза, х'лунда аьлча тоьбург юьззина къоман башхаллаш гучуйохуш а, нохчийн къоман амалашший, васташший чулоцуш а, билгалчу исторически муьрехьлера нохчийн халкъан идеяший, ойланаший, цуьнан дахаран юкъяраллин лаламан хьелашший гойтуш а иза йолу дела.

Саидбей Арсанбекович Арсанов вина 1889-чу шеран 2-чу октябрехь Жимчу Атаг'арчу къехочун-нохчохун доьзалехь. Пхьаьхоша (мостар'аша) ч'ирна вен лерина волу цуьнан дакхелхина Бурит'ла (Владикавказе) вахара. Детий, цинккий доккхучу заводе белхало хилла балха вахара иза цигахь.

Бурит'ара 4 класс йолу училище чекхъяьккхира С. Арсановс. Электротехнически училищехь кхид'ла а деша 1907-чу шарахь Одессе вахара иза. Оцу заманчохь — слесаран-монтеран болх а бора цо, тен-ваха шена рицкъа а лохуш, доьзална г'ло а деш. Хьалхелелочу кагийрхошца уьйр тесира цо цигахь.

1909—1910-чу шерашкахь юха а Бурит'ахь (Владикавказе) ла иза. 1910-чу шеран гурахь Петербургерчу политехнически институте деша воьду иза. Яздархочо ша бахарехь, оцу

муьрехь социал-демократически боламеьхь дакъалоцуш а хилла иза, и бахъанехь лаьцна Вятски губерне а вахийтина иза.

Лаьцна вахийтинчуьра вада а водий, Iедалах лечкъина Германе а воьду, цигаьхь студентийн гIиттаршкаьхь дакъа а лоцу, яккхий халонаш хьоьгуш, Россе юха а вогу иза—иштта ю кьоначу стеган-нохчочун дахаран кхидлаболчу некъан коьрта эпизодаш.

Дуьненан хьалхара тIом хила герга баханчу хенахь Германихь Арсанов саксонски помещикийн ялхочун балхахь а, Гартманан заводехь слесарь хилла а Ийра. Шовинистически кьаьхь, карзахъяьлла хьийзаш йолу милитаризм шех тоам бина йолу бюргерство (кегийра буржуази), ахчанах йохкаелла социал-демократи — иштта яра цунна дагайогIуш йолу оцу шерашкахь-лера Германи. Бакъду, моглара дика адамаш а кIезиг ца карадора цунна цигаьхь. Моральни а, материални а гIо дора цара цунна халчу миноташкахь.

Февральски революци хуьлчу хенахь Сибирехь вара С. Арсанов. 1917-чу шарера дуьйна 1921-чу шаре кхаччалц пачхьалкхан Иркутски университетехь деша а доьшу, болх а бо цо.

1921-чу шарахь БуритIа (Владикавказе) вогу иза Нохчичохь болх бан. 1923-чу шарахь цо дакъалоцу дуьхьара нохчийн газета «Серло» арахецарехь, ткъа 1924-чу шарахь Коммунистически парте волу иза.

Нохчичохьхий, ГIалгIайчохьхий советски Iедал хIотторехьа латтийнчу кьийсамах лаьцна долу цуьнан дуьхьарлера дийцарш а, очеркаш а араевлира «Советски юг» а, «Автономни Советски Нохчичохь» цIе йолчу а, кхидолчу а газетийн агIонашна тIехь.

Цул тIаьхьарчу шерашкахь Саидбейс цхьамогIа произведениш зорбатухуьйту «Красная новь», «Революция и горец», «Народный учитель» цIераш йолчу а, кхидолчу а журналасна тIехь Ткъа, 1930-чу шарахь зорбатухий арайолу цуьнан дуьхьарлера дикка йоккха произведени — «Ши тIаьхье» цIе йолу роман (нохчийн маттахь). Цо цу романа тIехь нохчийн литературана юкьа-далийра юьртбахаман дуьхьарчу кооперативни кьинхьегамхойн васташ, гайтира керла советски халкъашна юккъехь доттагIаллий, бертахь цхьаьна гIуллакхаш даррий чIагIдалар а.

Оцу шерашкахь цо тIевирззина Iамайо хьомечу шен халкъан фольклор. 1935—1936-чуй шерашкахь цо куьйгалла до Нохч-ГIалгIайн Илманан-таллабийн институтана тIехь. Хаза туьйранаш а, иллеш а, дийцарш а, легендаш а гулдаша цуьнан куьйгаллица. 1940-чу шарахь Москвахь оьрсийн маттахь зорба а тоьхна шайх кьаьсттина книга а йина, арахийцира уьш «Нохч-ГIалгIайн фольклор» аьлла цIе а йолуш.

Пролетарски яздархойн Грозненски ассоциацихь нохч-гIалгIайн поэтийн, яздархойн секцин дуьхьарлера председатель вара С. Арсанов. 1924—1935-чуй шерашкахь масех шарахь партийни советски органашкахь болх бира цо. Шозза—1935—1937-чуй шерашкахь а, 1957—1959-чуй шерашкахь а — нохч-гIалгIайн со-

ветски яздархойн коьртехь куьйгалхо хилла лаьттира иза, юкъя-раллин балхахь жигара дакъа а лоцуш.

1957-чу шарахь Алма-Атахь зорбатоьхна араелира С. Арсановн роман «Маца девза доттагIалла». Амма цул тIаьхьа а тIетаIлина кхидIа а болх бора яздархочо, дешархоша шайн критикехь билгалдаьхна кхачамбацарш хьесапе а оьцуш. 1960-чу шарахь и роман зорбатоьхна араелира шолгIа оьрсийн маттахь а. дуьхьара нохчийн маттахь а.

Литература кхолларехь яздархочо С. Арсановс баьхначу кхиамийн лаккхара мах хадийра халкъо. Нохч-ГIалгIайчоьнан кьинхьегамхоша 1958-чу шарахь Республикан Лакхарчу Советан депутат хаьржира иза.

ТкъолгIа шераш юккъе даханчу хенахь кхоллаелира хин йолчу «Маца девза доттагIалла» цIе йолчу романан дуьхьарлера план авторан дагахь. Оцу произведенийн дуьхьарлера вариант. А. С. Серафимовичана йийшира автора, цо магайира цуьнан иза. Цуьнца цьхаьна, уггаре а ширачехчу советски яздархочо цунна хьехар дира сих ца луш а, рукописна тIехь бан ма безза. кхачам боллуш болх бан а.

Дагахь а ца хиллачу, цул тIаьхьарчу шерашкахь лилхинчу гIуллакхаша еххачу ханна юкъяхваьккхира яздархо оцу романа тIехь бечу балхах, амма и чекхъяккха ша йинчу ойланах юха ца велира иза.

Авторан дахарехь Иттаделла гIуллакхаш ур-аттала тIехула довзаро а таро ло, царах цьхадерш романехь гайтина ду, ала. Романо чулоцу авторан автобиографех дерш дуккха а, амма кхоллараллица хуьйцуш кхечу кепе дерзийна ду уьш. ШIеко йоцуш ду, масала, Бенон вастехь цьхадолу авторан шен аматаш гучудевлла хилар. Аьрсбин куьцахь гайтинарг яздархочун шен да ву дикка доккхачу декъана.

Литература кхолларехь автор ваханчу некъах лаьцна аьлча, иза вайн махкарчу, вовшашца вошалла долчу халкъийн литературан дукхах болчу деятелийн хиллачу кепара некъ бу. И некъ — халкъан барта кхоллараллин хазнех пайдаэцар бу, ткъа хIокху романах лаьцна аьлча, нохч-гIалгIайн халкъан кхоллараллин хазнех пайдаэцар бу. Халкъо маршонехьа латтийна ктийсам гойтуш долчу нохчийн халкъан турпалаллин иллеша а, кхин чIогIа гойтийла йоцуш къоман гIиллакхаш а, амалш а, доьналлаш а къагтийна гойтуш йолчу фольклорни произведенеша а цунна гIо дира и роман язъарехь ша хIоттийначу Iалашоне кхача. Оцу романа юкъя лаа ца далийна цуьнан исбаьхьаллин тир егна долу нохчийн турпалаллин иллийн дуккха а иттаннаш моIанаш.

Оцу заманчохь, автора ша мукIарло а ма дарра, цунна Iаламат доккха гIо дира оьрсийн классически литературо — чIогIа тIевирзина ешначу Лермонтовн а, Пушкинан а, Гоголан а, къаьсттина Толстойн а произведенеша. Цунна уггар а дукха езаш йолчех цьхаь хилла дIахIоьттира «Хьажа-Мурд» цIе йолу Толстойн повесть.

Цуьнан тидамах тӀех ца тилира М. Горькийна зедделарг а, къаьсттина — «Нана» («Мать») цӀе йолу роман, ткъа иштта дуккха а къаьмнийн советски литература а.

Халкъан дахар дика довзарой, юкъарчу хкетаран шораллой, яздаран говзалла Ӏаморца караерзорой, дахаран дуккха а агӀонаш чулоцуш йолу литература кхолларан доккха декхар марксистско-ленински хьехамо ма лобхху, кхочушда хьуьнаре хиларой С. Арсановна таро елира ешархоша къобалтийна йолу дикка йоккха произведени язъа.

Шен чулацамца а, юкъарчу башхаллашца а роман «Маца девза доттагӀалла» вуно герга йогӀу хӀирийн яздархочо Е. Уруймаговас язйинчу «Навстречу жизни» цӀе йолчу диологина а, XIX-гӀа блешо долалучу заманахьлерачу, заманан хийцам хуьлчу муьрах лаьцна язйина йолчу, вайн махкарчу вовшашна нощалла долчу къаьмнийн кхийолчу дуккха а произведенешна а.

Нохчийн халкъан битам а, къоман амалш а гӀиллакхаш а, иза кхиаран некъаш а, оьрсийн халкъаца нохчийн халкъан йолу исторически зӀенаш а, керла революционни ницкъаш кхоллабалар а гайта декхар хӀоттийра шена автора. Прогрессехьа, адамаш муьлххачу эксплуатаци маршадарехьа, социализмехьа хьочу кӀийсамехь бен кхоллалур дац халкъашна юккъехь, тайп-тайпанчу къаьмнийн векалшна юккъехь баккъал а долу, дохалур доцу доттагӀалла. Ерриге а произведенех чекхйолуш ю и ойла, оцу ойлано къастайо къовсаман амал а, вастийн система а, гӀуллакхийн дӀадахар а, романан кхийолу идейний, исбаьхьаллийний башхаллаш а. Цуьнан жанран башхалле диллича, историко-революционни роман ю «Маца девза доттагӀалла». Амма цунна тӀехь йоккха меттиг дӀалоцу нохчийн халкъан дахаран-Ӏеран а, вовшаширчу юкъаметтигийн а сурташа.

Автор а нийса къастош билгалдо романан исторически дозанаш. 1888-чу шарера дуьйна 1905-чу шеран революцел тӀаьхьарчу реакцин муьре кхаччалц йолу хан чулоцу цо. Кхоллалуш лаьтӀачу классийн, социальни группийн хьашташ луврчу кӀийсаман ондачу шоде доьрзу Нохчиоьнан, ГӀалгӀайчоьнан чолхечу, исторически хьелашкахь. Россин йистошка а ша кхаьчначу оьрсийн хьалхарчу революцин муьрехь кхин а чӀогӀа ирло и кӀийсам.

Коьртах волу романан турпалхо вӀу бакъволу турпалхо а, истори кхоллархо а ша долу халкъ. Могаьрчу нохчочун, батракан, юха тӀаьхьа белхалочун-революционеран—Аьрсбин а, цуьнан доьзалан а дахаран хала некъ гайтарна тӀе лаа хьажийна яц романан коьртах йолу сюжетни Ӏалашо. Амма юьххьехь дуьйна вац Аьрсби коьртачу вастан меттиг дӀалоцуш. XIX-гӀа блешо чекхдолучу хьенахьлера нохчийн халкъан дахаран исторически хьелийн сурт гойтучу коргошна тӀера дӀайолало роман. Кхуззахь ала дезаш ду «Некъан юьхь» цӀе йолу романан хьалхара дакъа а, ткъа иштта шолгӀачу декъах масех корта а исбаьхьаллин (художественни) агӀонгахьара уггаре а шайна тӀе ешархочун тидам бохуьйтуш а, поэзи шайца дуккха йолуш а хилар. Октябрьски ревлюоци хилале

хьалхалерчу Нохчийцохь машаре патриархальни юкъаметтигаи яра, я хьалдолуш берш а, къенаш а бацара, халкъа юкъахь буьззина цхьабарт бара, бохучух тешо гIерташ хIинца а эрна къахьобгуш болчарна хетарг ондда духатуху романа тIехь гайтинчу, дахар ма дарра нийса гойтуш долчу сурташа.

ХIанхIа нохчашна юккъехь болуш бара юьртда Хьажбекар а, совдегарш Бакар а, Хьамзат а, говрийн рема йолу Туган а, жа долу ИбрахIим а, молланаш а, шайхаш а кхиберш а санна болу, шашь уггаре а тоьлла нохчий лоруш хилла хьалдолуш берш а. ЦIеяххана болчу казакашца цхьаьна цара а декъалво Кавказехь доьжна догIу паччахьан Iедалан сий мичча а цхьана кепара айда гIерташ кхуза веана волу паччахь Александр III-гIа.

Амма башха тIех токхо йоцуш бегахш болу наххий, тIаьххьара а, я латта а я хьайба а доцуш болу къен наххий бара нохчашна юккъехь дукхах берш.

Дуьззина нийса а, чIогIа кхетош а долу сурт хIотторца авто-ра къагош гойту Хьажбекар санна болчу нехан цийИийдархойн сийсаза васт а, шайхийн, Iаьрбийн махкара веана «эвлияъ» санна болчу «КъорIанан верасийн суьпахойн» ямартло а, тешнабехк а. Шен деган ерриге а йовхо а, шен берриге а безам а къинхьегаман адаманна дIало яздархочо. Цундела, Хьажбекаран ялхойн — Аьрсбин, Джон, ТIатIашан, халкъан илленчин Жабранлан церан тешамечу доттагIийн — Байболатан, Шахьболатан, Байсолтин, воккхачу стеган Женхотан, Аьрсбин пенан — Хедижатан, цуьнан зудчун Селимин васташца дозаделла ду романа тIехь нохчийн халкъан долуш мел хилла тоьлашха дерг дерриге а. Иза законаца нийса догIуш а ду — шен исторически маьIна ца довш йолу исбаьхьаллин литература кхолла бух хIотталур бац халкъан долчуьнгий бен, прогрессивни а, революционни а долчуьнгий бен. Дуьххьар вайна Аьрсби го хьолахочун — Хьамзатан кIанта Iинах яхийтина цуьнан нана хIаллакьхиларх кIелхьарайоккхучу халчу киртигехь. Муьшах а тасавелла, бух ца гуш кIоргачу Iинах чукхозуш ву Аьрсби: «Цкъа а цул тIаьхьа, оццул боца а, амма цуьнца цхьаьна оццул беха а болу и некъ дагалоцуш, Аьрсбига билггал ала ца лора, оцу новкъахь маца тохаделира шен къона, майра дог. Кхераваларна дацара иза — хIанхIа, оцу миноташкахь кхерам хIун ю а ца хаьара цунна, ткъа дагахь цхьа хила тарлуш доцу. ламанхочун даг чуьра ций сацо тарлуш долу хIума хир ду моттарна дара иза»¹.

И хила тарлуш доцург хилира: генах а тасаелла егаш, бух ца гуш кIоргачу Iинах чукхозуш яра... Аьрсбин нана Хедижат.

Хила тарлуш дац аьлла хеташ хилларш могIарчу нохчочун дахарехь кхин дIайолчу хенахь вуно дукха хилира, дуьненахь ша яьккинчул мосуьйттазза сов хан цо яьккхинехь а тоьур долуш дерш.

¹ 1960-чу шарахь Нохч-ГIалгIайн книжни издательствос зорбатоьхна арайлладу С. А. Арсанови «Маца девза доттагIалла» цIе йолчу романан книгца тIера схьаяйио романах йолу цитаташ.

Аьрсбин амал йол-йолуш гучуйолу. Юьртахь хьалхайовларехь говраш хохкучохь го вайна иза. Когахь «маьхьсийн меттина голашка а кхочуш долчу морсачу гатанан пезагашна тлехула юьйхина наьларан мачаш а йолуш» волу Аьрсби ша кхаьбна а, кхийна а йолу нехан говр хьалхаяларех хахка кечло шен тешамечу доттагIийн гIоьнца. Хьалхаяьллачу говрана диллина сийлахь совгIат даккха дагахь ву иза. Дечиг-пондаран мерзийн озанца цхьаьна иллин аз декадо Жабраила, ямартхой, элий сийсаз а бохуш, кегийчу нехан дегнаш ира а хIиттош.

«— Тхуна эла хIун ю а ца хаьа, я хаа лууш а дац. Тхо маьрша адамаш ду — тхан некъ маьрша а бу».

«— Гор, Жабраил яI-кх, баркалла хьуна, бакъдолчу адамех лаьцна ахьа илли аларна! — мохь туьйхира Аьрсбис».

Мехкаршна тIе берзабо тIахьаьллачу кьоначу береша шайн бIаьргаш: «Мехкарийн юткый гIодаяккьаш датон доьхкаршна кьевлина яра, церан гIабалийн пхьуййаш шуйьрий а, дехий а дара, куьйгаш гуш дацара. Церан коьртару кIажарш кIайчу шипонаша тIахьуйлинера». «Мехкарий тIебогIу гича, шодмаш а айина, говраш тIахьарчу когашна тIе хIиттийра береша». «Со вац тIахьаьлла бере? — бохучу ойланца мекхаш хьийзадора хIор беречо. — Со вац и аша, мехкарий, шайн эшаршкахь вуьйцуш верг, со вац и аша шавш цхьа долчохь гIийла дагаловьцург?..»

Мехкаршна а моьттура: «Со яц и шен дуьхьа хьо вала а кийча верг? Со яц и шен дуьхьа, бух боцуш долчу Iаннийн басошкара лаьмнаш а херцош, говр хаьхкина хьо ижонна гIон верг?»

Мехкаршна хьалха хьийза духарца кечбелла юьртара хьалхой: «Когахь, кIархашна чухула юьйхина, гоьле хьалакхочуш маьхьсеш ю, ткьа коьртахь бухаройн холхазан куйнаш ду. Буц хьашарна кхоьруш санна, дукха лерина богIуш бу уьш».

Цабезамца вовшашка гома хьовьжуш долу кьехойн, хьолахойн бIаьргаш, дуьхь-дуьхьал нисделча, кIегий санна лаппехь кьега. Собар ца далуш гIийлла ека гулделлачу адамийн гIовгIа.

Оцу дерригенна а тIехула ирахдахна лаьтта кIайн лепаш долу башламанийн баххьаш. «Лакхарчу стигалахь го туьйсучу хьийзаш аьрзош яра, ткьа царна лахахь цкьа лаьтта кIахьчалц охьадогIуш, тIаккха генна ирах хьаладовьхуш, чIагарш а еш, ловзуш чIегIардигаш дара».

Сел нийса а, кьагтош а гайтина йолу нохчашна юккьера юкьаметтигаш оцу кепара йолчу хьолехь йоккху Аьрсбис ша сацам боллуш дуьхьхьар яьккхина гIулч. Совдегаран кIантаца юха а цхьана Iоттало иза — хIинца совгIат кьуййсучу кьийсамехь. Балхахь маззакъ доьллачу дегIехь ондда ницкъ хиларой, доккхачу доьналлой, бIаьрган негIар тухур доцуш майра хиларой, юхавер воцуш сацаме хиларой цуьнан аьтту бо шен классови мостагIул говраш хахкарехь тола. Хьолахойх болчу берешна тIехь Аьрсбиссий, Джоссий баьккхинчу толамо чIогIа баккхийбе-бо юьртара массо а кьехой, иза шайн толам лору цара.

Оцу кеппара, Аьрсбин дола доьрзу вертий, куй а, гIараяьлла йолчу хазчу йоIа шен куьйга тегна долу чоий, башлакх а, Нох-чичохь уггар тоьлашха болчу пхьераша дина долу герзаш а, шедаца цхьаьна нуьйр а. Ткьа цул тIаьхьа цуьнан аьтту болу шена дукхабезаш болу кулакан — Хьажбекаран дин «Леча» шен дола берзо а.

Баккхийчу наханий, шайн тIехьийзачу мехкаршний хьалха нохчийн Iадатехь кегийрхоша хьуьнарш къуьйсучу йохьаллехь Аьрсбин доьналлин керла билгалонаш гучуйошу вайна автора.

Дуьххьар кхузахь гира цунна шена дукхаезаелла Диди. хIинцалц схьа шена бевзаш ца хилла безам самабелира цуьнан дагчохь. Безамца хьобстуш шегга хьежочу цуьнан бIаьргашна хьалхахула масачу динахь тIехтуьлу иза йоккха латийна йогучу цIеран кIуьрна юккъехула. Шен хазчу кIедачу озанца Дидис лобкху йиш хеза цунна:

Чоа а, гIовтал а
Цу доьхначу дийнахь аса тегна ду.
Лелае уьш, турпалхо, хьайн ирсана —
Цул сийлахь дерг дац хьуна дуьненахь.

Кьонахаллий, хьуьнаррий, безаммий зеран тIаьххьара киртиг тIехIутту. Дарделла чухчареш хийизош угIуш Орга шена чухула охьадогIучу кIоргачу Iинан лекхачу бердан йисте ма йодду чехка говр хохку Аьрсбис, шеца кьийсалуми волу кIилло Шепал юьхьIаьржча а хIоттош. Iожаллин киртиг тIехIоттош кхерамечу йохьаллехь тулу иза.

Селима шегга маре яло гIо до цунна цуьнан тешамечу доттагIаца. Довзалан да хуьлу Аьрсбех.

Юьртара кхелхина иза дIавахале хьалха, вайна вевзашлерчу Аьрсбин васто юьззина шена чулоцу нохчийн халкъан уггаре къечу декъан шен къаьсттина йолу башха амалш, хIетахь цуьнан долуш мел хилла тоьлашха дерг дерриге а. ХIунда аьлча, Аьрсби санна долчу адамийн амалшкахь яра нохчийн кьоман вастехь а, гIиллакхашкахь а, лаамашкахь а, ойлапашкахь а сел юьззина гучуяьлла йолу амалан шен къаьсттина йолу билгалонаш.

Юьхьанца хетадала тарлуш а ма дарра, Аьрсбин дахарехь кхин дIайолчу хенахь эгначу гIуллакхаша иза нацкъарвоккху шена юккъехь иза кхиинчу юкъяралло дIахьочу некъах. Шел воккхачу стагана тIедеана луралла шена тIе а оьций, тIаккха кхелхий ша винчу юьртара дIавоьду иза шен зудчаций, кIентаций цхьаьна.

Паччахьан тIазархошна-казакашна тIелоттало иза, цара етта цунна, харцонца суд йо цунна, пхи шо хан а тухий набахти чу вуьлу иза, белхало-революционер хуьлу цунах — иштта бу, шен юьртара иза дIаваханчул тIаьхьа, Аьрсбин дахаран коьрта муьраш.

Бакьду, гIуллакхийн дIадахаро XX-чу бIешеран юьххьехьлерчу оьрсийн тоьлашха долчу хьалхелелочу адамашна юккъе

кхачийна а, заманан сийлахь-доккха бакъдерг шена цаьргара гучудаьлла а болу, Аьрсби санна болу нохчий вуно клезиг бара оцу шерашкахь. Амма социалистически революцина тледуьгуш болу коьрта некъ бара иза. Вайн мехкан а, дуьненан а кхидолу халкъаш а санна, нохч-ГалгIайн дерриге а халкъ оцу некъа тIе дериг хилар марксисташна хьалххехь хийна а, адамийн халкъаш коммунистийн куьйгаллица жигарчу кыйсамна Гиттаро хьалххехь билгалдаьккхина а дара. Аьрсбин васт оцу муьрехь а цундела дуьсу дуьззина типични хуьлий, нохчийн халкъ кхуьуш доьдуш болу коьрта некъ исбаьхьаллин литературехь гайтаран кеп хуьлий.

Аьрсбин кхиндIа долчу дахарехь вуно доккха маьIна долуш коьрта гIуллакх хилла дIахIоьттира иза БуритIарчу (Владикавказски) набахтехь революционерца — Дмитрий Ивашинца цхаьнакхетар. Ткъа Аьрсбин зудчанна — Селимина дика доттагI хилира «хьомечу тетех», революционерках Ульяшевах. Иза, мел тамашийна хеталахь а, пачахьан набахтин камершкахь довза доладелира оцу адамашна оьрсийн, нохчийн халкъийн векалшна шайн сийлахь-доккха доттагIалла. Революционни кыйсамехь дакъалаца цу шийна таро елла болу оьрсийн мотт кхузахь Iамийра цу шиммо.

Марксистско-ленински идейн буха тIехь тагаделира и доттагIалла, практически революционни кыйсамехь зен а зийра. чIагI а делира и, дожалур доцу керла гIиллакхаш а кхоьллира цо. И гIиллакхаш (традицеш) дIакхехьархой хилла дIахIиттира Ульяшеван ученик Петьа Курганов а, Ульяшевн йоI Таня а, Аьрсбин кIант Бено а, дуккха а кхиберш а санна долу адамаш.

Хийцалора Аьрсбин кхетам а, дахаран хьелаш а, хийцалора цуьнан васт а. Дмитрийн гIоьнца белхало-литейшик хуьлий дIахIутту иза, юьртарчу герзаш дечу пхьеран, таллархочун кIант. «Белхалочун сийна бесар-коччий, хечий а тIехь, шога кепка а коьртахь, тиша эткаш а когахь заводера вогу иза. Дуьхьалкхетачу чIирхойна а ца вевза иза».

«Оьрсий вон бу» бохуш моллассий, Хьаьжбекарий даржочу эладитанех хIинца ца теша Аьрсби. Къехойн гIоьнца вогу цуьнан «массарал а гергара» стаг — Дмитрий Ефим Петрович а, Ульяшева а санна болу оьрсий а бу, амма кхин тайпа оьрсий а бу, заводан да а, таIзархой а, набахтехь гIуллакх деш берш а (тюремшикаш), «Елейни лик» а, кхиберш а санна берш.

«Массарна а дика хилийтархьама, дахар хийцархьама, кыйсам латто безаш» хиларх кхетта Аьрсби социал-демократически кружокехь. Амма кыйсам латто хала ду, кьоьлло хьалха а санна хьаьшна валлаво: «кIоргга чубахна бIаьргаш, чукхетта беснеш, нанас дукхазза а лол бетташ ваьштайзийна бедарш» — иштта годегIдаьккхина воккха хиллачу Бенона шен да.

ЧIогIа кхераме доллушехь, заводехь листовкаш дIадаржадо Аьрсбис, шен кIентан дехар кхочушдеш... Бенон гIоьнца (бакъ-долчу заманан декхарех шен дел мелла а чехко кхетта иза!) ре-

волюцин политтрамота Іамайо цо. Қхидолчу керлачу дуккха а дешнашна юккъехъ Аърсбин къамелан дешнашна юкъадобду сийлахъ-деза дош «парти». «Со кхетта хъуна, Бенон! — боху цо. — Партис яздо, и ерриге а бакъо вайн ю, вай а, уьш санна, латтта тӀехъ адамаш ду, хӀанхӀа, латтта тӀехъ дай вай ду, хӀунда аьлча, вай бо цунна тӀехъ болх. ...ЙогӀур ю вайн хан а!»

Дмитрийца Путиловски заводан белхалой болчу Петербурге воеду Аърсби. Паччахъан Іедало 1905-чу шеран 9-чу январехъ белхалошна тоьпаш етташ а, цигахъ белхалойн Іанийна цӀий а шен блӀарга го цунна, герз а карахъ белхалоша латточу кӀийсамехъ дакъалоцу цо. Петербургехъ, тӀехъ ло Іуьллуцу майданашкахъ, нохчохун цӀий оьрсийн белхалойн цӀийх дӀайира.

БуритӀа ша юхавеача, черносотенцашна дуьхъал кӀийсам болабо Аърсбис. Цунна юххе а хӀоьттина, кӀийсам латтабо Бенос а. Шуьйрра баьржа 1905-чу шарахълерчу революцин кӀийсам. Оцу кӀийсамо шена юкъаозабо Аърсби винчу юьртара бахархой а. Оьрсийн белхалоший, ахархоший латто кӀийсам нийсонехъа латтош хиларх кхета буйлалуш болу, Ахмад санна болу, нах гучубовлу нохчашна юккъехъ. Аърсбин жимчохълерчу доттагӀа-ша — Джос а, Таташа а, кхечара а — Грозныйн революционни белхалойн агӀонгахъа бовлий, герз а карахъ кӀийсам латтабо, ткъа царах цхьаберш оцу кӀийсамехъ хӀаллак а хуьлу.

И кӀийсам, ма дарра аьлча романин коьртах йолу сюжет кхиарехъ, цуьнан коьртачу турпалхойн амалш гучуйовларехъ уггар а коьртанин (кульминаци) бу.

Аърсбин, Бенон кхетам кхиаран вай тидам бича, вайна къегина го иза церан идейни кхиарца, практически революционни балхахъ дакъалацарца дозаделла хилар. Оцу балхахъ дакъалацаро чӀогӀа алсамбаьккхира юкъараллин юкъаметтигийн хьокъехъ болу церан кхетам. Цуьнан тидам къаьсттина дика балур бу оцу турпалхоша буййцуцу матте хьаьвсича. Ялхо иза волушлера Аърсбин къамел а, ойла а («Къа дац хьолахошна оьгӀазвахча? Уьш-х юьртана дала белла бу»), цул дикка тӀаьхарчу муьрехълерчу цуьнан къамелаций, ойланий («Муьлш бара адамаш боданехъ дахкораш, къоьлলেখъ латтораш, уьш дарбийраш? ЧӀир екхар! Иза мичара даьлла? Бодане хиларх, вовшашна оьгӀазьэхарх, бепиган-сискалан юьхк яккха гӀерташ латточу кӀийсамах кхолладелла ду-кх иза а») цхьаьна дуьстича, вуно къегина гуш хуьлу, цуьнан кхетамехъ мел боккха хийцам хилла.

Бенон идейно-политически а, культурни а кхиаро чулоцу бакъйолчу искусствон лакхенашка кхачар а. Музыка хьоьхучу хьехархочо, чеха Бронислав Иосифович Кочис Бенона, дас шен берана санна, кхетам балар дапалоцур вай. КӀийсамна дог-ойла гӀиттош Бенос лекхна скрипка дагалоцур вай:

ГӀаме, цӀий Іаночу,
Сийлахъчу, бакъболчу,
Хьалхахъа, хьалхахъа,
Белхалойн халкъ!

Массо а тоьлашха мел дерг социалистически революцин ниц-къашца хьалхахьа д'адоьдуш хилар гойту цо кхин цкъа а. Ткъа оцу къийсаман дакъалацархой цкъа а бацара культура къобал ца еш, мелхо а заманан уггаре а лакхара культура шайга дагуллуш берш хуьлий д'ах'уьттура уыш.

Нохчийн халкъан тоьлашха долту иллеш диц ца деш дагахь лардора Аьрсбис. Аганахь дуьйна шен лерехь цунна хезна, берахь дуьйна цо йамийна дара и иллеш. Цуьнан къоначу безаман дешошкахь декарш а уыш дара. Кхиъна дог'учу шен зудберашина иллин дешнашца буьйцура цо ша вина хьоме мохк, пондаран ха-за эшарш хилла декара цунна уыш цо дуьненахь дохучу т'аьх-хьарчу дешошкахь.

Романехь дикка йоккха меттиг д'алоцу динан боданна дуь-хьалдерзийна долчара. Автора сацам боллуш йорабоху молланаш а, шайхаш а, керла баьхкина «ойлаяш» а. Уыш йорабахарехь цо пайдаоьцу сатирически кепех, беламе дешнаш далорца. Бог'ий схьагучуволу ши молла. Т'едуьйхина чобьш а долуш, х'лораммо а цъааца шайлта а «оьल्लीна» бог'лу «суьпа» нах. «Оьल्लीна» бо-ху дош цунах белам баккхархьама аьлла ду. Ткъа вуьпта а — изенний цъаьнауьйш а дац и ший: «суьпаллий», «шайлтий!»

Автора ч'лог'ла маьттаза воккхуш оьг'азечу йоттамца вуьйцу «х'лумма а ца дууш» халбата воьлла дийнна баттахь ор чохь йийна шайх. Иза — мекара а, эхь доцуш а, къиза а эксплуататор ву, зу-дарех ца тебаш а (дуккха а зударш кхуьйлуш), дукха вежаш а волу боьха стаг ву (боккха пхьу бу). Иштта х'лутту вайна хьалха цуьнан сурт шена наха саг'ийна санчу х'луманийн цо хьесап дечу меттехь. Цуьнан корматаллина коьртачу шайхаллина «т'ег'ертта-ра, мисаран болатана т'ле аьчгаш санна, кхидолу дерриге а ни-маташ: иза дастам куц долуш а, къена а воллушехь, уггар а хаз-чех хазчу масех зудчун майра вара иза». Масийтта б'ле бежна а, эзарнаш барамехь жа а, механа езчу йибарах дуьззина т'лорказаш а ду цуьнан. Шайхана муьт'ахь бу цунна т'аьхьах'иттина болу, устазан лаамехь болу дуккха а нах — мурдаш. Иза — вуьззина феодал ву, Аьрсби санна болчу, къехошна дуьхьал шайш латточу къийсамехь юьртара хьолахой шена т'етийжаш волу.

Сатирически суртахь вийцина йаьрбийн махкара веана волу «Мохьмад пайхамаран ц'ийнах верг» а. «Нохчашна хьалха хиъ-на теш вара оллаелла гай а йолуш волу, т'ех стомма стаг. Цуьнан ерстинчу вортанна т'ехь, лахаран санна хьийзина йаьржа чобш а долуш болу, боккха корта бара. Цуьнан севсина стомма беснеш къегаш яра, берстина къайла а бахана болу б'аьргаш к'адо еш а, реза боцуш а хьобжура». Забаречу Жабраила лаа цо боху: «Ой-йой-йой! Эвлияан дег'л стомма хилийта г'айг'ла бо техьа дала?»

Кегий мехкарий шеге маре кхуьйлуш волчу оцу «эвляяз» болу авторан цабезам гучуболу х'лор эпитетехь: «ерстина ворта, севсина стоммий беснеш, берстина къайла а бахана болу б'аьр-гаш, хьацар даьлла куьйгаш а, боьха когаш а». Амма кхин а, да-

стаме ю, пайхамаран шийнах ву ша бохуш нах Iexosh лелачу оцу Iаьрбийчун когаш, куьйгаш дилина хи сутара муьйлучу бусал-банийн динехь йолу сонталла.

Автора чIогIа аьшнашво байа сьудо ихел йина болчу революционерашна динан хьехамаш беш волу оьрсийн мозгIар а.

Оцу произведенина тIехь молланашний, шайхашний, динний дуьхьал яздина долчех шуьйрра пайдаэца декхарийлахь ву хIор хьехархо ша бечу кхеторан балхахь.

Боккхачу безамца дуьйцу автора ламанхойн а, оьрсийн а зударийн васташ. Къоьлло хьаьшна яллийна бодане кьинхьегамхо, шен кIантана сагатдеш йолу нана Хедижат, тешаме собаре Селима, ша шен ца кхоош йолу Ульяшева — уьш массо а кьаьсттина долу шен-шен башха васт долуш ю, дешархойн безам шайгахьа а боккху цара, ткьа, цкъацкъа церан дог-ойла а гIаттайо.

Дуккха а планаш йолуш ю Арсановн роман. Нохчийн чохььара юкьараллин дахаран юкьаметтигаш бен гайтина ца Iеш, автора шен романа юкьадаладо Ходынски бохам а, паччахьан Iеда-рано Петербургехь белхалашна тоьпаш йиттина «Ший Iанийна клиранде а» санна болу, XIX-гIа бIешо чекхдолуш — XX-гIа бIешо долалуш Россехь эгна даккхий гIуллакхаш а. Кьехочун шийнан лаппагIийна чуьра паччахьан гIопе а, ткьа цигара — забастовка йина гIевтинчу белхалойн митинге а вуьгу дешархо автора аттI. Билгалдаккха деза митингашший, собранешший йийцаро романехь йоккха меттиг дIалоцуш хилар, ткьа иза революционни халкьийн гIиттареххий, кьийсамеххий лаьцна язийна йолу социалистически реализман произведенеш шайца кьаьсташ йолу башхалла ю.

Кьийсаман боккха мур чулоцуш йолу произведени и роман хилар билгалдолу революционерийн шина тIаьхьенан истори цунна тIехь йийцина хиларца а.

Аьрсбин, Бенон дахарх уггаре а доккха маьIна долуш долу муьраш а, гIуллакхаш а схьакьасто гIерта автор, цу тIехь цуьнан аьтто гуттар а ца хилахь а. Исбаьхьаллин литературан говзаллица дуьззина кьагош нийса сурт хIоттош дийцаран меттина, чехка доцца олий дуьту, турпалхойн амалш кхиарехь коьртаниг, уггар а доккха маьIна долуш дерг мухха а юкьакхосаделлачохь тIаьхьатотту, бодане дерзадо. Вуло кIезиг а, кьора а аьлла Аьрсбий, цуьнан доьзаллий пхеа шарахь набахтехь бахкарх лаьцна. Юьззина дахаран «университет» яра Аьрсбина набахте. Ткьа иза цу чуьра араволу ша чу воьдуш ма хиллара бохург санна а волуш. Иза авторан ледарло ю.

Аьрсбин дахарх долу, доккха маьIна долу гIуллакхаш юкьакхуосий дуьйцу автора цкъацкъа: «ТIаьхьара а, — яздо автора, — чуьйна лалочу заводе Аьрсби балха нисва аьтту хилира Дмитрийн. Iаьржа белхало хилла болх бира цо шо гергга хенахь, цул тIаьхьа, чуьйналало гIо деш вара, ткьа хIинца цунах шех а литейшик хилира».

Ша литейшикан говзалла Iамо мур Аьрсбина хIумма а атта

ца хилла. Амма оцу мехалчу муьрехь цуьнан Гийжамийн ойланийн а, Итгаделлачу гIуллакхийн а хьокъехь хIумма а ца хаьа вайна. Шен турпалхочун дагара кIезиг дуьйцу вайна автора.

Юкьакхоьссина аьллачу масех дашах хаа вайна Аьрсбин доьзалехь ши йоI хиларх а: «Валар-м инзаре дацара, амма кIанттий, набахтел тIаьхьа йина йолу жима ши йоI, Iайший, ПелIаматтий дIа муха кхуьйсур ду».

Аьрсбий, Беной, Селимий, ткьа иштта Дмитрий, Ульяшевай ца лерича дукхах долу васташ юкь-юкьа кхуьйсуш гайтина ду, дукха хьолахь шишша—кхоккха штрихаца бен билгалдаьхна дац. Романан шен кьаьсттина йолу башхалла лара еза иза а. КIезиг билгалдинчу васташахь ма торру дуккха а адамаш гайтарца билгал болчу исторически муьрехь эгна гIуллакхаш гайта, заманан сурт дала гIиртина автор. Тилкхазлонца хилла гIуллакх дац автора и кеп харжар, амма романан бух шаьш дIахIотточу дахаран материалаша шаьш иза лехар бахьанехь ду. Тайп-тайпанчу классех а, кьаьмнех а дуккха а адамаш шен хорша такхийна йолу оьрсийн хьалхара революци хиллачу, турпалаллин кьийсамах юьзна хиллачу заманан шуьйрра исбаьхьаллин сурт хIотто деш дара.

Амма шен роман кхулуш яздархочо хаьржинчу кепан и башхаллаш тидаме эцца а, романан тIаьхьара кортош мелла а дахдина хилар билгал ца доккхуш дита мегар дац. Бенос Одессехь лелийнарш дуьйцучу агIонаша ладам болу хIума тIе ца тоьхна. Блудовн, Гонин васташ а, кьуьнан—Чумин васт а, Бено гIалгIашна тIелоттавалар а, юьхьанцарчу кортошна тIера цьхацца кхидерш а цIехьхана юкьакхийсаделла долуш самна а хета тхуна, коьртах йолчу темеххий, вастеххий ешархо кхетийта гIо деш а доцуш.

Дуккха а планаш йолуш а, дуккха а гIуллакхаш (эпизодаш) чулоцуш а, тайп-тайпана долу дуккха а адамаш юкьаозош а роман хиларо авторера лехна, цу тIехь буьйцу мотт карчо беззачу агIор карчош кьаьсттина говза бийцар а, цу тIехь дуьйцучу адамаша хIораммо а буьйцу мотт шен-шен башхаллиша билгалбаккхар а.

Аьрсбис а, цуьнан накъосташа а буьйцу мотт халкьан мотт бу. Хьекьалечу майрачу дешнех а, киданех а, масалех а дуьзна ду кегийчу наха вовшашца ден кьамел:

«Дагахь хIума доцуш вела а велла, доттагIчуьнга вистхилира БатIал:

— Схьаяккха, цигаьрка оза вайшиммо, Таташ!

— ЭхI, БатIал, оцул дукха нахана хьо ваьцнашехьа, — хIетте а томка эццал хIумма а ца яьккхина-кх ахьа. ДIаэца, оза хьайна!..

— ХIун дийр ду ткьа, дала дIаоьцийла уьш! Адамашца мерза хьо хилахь—цара дIаххоллур ву, цаьрца кьаьхьа хилахь—багара охьакхуссур ву. Сискал цахиларх-м томка хуьлу, ткьа томка а доцуш висча, тIаккха хIун дан деза, Жабраил?

Балдаш ваьшта а озийна, юьстах а хьаьжна, сингаттамечу ойланца жоп делира Жабраила:

— И-й-и... Кхечеран дикане сатийса ца деза; хала ду дарбан-на молха оьшуш хилар, амма кхин а хала ду кхечеран дикане сатийса дезаш хилар. Бакъ дуй иза, Джо?

— Бакъ ду, — аьлла, корта татийра вукхо. — Кхечуьнан делгах боллу члу хенах боллуш санна хета: цо лазам ца бо».

Доккхачу маьӀнех дуьзна долчу кьехойн оцу дешнашкахь — лаккхарчу кхетамца сий довзар а, цхьаннан а дикане са ца туьйсуш йолу шайн кураллин ойла дла ца таса глертар а ду. Оцу дешнашкахь хьалкьан лаьӀначу хьекъалан хазна ю.

Клоршамечу яппарийн дешнех дуьзна ду Хьажбекаран кьамел. Юкь-юкъя делан цле а хьехош йо цо шен клоршаме яппарш. Нах бацорца хьал гулда ша глертар кьайладахьа глерта иза, дела дуьхьал а лобцуш.

Политически терминаш а, дешнаш а юкьадоглуш ду Дмитрийн кьамел. Иза политически глуклакхех клоргга кхеташ хилар гойту цара.

Романан дакъалацархойх клор а шина лагерех билггал цхьа-на лагерехь — я реакционни лагерехьа, я прогрессивни лагерехьа телаш хилар вайна ца ган йиш яц, вай оцу романан сюжет а, композици а ламочу хенахь. Оцу шина лагерьна юккьерчу кьийсамо билгалйоккху, вастийн системехь а, цхьаццаболчу турпалхойн амалехь а гайтинчу коьртачу кьовсаман амал а.

Романехь йоккха меттиг ца лоцу пейзажо. Пейзажан сурт гойтуш — духка хьолахь ламанийн сурт гойтуш — яздинарг лаламан куц клоттош ду, нохчийн халкьан шайн кьаьсттина долу дахаран хьелаш гойтуш ду, иза я важа васт билгалдаккхарца доза-делла а дац (масала, хьалхара корта длаболош яздинарг). Амма адамийн дахарехь лилжинчу билгалчу глуклакхашца тардеш клоттийна ду лаламан сурташ цхьаццайолчу меттигашкахь. Масала, романан хьалхарчу декъан боьалгачу коьртехь дуьйцучу буьрса доглуцу хин суьрто шеко йоццуш билгалйоккху кьорачу чложакх Шепаланий, ИсмаьӀалний юккьехь доьжначу ций ланоран драматизм. Контраст гойтуш клоттийна долу пейзажан сурт карадо вайна романан кхоалгачу декъан боьалгачу коьртехь — блаьрган нур дойуш клайн кьега лаьмнашший, схьакхеташ лаьтта малххий, тоьпаш а тухуш байа суд йина болу лецна наххий.

Клоргга маьӀна чулоцуш ду глаьхьарчу кортойх цхьа корта чекхболуш далийна долу сурт. Набахтера бевдла повстанцаш Джой, Таташший хьуьнахахь садолуш ла. Таташана го: «Сийначу стигалахь лаламат лакхашха тлам бетташ хьийзаш аьрзу яра, тлетла лакха а юьйлуш... глаьхьара а, иза а блаьргана гучуьра длаелира. Таташ тлаккха а вара, глаьттинчу дог-ойланца сийначу стигала а хьоьжуш, доза доцуш долчу дуьнене хьоьжуш леш, цуьнан айаделла долу са оцу дерригенца а дладелла дара».

Социализмехьа латточу кьийсаман халачу, кьинхьегамечу, сийлахьчу некъо шена тле а уьйзура, хьалхахьа дла а буьгура

нохчийн халкъан тоьлашха болу кІентий. Оцу кыйсамехъ шайн деГІ ца кхоош хІаллакхилира Аьрсбий а, Ульяшева а, нохчийн-ний, оьрсийнний, вайн мехкан кхидолчуй халкъех схьабевлла ит-таннаш а, бІеннаш а кыйсамхой а. Амма церан метта дІахІитти-ра церан турпалаллин масало дог-ойла гІаттийна кхин эзарнаш, цул тІаьхьа иттех шо даьллачул тІаьхьа сийлахъ йоккха Октябрь-ски социалистически революци йина болу. Иза ган а, исбаьхьал-лин литературехъ къаггийна гайта а авторна хаарх доллу и йок-кха эпически произведени вуно мехала доккха идейни-эстетически маьІна долуш хилар. Цо вайна бакъо ло «Маца девза доттагІал-ла» цІе йолу роман хІокхузаманакхьлерчу, социалистически реал-изман некъашна тІехъ кхуьуш йолчу нохч-гІалгІайн литерату-ран тоьлашха йолу произведени лара.

КІорггера дуьйна советски адаман амал, цуьнан психологи а, дог-ойланан шорталла а гайтар — иза ду юкъараллин адаманнаш вайн яздархошкара лууш дерг.

Роман чекхйолу Аьрсбин бераша шайн ден коша тІехъ доккха маьІна долуш болу дуй баарца: «Оха даима а ойла йийр ю хьо санна болчу ирс доцуш а, къен а болчийн хьокъехъ... Церан дуьхьа тхайн жималла, къоналла... берриг тхайн ницкъ... дерриге а дахар дІалур ду оха... Хьан дуьхьа, дада... Хьан дахаран безамна»...

БІаьрлачу башхачу куьцахъ хьалхакхІутту, халкъан ирсехьа кыйсам латто шен кІантана пурба лучу, Селимин сурт.

Романан тІаьххьарчу агІонна тІехъ яздина хІара дешнаш ду: «Хьалхара книга чекхъели». Цундела вайн бакъо ю автора шен роман кхидІа а язъаре догдаха. Тхуна чІогІа лаьа Бено а, Таня а, Іайша а, ПетІамат а, церан доттагІий а вайна юккъехъ, вайн советски заманакхъ бехаш ган.

Кхузахъ чекхбала декхарийлахъ бу Аьрсбис дІаболийна, Бе-нос дІабехьна сийлахъ-боккха кыйсаман хала некъ. Ткъа Аьрс-бин берийн бераш коммунизмман ирсечу дуьненахъ дехар ду.

I. МАМАКАЕВИ КХОЛЛАРАЛЛА

1

Гаьрби Шамсудинович Мамакаев 1917-чу шарахь вина Нохч-ТалгIайн республикан Надтеречни районан Лаха-Неврехь, ахар-хочун доьзалехь. Мамакаевн да Грознехь ламанхойн школахь доьшуш хилла, цул тIаьхьа Тбилисехь хьехархойн семинарехь а дешна цо.

Гаьрбин дена оьрсийн мотт хаар а, Грознехь оьрсийн дотта-гIий хилар а — оьрсийн литература йовзарехь чIогIа пайденна хиллера. Цо дукха а йоьшура, шен доьзалехь йийца а юьйцура ша ешнарг. Жимацу Гаьрбина кьаьсттина пайденна дара иза. Цунна кест-кеста шайн цIахь оьрсийн мотт хезара, ткьа тIаьхьо, оцу балхо оьрсийн литературе безам а бахийтира воккхахуьлуш лаьт-тачу Гаьрбин.

1919—1920-чу шерашкахь Нохчичохь Советан Iедал дIахIотторехьа беш тIемаш бара. Оцу шерашкахь Гаьрбин дас, партизански отрядехь куьйгалла а деш, Теркйистехь Советан Iедал дIахIотторехьа, революцина дуьхьалболчушца луьра кьийсам латтабо.

ХIетахь жима хилла волчу Гаьрбин даг чохь, гергарчара шена дийцарца, шен ден бIаьхаллин сурт дисна хиллера. Дас кест-кеста олуш долу «халкьан маршонехьа кьийсам латтабе» боху дешнаш а, халкьехь безам хиларан хьокьехь дина долу весет а диц ца деллера Гаьрбина. Воккха хиллачул тIаьхьа — 1939-чу шарахь язйинчу, «Ден коша тIехь» цIе' йолчу стихотворонехь Гаьрбис дагалоцу дас дина весет:

«...Ма войла де доьхча воха кIант,
Ма ваха шен некъах лестаи верг,
Ма войла мостагI ца кагва кIант,
Ма ваха халкьана ямарт вергI

1921-чу шеран 13 сентябрехь поэтан дай, ден ваша Юсуппий революцина дуьхьал йолчу элементаша вийнера. И де дагалоцуш 1939-чу шарахь Гаьрбис шен «Ден коша тIехь» цIе йолчу стихот-

ворени тѣхъ — байлахъ висина волу ша а, шен ден вешин клант а кхиорна Советан Іедалний, партийний баркалла олу:

Сийлахъчу партис тхо
Кхийира кхетош,
Къона ницкъ хилийта
Керла заз дебош,
Мутт даккха илманах,
Кховдийра герзаш,
Болх беш вайн Даймаккахъ
Даккхийде дегнаш.

22 шо кхаъчна волчу Іаьрбис ша язъечу стихашкахъ шен ден вешин — Юсупан, партизанийн гІуллакхаш къеггинчу васташца гоїту. Иштта ю 1939-чу шарахъ цо язйина «Ден коша тѣхъ», «1921-чу шеран 13 сентябрь», «Партизанийн илли» шераш йолу стихотворенеш. Дай, ден ваший кхелхинчул тІаьхъа, Іаьрби Мамакаев кхиаво цуьнан шолгІачу ден вашас — Мамакаев ГІушас. ТІаьхъо цо Іаьрби Серноводскехъ цу хенахъ хиллачу берийн городоке деша дІало. Цигахъ Іаьрбис юьхъанцара школа чекхийоккху. Цул тІаьхъа Іаьрбис, Грозненски рабфаке схъа а вогий, иза 1936-чу шарахъ чекхийоккху. Рабфакехъ доьшуш волчу хенахъ йолало цуьнан литературехъ дуьххьарлера гІулч.

1934-чу шарахъ берийн ойланца язйина «Рабфак», «1-ра Май», «Хорбаз» шераш йолу дуьххьарлера стихотворенеш нохчийн маттахъ араевллера меттигерчу альманахехъ.

1936-чу шарахъ рабфак чекхъяьккхинчул тІаьхъа иза болх бан волало «Ленинан некъ» редакцехъ. Оцу муьрехъ цо кест-кест-та зорбанца арахоьцу шен стихотворенеш.

1938-чу шарахъ Іаьрби Мамакаев радиокомитете балха воьду. Цигахъ цо дуккха а эшарш язйо: «Республикан заза», «Айза», «Вайн дахар ирсе ду». 1939-чу шарахъ Іаьрби Мамакаев нохч-гІалгІайн яздархойн союзан члене дІаййцира.

1940-чу шарахъ арайолу цуьнан стихийн хьалхара сборник — «Теркан тулгІе», оцу сборника тѣхъ къаьсттина билгалйовлуш ю произведенеш: поэма «АслагІий, Селахъаттий», стихотворенеш «Вайн некъ», «ДоттагІ гІаролехъ», «Кавказан клант», «Блаьстенан юьххьехъ», «ДоттагІчуьнга», кхиерш а.

Оцу хенахъ арайолу цуьнан «Винчу юьртахъ» цІе йолу повесть а, ешархошна чІогІа хазахеташ йолу.

Іаьрби Мамакаевн цхъацца йолу произведенеш оьрсийн мате яхна а, московски а, меттигерчу а изданешкахъ зорба тоьхна а ю.

Оьрсийн маттахъ цуьнан стихаш зорба туьйхира (Москвехъ) «Халкъийн доттагІалла», «ЦІен седа» шераш йолчу журналашкахъ, меттигерчу зорбанехъ оьрсийн маттахъ арахийцира сборникашкахъ: «Нохч-ГІалгІайн поэташ» (1939-гІа шо), «Нохч-ГІалгІайн лирика» (1941-гІа шо), «Органан тулгІенаш» 1957-гІа шо). 1941-чу шарера 1942-гІа шо чекхдаллалц Нохч-ГІалгІайн пачхьалкхан драматически театро хІиттийра цуьнан пьесаш «ОьгІа-

залла» а, «Разведка» а¹. 1940-чу шарера 1942-гIа шо чекхдаллалц Iаьрби Мамакаев Нохч-ГIалгIайн яздархойн союзан правленехь ответсекретаран болх беш вара.

Iаьрби Мамакаев 1957-чу шарахь Грозный гIала схъаварца юха творчески болх бан а волало, стихийн керла сборник арахеца кеч а йо. 1957-чу шарахь Нохч-ГIалгIайн АССР-н яздархойн союзехь консультант вара иза. Оцу муьрехь цо доккха гIо до кьоначу, язда буййаллуш болчу поэташна а, яздархошна а. Х. Эдилов, З. Муталибов, А. Айдамиров, В. Гойтемиров, Окуев, уьш санна болу дуккха а кхиболу кьона поэташ, цхьадолчунна, Iаьрби Мамакаевн литературни гIоьнца кхиъна.

Iаьрби Мамакаевн дахар а, цуьнан литературни болх а уггаре а цуьнан творчески ницкъаш алсамбовлучу хенахь сецира: 1958-чу шеран 26-чу августехь иза хеназа кхелхира.

Поэт кхелхинчул тIаьхьа 1958-чу шарахь араелира цуьнан стихотворенийн а, поэмийн а «Теркан тогIи» цIе йолу йоккха сборник. Цу юкъа яхана авторан цхьащайолу шира, цо тIаьххьарчу хенахь юхатоеш кечийна йолу стихаш а.

Советски эпохой, социалистически дIахIоттамой кхийна поэт ву Iаьрби Мамакаев. Сийлахьчу Октябро шена ирс а, паргIато а яларна шен дахар чекхдаллалц баркалла аларца кхайкхабо цо социалистически Даймахке болу безам.

Денош вайн сирла ду,
Къинхъегам кхехкаш,
Иштта ю буййсанахь,
Беркатца техкаш,
Езарна паргIато,
ЦIизн байрахх уйлуш,
Вайн дайша даьккхина
Ирс ду совдуйлуш².

Исбаьхьаллин агIонгахьара цу хенара цхьайолу стихотворенеш ледара хиллехь а, амма церан идея нийса хуьлура.

Поэтан ерриге а литературни кхолларалла шина муьре екъа тарло. Хьалхара мур—1936—1946 шо; шолгIа мур—1947—1958 шо. Ала дезаш ду поэтан хьалхарчу муьрехь цуьнан литературни кхолларалла цхьа кIеззиг ледиро хилар. Иза хIетахь хилла валаза поэт вара — цуьнан оцу хенахь шен кхочушхилла яьлла йолу стиль а, кхиъна — дIахIотттина говзалла а яцара. Оцу хьалхарчу муьрехь цо литературехь шен некъаш локхура. Цуьнан дуьххьарлерчу, цхьайолчу стихотворенешкахь чулацам декларативни а бара, Iаламах лаьцна язйина йолчу стихашкахь исбаьхьаллин образаш мело а яра. Оцу кеппара ю 1936-чу шарахь язйина «БIаьстенан Iуьйре» а, 1939-чу шарахь язйина «ЦIизн седа» а цIераш йолу стихотворенеш. Оцу стихотворенешца образаш елахь а, дешнаш хедийна меттигаш а ю. Ялош йолу рифмаш цхьана ке-

¹ Мамакаев И. И пьесаш зорботоьхна яцара.

² Мамакаев И. «Теркан тогIи», «Вайн некъ», арIо 87.

пара а йолуш, хандешнийн чаккхенаш цхъатерра, — «аш, уш» а йолуш хуьлура. Масала:

Сецна ахь ладоьгича кхуззахь
Хеза и озанахь исбаьхь: —
Хьайбанаш баца тӀехь юьхуш,
Хершнаш чохь ювраш ю екаш

(«БӀаьстенан юьйре»).

І. Мамакаевс шен кхолларалла дӀайодалучу юьххьехь дуьйна кхоллараллехь масех Ӏаткъам (влияни) лов. Цхьана агӀор Ӏаткъам бо, нохч-гӀалгӀайн исбаьхьаллин кхолларалла кхуьучу юьххьехь, нохчийн халкъан бартан кхоллараллех таръеш стихаш язъеш хиллачу, хьалхарчу поэташа а, яздархоша а, А. Нажаевс, А. Дудаевс. Вукху агӀор, и Ӏаткъам бора советски муьрехь кхиьна богӀучу хьалхарчу тӀаьхьенан яздархоша — С. Бадиевс, М. Мамакаевс, Н. Музаевс.

Фольклорехь хуьлуш йолу исбаьхьаллин кепаш а, дешнаш а гучудовлу І. Мамакаевн «Партизанийн безаман илли» цӀе йолчу произведенехь:

ДӀахьаьжча вайна го
Хьун лубста ламанаш,
Охьахьаьжча вайна го
Бай шера аренаш,

Буйсанах де дина,
Цу хьаннийн хотешкахь,
Дийнах буйса йина
Цу лаьмнийн Ӏаннашкахь.

Оцу кепара образаш кхечу стихашкахь а, цкъацкъа, халкъан илмешкахь ма хиллара ялайора І. Мамакаевс.

Цу хьаннийн хотешкахь
Меца борз угӀура,
Юькьачу хотешкахь
Акхарой цӀийзара

Амма, тӀаьхь-тӀаьхьа поэт, халкъан иллийн форманашший, царах тардаршший дӀа а тосий, С. Бадиевххий, М. Мамакаевххий, Н. Музаевххий Ӏама волало. Масала, «Эгоисташ безац суна» бохучу стихотворенехь вайна го «Портфельхошка» цӀе йолу Н. Музаевн стихан чулацаман хьу а, яздаран кеп а.

Н. Музаевн:

И сиха болам
ХӀун хьашт ду шуна?
Шайн йовха баппеш юуш,
Аш хан йоккхур ю,
Дуьненахь ца лелча санна,
Шу лаьттах уьйр ду.

І. Мамакаевн:

Дозуш вайн цер хӀун ду
Вай кхуллуш долчехьа?
Туьйранаш — олу цара
ТӀаьхьешна — ирс лехар!..

¹ Мамакаев І. «Теркан тулгӀе». «БӀаьстенан юьйре», агӀо 50, Соьлжа-гӀала, 1940.

Оццу кепара тера ю I. Мамакаевн «13 сентябрь» цѣ йолу стих Н. Музаевс цул хьалха язйинчу — «Дех ойланаш» цѣ йолчу стихотворенех. I. Мамакаевс хьалхо язйинчу цхьаццайолчу стихотворенешкахь гучуйолу М. Мамакаевн литературни кхоллараллин билгалонаш. I. Мамакаевн «Шуьйта», «Йоле» шѣраш йолу стихотворенеш М. Мамакаевн «Лаьмнашка маршалла» цѣ йолчу стихан хотлаца язйина ю. Амма I. Мамакаев дика кхеташ вара шен литературни кхолларалла кхиорехь дикка алсам болх бан безаш хиларх.

Цо кIорггера болх бора литературана тIехь. Оцу шерашкахь I. Мамакаевс дуккха а йовшу, Iама а йо оьрсийн классически литература.

Цунна кьаьсттина дукхаезара А. С. Пушкинан, Л. Н. Толстойн, Н. О. Гоголан, И. С. Тургеневн произведенеш. Иза сихонца Iама волало оьрсийн советски яздархойн литературни говзаллех.

1938-чу шарахь сценаристийн курсе а воедий, шен литературни хаарш алсамдоху Iаьрбис.

Иштта, тIеттIа кхуьуш яра I. Мамакаевн кхолларалла а, говзалла а. Социалистически пачхьалкхан поэт хиларе терра цо яздора шена гондахьа долчуьнан хьокъехь. Вайн халкъан бахаман а, промышленностан а, юьртан бахаман а, Илманой, культурой заадаккхаран а хьокъехь яздора цо — и зама вайн Даймехкан Iаламат боккхачу айаман шераш дара. ХIор шаро керл-керла кхиамаш бахьара, экономикехь санна, иштта культурехь а. Цунна гора шен кхиар, цунах чIоагIа сакъералора, делахь а цунна шен кхачамбадарш ган а хаьара. Дика ладугIура поэта шена доттагIаша бечу хьехамашка, кьаьсттина мехала лорура С. Бадуевс а, М. Мамакаевс а, кхечара а деш долу гIо а, билгалдахарш а. «Вайн некъ» цѣ йолчу, Ж. Яндиевн сийнна язйинчу стихотворенехь цо боху, иза хIинца а лакхарчу поэтически искусстве кхаьчна вацахь а, делахь а, иза шена гондахьа долчу хIокху заманахьлерчух, Даймехкан кхиамех лаьнна язда гIерташ хиларх. Оццунна тIехь хаалора поэта литературехь еш йолу хьалхара гIулчаш:

Ахь, ас а язйир ю
 вайн некъан стихаш,
 Лермонтов, я Пушкин
 вац вайша, хьаша,
 Делахь а, Даймехкан
 тахналлех яз деш,
 Ирс, сердо кхолларехь
 тIаьхьешна вешан,
 Нах-хIуммаь цахилларш —
 дергенга кхачош
 Еанчу заманан
 ши теш ву вайша!»¹.

Поэта ша шена критика ярца боху: «Лермонтов я Пушкин, вац вайша, хьаша». Классикийн произведенеш Iаморехь иза ду-

¹ Мамакаев I. Сб. «Теркан тогIе», «Вайн некъ», агIо 88.

кхазза юхавоьрзу царна тIе, лаккхарчу исбаьхьаллин говзаллин ницкъ цаьргара эца гIерташ. Цунна къавсттина хазахетара клас-сикаша Кавказан халкъийн дахар а, хьал-де а гайтар.

Коста Хетагуровн сийнна язйинчу «Кавказан кIант» цIе йол-чу шен стихтворенехъ цо билгалдоккху поэта дIаяханчу хенахъ ламанан халкъийн дахар бакъдолчуьнца гайтаран хьокъехъ:

Кавказ, хьан лаьмнаш, хиш, Iаннаш,
Ярташ, хьан ламанхойн гIилкхаш,
Маршонехьа кыйсар дуйцуш
Хийламмо язйинна стихаш¹.

I. Мамакаевс цул тIаьхьа йогIучу хенахъ а, шен кхолларалла кхиаран коьрта хьоста иза хиларе терра, оьрсийн литературан классикийн произведенеш Iамийна ца Iеш, еша а йоьшу, Iама а йо вайн къоман кхолларалла, украински ширчу классикан—Та-рас Шевченкон, хIирийн поэтан — Коста Хетагуровн произведе-неш а. Мамакаев дика кхета а кхетара, еза а езара украински къам лоллехъ даллош болчу помещикашна бекхам баре кхойкхуш волчу Т. Шевченкон произведенеш Нохчийн поэтана I. Мамакаев-на цуьнан произведенешкахъ гира ширчу Россехъ нохчийн а, ук-раински а халкъийн цхьабосса хала, декъаза хилла долу дахар. Цундела украински халкъан хьомечу поэте боккха безам хьаьр-чира къоначу I. Мамакаевн даг чохъ. Т. Шевченкон сийнна 1939-чу шарахъ язйинчу стихтворенехъ I. Мамакаевс боху:

Ахъ эрна ца хьешна
Хьо вина латта:
Хьан дахар халкъана
ДIаделла хилла.
Иллеш тIехъ харцонца
Кыйса дац атта;
Дог цIенна бакъ деза
Iамий ахъ хийла!².

Коста Хетагуровн кхолларалла Iамочу хенахъ ламанхойн даха-ран гергара, хьоме сурташ хьалхахIуьтту I. Мамакаевна. Шен Даймахке а, шен халкъе а болу безам, адам дезар гайтина йолчу Хетагуровн поэзино — къоначу поэтан кхоллараллина боккха Iаткъам (влияние) бира. Ша, поэта I. Мамакаевс, дозалла дарца боху цу хьокъехъ:

Кавказ! Ас хIирийн кIант вуьйцу —
Мокхазчу хьан бердех ваьлларг,
Стихца сайн ас Коста вуьйцу —
Шегахъ со халкъ деза Iемарг³

¹ Мамакаев I. «Теркан тулгIе», «Кавказан кIант», арIо 34.

² Мамакаев I. «Теркан тогIе», «Т. Шевченко», арIо 62.

³ Мамакаев I. «Теркан тулгIе», «Кавказан кIант», арIо 34.

Иштта тІаьхь-тІаьхьа І. Мамакаевн кхолларалла, яздархочун говзалла кара а ерзош, кІаргъяла а, кхиа а йолало. ДІайолчу хенахь цо лобху керла, хІокхузаманыхьлера темаш, шен поэзехь керла васташ, нохчийн поэзехь стихосложенин тайп-тайпанчу барамех пайда а оьцу, меттан словарь шор а йо.

І. Мамакаев поэт — лирик ву. І. Мамакаевн цхьацца йолу лирически стихаш шайца байн сингаттам болуш ю. Иза иштта хиларх кхета мегар ду поэт хьалххе нана йоцуш а, цуьнан бІаьргашна хьалха цхьана метта ден ваша а, да а кхалхар а бахьана долуш. Оцу гІуллакхо кІентан даг чохь йовр йоцуш йолу лар йитира. Ден-ненан хьастар хІун ду ца хууш, кІант шен хьалххарчу бераллехь дуййна ша цхьаь кхуьуш вара. Цундела Іаламца гергара вара иза, дезара иза, дийначо дийначуьнца санна къамел дора цо оцу Іаламца. «Дагалецамаш» (1940-шо) цІе йолчу шен стихотворенехь цо гойту шен дерриге а бераллин дахар. Иза кест-кеста воьдура лаьмнашка, Терка тІе, цигахь Іара иза шен даг чохь Іаламца къамел деш.

Кхузахь поэтана дуккха а, тайп-тайпана йолу Теркан агІонаш а, Іаламан билгалонаш а гина: Теркан тулгІех лаьцна цо боху:

Моьттура цара сайна
Хьехар до дог хууш:
КІант, илли алахь ахь
Хезначех, долчех гуш,
Ткьа оха Терк мадду
Хьан аз — тхайн аз лоруш,
Аренца даржор ду —
Хьо а тхайн кІант лоруш...¹

Боккхачу безамца дуййцу поэта шен мехкан лаьмнийн хьокъехь. Кавказ цунна езаш йолу нана а, езар а санна лору цо:

Ва Кавказ,
сан марзо,
сан серло,
безам,
сайн нене,
езарге
санна, хьоь лаьтта².

Кавказан мехкийн Іалам автора къеггина а, хаза а гойту. Ша винчу а, кхиинчу а Теркан хьокъехь боху цо:

Ма хаза ю-кх, хьо, шера тогІе,
Хьан бай тІе цІен зезаг даьлча,
Ма хаза ю-кх хьо, Теркан гІайре,
Хьайна тІе баьццара къаж яьлча.

(«Сарахь теркан тогІехь», агІо 121).

¹ Мамакаев І. «Теркан тогІе», «Дагалецамаш», агІо 180.

² Мамакаев І. «Теркан тогІе», «Кавказан латта», агІо 64.

1. Мамакаев т1аьхь-т1ахьа шен поэзехь Даймохк а, 1алам а, адамца цхьаьна гергара з1е тосуш гайта г1ерта.

Хазчу кху дахаро хьостий,
Вай мерза маршалла хотгий,
— Ду шуьга сан маршал,— олий,
Вайна йоьлуш йог1у 1уьйре.
(Теркан тог1е, аг1о 120).

Поэтан дуьххьарлерачу кхолларалло гойту цо дукха хьолахь ша винчу юьртаххий, Кавказан лаьмнеххий лаьдна стихаш язйина хилар. Оцу г1уллакхо хоуьйту юьхьанцарчу муьрехь 1. Мамакаевн кхоллараллин барам шуьйра ца хилар а, иза кхуьуш лаьтташ волу поэт хилар а.

«Аслаг1ий,
Селахьаттий»
ц1е йолу поэма

1. Мамакаевна шен поэзехь стихийн кегийра форманаш дукха езаш хиллехь а, цо 1940-чу шарахь «Винчу юьртахь» ц1е йолу повесть а, 1939-чу шарахь «Аслаг1ий, Селахьаттий» ц1е йолу поэма а язйина.

1939-чу шарахь партийни органаша ширчу заманах бухадисинчу 1адатийн орамаш гучудахарна, церан т1аьхьенех хуьлчу зуламашца кьийсам латторна кьаьсттина тидам т1ебохуьйту. Октябрьски революци т1екхачале 1адатан бухадисинчуша ч1ог1а новкьарло йора зуда-ламанхочунна божаршца цхьанийсса юкьараллин-политически дахарехь дакьалаца. Оцу шерашкахь 1. Мамакаевс шен хьалхара декхар лору патриархально-родови д1ах1оттамо кхоьллина долу зудчун хала дахар исбаьхьаллин кепехь гайтар.

«Аслаг1ий, Селахьаттий» ц1е йолу поэма пхеа декъехь ю. Поэмин хьалхарчу декъехь автора поэмин турпалхо гайтина. Доттаг1 1еш волчу юьртара д1авовду иза. Кхерамна к1елхьара валархьама, ч1ирхочунах лечкьаш, доттаг1чун х1усам д1атосу цо. Аслаг1ас 1одика йо Шах1идан а, шен езаш йолчу йоь1ан Селахьатан а. Аслаг1ас шег1а маре а йолий, шеца д1айола боху Селахьате. Селахьат реза ца хуьлу Аслаг1е маре яха, дас-нанас дуьхьало ярна. Аслаг1ас Селахьате ч1ог1а доьху шеца д1аяр, делахь а, шен дас-нанас бохучунна т1ера яла ца х1утту ширачу 1адатехь кхиййна йолу йо1. Аслаг1а обаргаш болчу д1авовду.

Автора шен поэмица дуьйцу феодально-родови бухадисинчара нохчийн кьехойн дахар халонгахь латтош хиларан хьокъехь. Кьаьсттина хала дара зударшна. Цуьнгахьа г1о лаца стаг вацара. Автора бохуш долчу дешнаша дуьйцу Селахьатан баланийн хьокъехь, шен дезаш долчу ирсе ца кхочуш дахар хаьдда йолчу:

Селахьат, Селахьат!
Хьан мохь ма шийла бу!
Ахь дан а х1ун дисна,
Хьо хьанна т1е г1ур ю?

¹ 1958-чу шарахь поэта и поэма юхатойина, «Нохчийн лаьмнашкахь» аьлла, керла ц1е а тиллина, арахецна.

Да-нана, хъан ваша,
Хъан везар Гуьллуш ву,
Яхаран ирс некъ
Кхуззахъ хъан хедаш бу! —

Поэмийн коьртачу турпалхойн — АслагӀин, Селахъатан ирс
Гадаташ бахъана долуш духу. Воккхачу моллин — эксплуататоран
хъашташкахъа гӀо доху паччахъан Гедало. Автора 3-чу декъан
юьххьехъ говзаллица пайдаоьцу фольклорни эпиграфах. Цо коьрт-
тан чулацам схъагойту, шена ца везачу майрачуьнга — воккхачу
стаге, молле нуьцкъала маре йохуьйтуш йолчу зудчун-ламанхочун
декъаза де:

Шу сан даге ма ца хьовсу,
Со шун даге дукха хьобжу,
Йина нана, вайн барт хила ма ца туьгу,
Со лакъаза аш ма йоккху.

Адамийн бакъонаш а, маршо а цахиларо адам карзахдоккху-
ра. Царах цхьацца берш цхьалха кыйсаме буьйлуро паччахъан
чиновникашца а, меттигерачу хьоладайшца а. Иштта гловттурса
адамийн кегийра тобанаш, царах обаргийн гӀераш олура.

Иштта, I. Мамакаевн поэмехъ коьрта турпалхо АслагӀа обар-
гаш болчу дӀа а воьдий, цигахъ Ia. Бакъду, обаргаш бовлура хьал-
ха дукха хьолахъ уггаре кьен болчех. Нохчийчохъ обаргаш пач-
чахъан чиновникашна дуьхьал гӀуьттурса. Автора хьахош волчу
обаргийн баьччас Зелимхана а Нохч-ГӀалгӀайчохъ паччахъан ад-
министрацина дуьхьал индивидуальни (цхьалха) кыйсам латта-
бора.

Лара мегар дуй ткъа халкъана дика вевзаш волчу Зелимха-
нан куьйгаллица, терроран некъаца латтийна болу цхьалхаллин-
индивидуальни кыйсам халкъан маршонехъа латтийна, револю-
ционни гӀуллакх ду, аьлла? Лара мегар дуй ткъа Зелимха хал-
къан тхьамда хилла аьлла? Мегар дац. Цуьнца цхьаьна, 1940-чу
шарахъ аряяьллачу поэмийн хьалхарчу изданехъ автора билггал
къеггина сурт ца хӀоттадо оцу гӀуллакхийн хьокъехъ. Обаргаш
кыйсаме бовлар — халкъ маршадаккхаран планехъ лара герго-
ву автор. Цуьнца реза хила тарлур дац. Автора халкъаца цхьаь-
натосу обарган а, церан куьйгалхо Зелимха а:

Маршоне са тесна
Кыйсаме шаьш бевларш

Зелимха тхьамда ву,
Паччахье хоуьйтуш,
Вайн нах мел майра бу
Маршонехъа къуьйсуш...

Иза нийса лара мегар дац. Обаргалла цкъа а ца хилла прин-
ципиально-идейни амал йолуш. Цунна ца гора вайна гуш болу
халкъан маршонехъа болу болам.

І. Мамакаев шен поэми тІехъ обаргалла оърсийн салташца дика гергарло а, уйр а йолуш хилла хилар лара герга ву.

Поэмин хьалхарчу издани тІехъ вай доьшу моґанаш:

Ладоґа, салтий аш!
Ма кхера, схьахилал.
Шуй, шун кьам ца дезаш
Летац тхо, ойла ел...

И ґуллакх дика нийса ца кхета а тарло ешархочунна. Авто-ра цхьана новкьа нисдо обаргийн ґуллакхаш а, Октябрьски революци хиллачу муьрехъ нохчийн цІечу партизанийн ґиттамах а. Цхьана эда а, нисда а мепар дац обаргалла а, Нохчийчохъ цІечу партизанийн парґлатонехъа долу ґуллакхаш а.

Массарна а хууш ду обаргаллин идейни кхетам лоха хилар. Цундела обаргаша оърсийн белхалойн классаций, ткъа иштта шен меттигерчу нохчийн шуьйрачу халкьаций зІенаш хилар ца локху-ра. Кхузара схьадолу обаргийн кхиам а, толам а цахилар. Белхалойн классан, шуьйрачу халкьийн ґло а, партин куьйгалла а ца хилча цуьнан йиш хир яцара маршо леха а, яккха а. Обаргал-ле шен идейни кхетам сел лахара хиларна алакур дацара оърсийн салташка паччахьан режим нийса цахиларан хьокьехъ. Поэмехъ обарго оърсийн салташка боху:

Идалал дехьара
Даккхий шайн мехкаш дерш,
Я Петербухера
Хьал долу купецаш
Ма бац-кха паччахьо
Шу санна тІелокхуш,
Аш хьанна ирс локху?
Я хьанца хІун кьуйсу?

БерхІийтта шо даьлча, 1958-чу шарахъ юхатойинчу изданехъ поэмин автора нийсачу, керлачу кхетамца тодина цхьаццадолу, обаргаллин хьокьехъ долу ґуллакхаш. Оцу ґуллакхийн мах хадор а, амал а, хьалхарчу изданехьчул, аьлча а, 1940-чу шарахъ-дерчул тоьлачу кепара гойту. ТІаьхьарчу, 1958-чу шарахъ ара-ьяллачу изданехъ обаргалла шен хІалхахІиттийнчу, парґлатоне-хъа долчу ґуллакхийн идейни перспективаш йоцуш гойту поэта.

Кхузахъ авторна обаргаллех «цхьалха нах» а олуш, мелла а нийса амал карайо:

ХІинца со дІавоьду,
Хьанна тІе воьду со?
БІаьргаш чохъ ру бода,
Хууш вац хиндерг со!
Борз санна, хьаннашкахъ
Лечкьа сан дезар ду,
Цхьалха нах бу бухахъ,—
Уьш а со саннарш бу.

Автора гойту АслагІин Іалашо цахилар. «БІаьргаш чохь бу бода» бохучу символически дешнаша дика гойту, БІаьргаша дІа-вуьггучу, ша санна болу цхьалха нах болчу дІавахар бен, турпалхочун цхьа а тайпа перспективаш цахилар. Автора цхьацца долу кьеггина дерш юкьадоху, «обарг» бохучу дашо обаргаш яр-тех, аьлча а, халкьах дІахербеш хиларан хьокьехь дийцарца. Обаргаш оцу кепара гайтаро авторан идейни кхиам кхиар гойту тІаьхьарчу шерашкахь.

Уьш цхьаберш — паччахьо
Шайн цІийнах кьастийнарш,
Вайн нехан кхолламо
Дакъаза мел баьхнарш.

Поэмина тІехь автора кьеггина гайтина халкьан кегийчу на-хана юкькьехь хуьлуш долу вежараллин доттагІалла.

ДоттагІий вовшашна муьтІахь хилар ша шен ца кхоорца до-заделла ду. АслагІин доттагІ ШахІид тешаме, майра кьонаха ву. Шен са а, дахар а ца кхоош Селахьатана гІо до цо, кьена мар а вуьтуш, АслагІа волчу ядарна.

«Некь суна хууш бу,
Селахьат, тховса,
Лаахь, ас юьгур ю
Хьо говрахь сайца»—
Аьлча кхо мохь элир,
«Yorlu со... — аьлла, —
Ца хьелуш довда вай!
Кху балех яьлла».

Амма дахаран оцу социальни дІахІоттамехь АслагІий, Села-хьаттий ирсе ца кхечира. Поэмин чулацаман ерриге а кІорггера трагизм цунах йоллу.

І. Мамакаевн «АслагІий, Селахьаттий» цІе йолу поэма чула-цамехь а, исбаьхьаллин поэтически гІирсаца а ешархочун шена тІе боккха тидам бохуьйтуш ю.

Поэмин духках йолу строфаш чулацаман кІорггера маьІна гойтуш йолчу кьеггинчу образех юьзна ю. Дустараллаш а, мета-фораш а поэта дикчу говзаллица кьастайо, Іаьржачу буййсанна, шена ижо лохуш йолу борз санна, поэмин турпалхо, гуттаренна а шен дайна долу дакьа лохуш лела декхарийлахь ву.

ГІийла буйьса ю тІейогІуш,
Малх а хІинца дІабуьзна,
Орцахь бенар аратеІаш
Борз а хир ю ижунна.
Борз. И тховса леларг хир ю
Хьуьнахахь лохуш ижу шен.
ХІинца дуьйна со а лелар ву,
Лохуш дайна дакьа сайн.

Селахьатан эшаршший, АслагІин иллий формехь а, чулаца-мехь а чІогІа гергара ю халкьан эшаршна. Йоккхачу деган йов-

хонца яздина ду Аслаглас шен доттагичуынга Шахиде яздинчу
кехатан могланащ, ша цхьа хилар а, сингаттаме хилар а гойтуш:

Сан жима хIетте а
Десса цIа сой бен
Кхин чохь стаг воцуш ду
Суна сингаттаме, —
Елхаш Iуьлду со
Сайн гIайгIа гоне —
Корах чукхевдинчу
Акхтарган тIоме.

Iаламан лирикин говза мастер хиларе терра, хуьлуш дол-
чийн сурт дикчу фразашкахь гайта хаьа поэтана. Къеггина го
ешархочунна кIорггера гуьйре. Автора хIиттийна долу суьрташ
произведениян чулацамца дуьззина цхьаьнадогIуш ду.

Кхоьлинчу лаьмнаш тIехь
ИндагIаш дийшина
Iаржъллера хьаннашкахь.
Эмкалийн ковранаш
Санна, малхбузехьа
Кхохкаел дIаохуш,
Мархаш яр стиглахь.

Поэмин чулацаман развязка (чаккхе) исбаьхьаллин-эстети-
чески планехь гайта хаьа авторна. Хуьлуш долчу гIуллакхана
гонах дерг дуьззина цхьаьнадогIуш ду поэмин турпалхойн кIорг-
герачу трагизмаца а, психологически амалца а:

Цу хьаннийн кIоргешкахь
Меца борз угIура,
Юькьачу хотешкахь
Акхарой цIийзара;
Сел ирча, сел йохна
Инзаре н буьйса
Кху нохчийн лаьмнашкахь
Дуьххьара яцара.

(«Нохчийн лаьмнашкахь»)

Поэмин чулацаман трагизмо кхоьллина кIорггера сингаттам
белахь а, автора оптимистически чекхйоккху иза, тоьлашха дол-
чу дахаре а, ирсе а сатийсарца, Iаьнна тIаьхьа бIаьсте, буьйса
дIааяьлча Iуьйре тIеяр чагIдеш долчу суьртаца гайтина автора.
ширачу заманан бала дIа а кхоьссина, халкьо сатуьйсуш долу
сирла дуьне тIедогIург хилар:

Къа хьегна сан дайша,
Бала а лайна,
Амма, Iа дIадаьлча,
БIаьсте тIейогIу.
Боданехь хийла вон
Хиллехь а дайна,
Буьйса-борз тIехьаьлча.
Iуьйре тIейогIу.

(«Нохчийн лаьмнашкахь»).

Делахь а, ала мегар дац, авторан ерриге а строфаш лаккхар-
чу исбаьхьаллин тIегIан тIехь ю, I. Мамакаевн дерриге а дижа ду.

Цхьадолчу моґІанашца дохаллаш а, наггахь дешнийн хедо-
раш а делахь а, «Нохчийн лаьмнашкахь» цІе йолу поэма дика
языйна, цу тІехь дац совдерг. Поэмин кьамел халкьачух тера ду,
иза атта а, кхетахь а, чулацам дика болуш а ю. ХІор турпалхо а
шен-шен кьастамаллаш йолуш ву.

«Винчу юьрта»
цІе йолу повесть

«Винчу юьрта» цІе йолу повесть Тер-
ски областехь оьрсийн, нохчийн халкьаша
Деникинан кІайчу эскаринь отрядшна
дуьхьал латтийна партизански кьийсам буьйцуш ю. Граждан-
ски тІеман жимчу эпизодехь дуьйцу, берахь дуьйна ши доттагІ
хилла волу гІалгІазкхи Ларкий, революци иккхинчу хенахь
Сибирера ведда цІа веана волу нохчо Айдамиррий, хкойтта шо
даьлча, Терка йистехь вовшахкхетарх лаьчна. Автора яздо цу
нохчийн юрт кІайчу гІалгІазкхаша дІалацарх цу шимма шайн да-
хар ца кхоош кІелхьараяккхаран хьокьехь. Ларкассий, Айдамиррий
ларьеш йолу хьер дистинчу Теркан тулгІеша дІаяхьарна, суьдхо-
чо, нийса боццу сацамца пхийтта шо хан а тухий, кьехо Айда-
мир Сибире вохуйту. Ларкин аьтто болу, шен боккха доьзал
массо а догнах а боккхуш суьдахочунна кхаь балар бахьана до-
луш, кІелхьара вала.

Айдамиран вашас куьйгалла дечу отрядехь цІен партизан
ву Ларка.

Сибирера веддачу Айдамирна, шен шира доттагІ Ларка нох-
чийн юьрта вьодуш хих дехьаволучохь паромшикан болх беш ка-
раво. КІайн гІалгІазкхий нохчийн юьртана тІелата кечлуш хила-
ран хьокьехь хаам бархьама, Ларкий. Айдамиррий, паром тІе а
хуй, Теркал дехьавала гІурту. Делахь а, перан аьтту ца хуьлу.
КІайн гІалгІазкхий тІекхуьний хІинцца парома тІехь дІаволавел-
лачу Ларкиний, Айдамирний тоьпаш кхуьйсу.

Ларка воь. Айдамирна когах чов йо. Иза Терка чу кхоссало,
йоккхачу халонца дехьаволу цунах.

Айдамир, шен юьртахошка тІебогІуш болчу боккхачу кхера-
ман хьокьехь хаам бан а кхуьий, ле.

Повестан коьрта чулацам — иза Айдамиран, Ларкин дотта-
гІаллехула оьрсийн, нохчийн кьинхьегаман халкьийн вовшашца
болу безам, доттагІалла гайтар, цара кІайчу гІалгІазкхашна дуь-
хьал латтийна кьийсам гайтар ду. Автора гойту и ши турпалхо
шайн халкьашна кІорггера муьтІахь а, тешама а хилар. Даймакхе
болу безам патриотически суртехь гайтина.

Турпалхой Айдамиррий, Ларкий цхьа бац, царна тІехь гой-
ту шаьш маршонехьа кьийсам латтош долу вежараллин ши
халкь.

Повестан автора турпалхочун Айдамиран патриотан тоьлаш-
ха йолу амал гойту. Айдамир хІуьу а дина а шен Даймакха
кхочу. Чов а хилла ша Терках волуш, цуьнан даг чуьра коьр-
та ойла ю — шен юьртахошка тІебогІучу кхераман хаам
дІакхачор, и хаам бале ша валарна кхобру, цуьнан дуьхьа, шен

геллуш болу берриге а ницкъ тѣбохуйту цо бердан йисте кхачархъама:

«ДегІ геллуш лаьтгара, амма бердан йист хІинца а гуш яцара. ХІинца дегІан сел хъашт болу ницкъ кхачоро дерриг а дохо тарлора: билггал хи юккъехъ сечна хин долу бурам цхъана тайпана дІа а дигна, кІайчуша Ларкин дакъа эрчадаккха тарлора; юьртахошна хІума ца хууш, бурамна тІехъ эскар сехъа а даькхина, сахуьллуш юьрте Іаьржа сурт хІотто тарлора; тІаьххъара а, дакъа доцуш тІепаза вар! Мел къеначу гІаддайначунна а, ша гІорасиз хилла кІелвисча, дуьне мелхо а чІогІа дезаш ду. И дерриге а инзараллаш цуьнан бІаьргашна хьалхахула дера кхерстара, амма иза хила тардалар ойлане хоа а ца хоьура».

Повестан автора ца гайтина Айдамиран, Ларкин революционни кхетам буьззина кхиар, делахъ а, повестан турпалхойн гІуллакхаш лелар а, Айдамиррий, Ларкий къехойн хъаштийн тешаме гІаролхой хилар а, шаьш лоллехъ дахкош болчарна дуьхьалшайн дахар ца кхоош кьийсам латто кийча хилар а дика гайтина.

Повеста тІехъ долу гІуллакхаш дерриге Терка тІехъ хуьлуш ду. Терк и гІуллакхаш хуьлуш йолу меттиг хилла ца Іеш, ткъа дийцаран сюжетан коьртачех цхъаь ду. Йоккхачу говзаллица дуьхь-дуьхьад (контрасташ) хІиттадо автора Іалам а, хуьлуш долу гІуллакхаш а. Оцу декъехъ произведени тІехъ хаалуш ду оьрсийн лнтературо а, цуьнан классикаша а авторна боккха Іаткъам (влияние) бина хилар:

«Теркаца гІум гІаттош хьекха болабелира цхъа ирча мох. Кхин дукха хан ялале даккхийрачу а, шийлачу а догІанца юткъа а, сингаттаме а шок етташ чекхбаьлачу мохо акхтаргашна тІера бос байна можа гІаш кадетташ санна, схъа а дохуш, Теркан берда юххехула хъаьдда йоьдучу чІеран букъан басарчу моханна тІедеттара; ткъа сеххъахъ, тІаккха деххъахъ акхтарган бухъ каглуш а хезара. Ткъес деттаран лепарехъ пуш хуьлура лаьхъанах терчу, гІашший, генаший дІайдочу цу Теркан асанан масаллий, аьрхаллий, лаьтта тІехула акхтаргаш а, догІано етта тулгІенаш а».

Турпалхочун Айдамиран хьомечу меттигашка, Терке болу кІоргера безам ешархочун деган йовхо гІаттош, исбаьхьаллица тІеэцар кхулуш гойту автора:

«—Сан Терк!.. Сийна Сибарех.... Кхойтта шо, сийна Терк...— юха а, беза корта гІамарла охъабужура, гоьргана санна, цуна гонах а хийзаш хи чу оьгура Іовраш. Воккхачу стага, аьрру жуьйга маж некха тІе а таІош, бат гІамарна тІе йиллира. Берда тІера Терка чу оьхуш йолу Іовраш мелира цо, даккхийра кьурдаш а деш. ТІаккха а корта хъалаайира. Кхин цкъа а, тІетаьІина, Іовраш а мелла, цунна шеи дегІе ницкъ беъча санна хийтира».

Айдамиран ойланашкахъ автора цхъана турпалхочун некъ гайтина ца Іеш, ткъа дерриге а халкъан дахаран хала некъ гайтина. Цо гойту паччахъан а, цуьнан хьадалчийн а Іазапна дуьхьало йинчеран дахар. Повестехъ авторан цІарах деш долчу къамело довзуйту ширачу пачхьалкхан дІахІоттам нийса цахилар а,

цуьнан хьадалчаша халкъан дезарш лобхуш ца хилар а. Иштта бу шийлачу, догIа догIучу буйсанна, дистинчу Теркан яккхийчу тулгIийн гIовгIанехъ, къехочун дIадаханчу халчу дахаран хьокъехъ хилла болу турпалхочун дагадецамаш:

«Детгара догIа, хьокхура мох, угIура Терк. Воккха стаг, и дерриге а шена новкъа доцуш санна, хьеха а хьехаш садоуш Iара. Топ кхетта кIелдисинчу лобмах тера вара иза. Бес-бесара сурташ хIуьттура цуьнан бIаьргашна хьалха. Дагаобхура, дуьххьара довзалах а хадош, хIокху Терках а ваьккхина, ша Сибарех вахийтар. валлал хала болх, буржалш, вина юрт, гергарнаш, латта тIетесна лоха цIенош, суьйренца пхьобха хIуттуш хиллачу кетIара чхараш диц ца луш хкойтта шарахъ дилхина дог, лаьцначуьра вадар, кхераме некъ, ткъа хIинца, юха кхузахъ...».

Автора Iалам яздарехъ къеггина гойту догIа догIуш йолу буйса цхьаьнайогIу дерриге а дийначуьнца, Iаламехъ дерриге дийна долуш дерг турпалхойн хьолаца цхьаьнадовзна ду. «Дохк санна юькъачу, оцу буоа инзаре акхачу хьуьнхяхъ, дезчу а, дегIе зуз доуьйтучу а озанца, шен кIезех хьадча санна, угIуш борз а хезара лахъхьуо хин йистехъ. Цуьнан угIар, догIанца дера хьокхучу мохан угIарх дIа а оьй, цхьаь хуьлийн дIадахлора цкъа, юха а къаьстара, дIаобра тIаккха а. Оцу лерг гIелдечу, дог Iийжочу гIаранна юккъехула наг-нагахъ, халла а, къорра а, схьа-хезара Теркал дехьарчу нохчийн юьртахъ жIавлеш летар».

Автора говза гойту турпалхочуьнга хIоьттина хала киртиг, цуьнан дегаIийжам.

«Генарчу Сибарехара дуьйна схьа Нохчийн чоннан агIонгахьа гIийла бIаьрг а бетташ, сел гIийлачу узамашца далхош кхуо хийла сатийсина сийна Терк Iожаллин юьгIа а хуьлуш, гIамарх гIовла а йина гуттаренна набарх воьлла охьавижа-х ца текхийнера кхуо шен къена дегI кхуза кхаччалц схьа».

Повесть чекхийолуш Iалам гайтина турпалхочун хIаллакхийларан сурт дозуюйтуш, дог делхош. Буйсанан го а, Iалам а символически гайтина. Ешархочунна цIеххьана хаало Iаламехъ а, дахарехъ а дуьззина тийна хилар. И тийналла турпалхочун санна, дешархочун дагна хало еш яра. «Буйса серлаяла йолаеллера. Ладам болуш мох а бацара. Стиглахъ, наг-нагахъ къегаш гучу-дуьйлуш дара седарчий а, сийна Терк а, доьлхуш санна, гIийла гIар а еш, цхьана эшара охьаобхуш дара».

Повестан стихашкахъ яздина долу дерзоран дакъа цу дийцаран эпилог а ю.

Граждански тIеман турпалхой — Айдамир а, Ларка а халкъан даг чохъ лийр боцуш хилар исбаьхьаллин формехъ гайтина автора.

Оптимистически дегайовхонца дека Айдамира Ларке аьлла долу, шен хьомечу Даймакке кIорггера безамца олуш долу дешнаш:

— Ларка, шек ма валалахъ,
Массо а буйса
Ларъеш бу дозанехъ

Вайн кІентий буйрса!..
— Вайши а вийначух
Сел терчу тховса
Малъелча нэхъ дара,
ТІаьхьешна... Хьовса!

«Винчу юьрта» цІе йолчу повесто гайтинарг жима эпизод елахъ а, иза доккха маьІна долуш ю нохчийн халкъан дІаяханчу хенахьлера луьрачу кыйсаман дахар довзарехъ. Цу тІе вайн кегийрхойн шайн Даймахке тешаме безам а кхиabo цо, мостагІчунна дуьхьал оьгІазло а гІаттайо.

1930-чу шерашкахъ революцин исторически турпалхой гайтарехъа творчески кыйсам дІахьош бара. Цундела исбаьхьаллин литературехъ революцин историн тоьлашха (положительни) болу турпалхой гайтар оьшуш а, мехала а декхар дара.

І. Мамакаев — оцу шен дийцарца дуьххьара исбаьхьаллин прозаца гайта гІерта Нохчийчохъ хиллачу граждански тІеман муьрехъ нохчийн, оьрсийн халкъаша революцин мостагІашна дуьхьал баьхьна кыйсам а, шен оцу исторически муьрах болу кхетам а.

Повестехъ ву коьрта ши турпалхо. МагІарера белхан ши стаг ву и шиъ. Амма белхан халкъан ницкъ а, кьонахалла а ю цу шингахъ. Шайн са а, дахар а дІаделира царшимма шайн Іалашона тІе жхачархьама.

Шен повестан маьІница автора гоїту дахарехъ хуьлуш йолу (типически) турпалаллин амалш а, церан гІиллакхаш а, церан кхетаман чулацам а.

* * *

Шен литературни кхоллараллин хьалхарчу итт шарачохъ (1934—1945 шерашкахъ) І. Мамакаевн стихан тематика Іаламах, лаьмнех, ша винчу юьртах, Кавказах хьаьрчина ю, цул тІех ца йолу. Ткъа цуьнан кхоллараллин шолгІачу муьрехъ (1946—1958 ш.) тематика тІетІа шор а ло, кІарг а ло. Шен хьалхарчу произведенешкахъ поэта яздо шен дуьххьарлерчу ирсах а, ша жима волуш дас хьастарх а, дай-наний доцуш висарх а. Цундела цуьнан дуьххьарлерчу произведенеша иза вина меттигашший, Лаха-Неврий бен ца юьйцу.

Поэтана ца хаьа ша муха кьаьстар ву Лаха-Неврах. Деша вoьдуш 1938-чу шарахъ язйинчу, «Лаха-Невре» цІе йолчу шен. стихоторенехъ гІийла боху цо:

РаьгІнел дехьахъ со цхьа витна
Верас цІехьа вухавoьрзуш,
Моьттур хІетахъ гуттаренна
Юьртах, Терках ву со кьаьсташ.

(«Лаха-Невре»).

ШолгІачу муьрехъ поэтана Іема советски оьрсийн яздархойн литературах пайдаэзарца ойланийн кІоргалла а, темийн чулацам а дика хилийта.

Цундела поэтан кхоллараллин идейни чулацаман маына кхиа а кхуу, шор а ло, керлачу теглан тег а хутту.

Авторан шен жимачу юрте болу безам хийцалуш шор а ло, шен боккхачу, сийлахьчу берриге а Даймакке безам а кхуу:

Ва, хьоме Даймохк! хьайн
Сирлачу некъашкахь
Октябрехь дуьйна хьайн
Хиллачу декхаршкахь
Дуьненна некъ гойтуш
Халкыйн ирс кхолларна
Схьаалахь дан дезарг,
Хьехахьа тхуна.

(«Даймохк»).

Хинца поэта хиш, лаьмнаш, аренаш йийцина ца геш, Даймохк — Советски Союз а юйцу, халкъ маршадаккхарехь латтийна адамийн кыйсам а буьцу:

Дуьхьара дуьненна
Дладаккха бола-дохк
Ирсан некъ гайтина,
Ва нана-тхан Даймохк,
Шен нана санна, хьо
Марзонца безна верг
Зен вовр вац, теша со...
Декъала хуьлда хьо!¹

Поэтан да а, нана а — Даймохккий, партий ду. Цо шен стихашкахь кхайкхабо советски халкъан баккий кхиамаш. Халкъан къамелаца боху цо. Даймакхана-панна хьанал белхаш бан безаран хьокъехь. Даймохк ларар, безар, иза хастор — уггар сийлахь долу гиллакх лору цо:

Нана — мохк, Да — парти,
Вай — бертахь доьзал,
Кхин сийлахь хун хир ду —
И хаьал доккха,
Къонахчун дог долуш
Верг хир вац осал,—
Хьанал къахьогучо
Хьогур ду зокх а!²

Поэта шен стихотворенешкахь Даймохккий, эскарний — къасталур доцуш долу цаалла а лору. Вайн Даймехкан а, эскаран а сийлахьчу ницкъах лаьцна дуьйцуш ша демократехь а, машарехь а кыйсамхо хилар гойту. Цо агрессорш члогла бехке а беш боху 1957-чу шарахь язйинчу «Суьйренан ойла сш» цеге йолчу стихотворени тлехь:

Бу массо а
Наной вайн иштта,
Цу нанойн
Бераш ду

¹ Мамакаев И. «Даймохк», агло 13, 1958.

² Мамакаев И. «Керлачу совхозехь», агло 44, 1956.

Том кечбечунна
Дарделла,
Кечделла
Дуьхьал дахитта¹.

Шен «Керлачу шарца» це йолчу стихотворени тӀехь цо гойту Советски Союз массо мехкашца машар лобхуш хилар. Амма поэ-та боху, Советски халкъ агрессорех ша кхоьру, шен ницкъах ку-ралла а ца еш, вайн Даймохк бакъонан некъаца машарехъа дагӀерта:

Дерриге дуьненан
Халкъашца мерза
Безам бу, машар бу
Советски халкъан,
Агресси лобхучийн
Ямартчу герзах
Лардала, ца кхера,
Йиш ю вайн некъан!²

Амма вайн Даймохк ницкъ болуш хилар а, халкъаш керлачу дахаре дерзор ца сийлахь-воккхачу Ленина нийса некъ гайтар ба-хъана долуш хилла хилар гойту автора. Даймохккий, Коммунистический партий, куьйгалхо Ленинний гайтаран сурт автора цхъана лирически некъаца дуьйцу: Ленинан куьйгаллица хал-къаш паргӀатоне а кхаьчна, Даймохк лазапаххий, кьоблеххий кӀелхъара а баккхина:

Октябран байрах ву
Айбинарг Ленин!
Октябрехь болийна
Вайн махкахь кьийсам,
Халкъашна ленийцу
ПаргӀато яккха.
(«Даймохк»).

Поэтан лирикехь Ленинний, Компартий вовшах къасталур йо-цуш йолу цаӀалла ю. Поэта гойту Ленина Компарти кхоллар а, цуьнан цкъа а лендоцу Илма а. Ленине шен болу безам а, бар-калла а поэта кьеггинчу васташкахь гойту. Цуьнан сийлалла а, ницкъ а цхъана а хӀуманца нисда йиш яц. 1957-чу шарахь язйина «Ленинан Октябрь» це йолчу стихотворенехь тхьамдийн сийлал-ла гойтуш йолу образ башха ю. Оцу стихо гойту мел сийлахь хе-та адамашна Ленин:

Октябрехь ирсан не!
Иллинарг Ленин!
Батта тӀе тоха-кха
ЖӀов-маьрсан байрах
Ленинан, Октябран

¹ Мамакаев И. «Теркан тоӀе», «Суьйренан ойла еш», агӀо 23.

² И. Мамакаев «Керлачу шарца» агӀо 38.

Безамна аьлла,
Тоьург хир яцара
Ламанийн гIайракх
Дагна ма лаъара
Памятник ялла!¹.

І. Мамакаевн поэмехь йоккха меттиг лоцу вайн партин а, В. И. Ленинан а, советски кегиьрхойн а, комсомолан а сийнна язйинчу стихаша. Кегиьрхой кхетамца кхиорехь уьш доккха маьІ-на долуш ю. Вайн пачхьалкхан а, цуьнан халкъийн революцион-ни къеггинчу а дIадаханчун масалина тIехь поэта гойту, культур-ни кхиам хила ыьшуш хилар.

Оцу кепара ю 1958-чу шарахь цо язйина арахецна «Кегиьр-хойн дезде», «VI фестиваль», «Ленинан Октябрь» цIераш йолу стихотворенеш. Адаме кIорггера безам хиларан гIиллакх а, дик-чу амалан кхетам а къаьсттина билгалболуш бу І. Мамакаевн граждански лирикехь. Дикчу дог-ойланца дуьйцу цо адамийн хьо-къехь, доттагIий а, иакъостий а лара безаш хиларан хьокъехь хьехаман бо, даима а цаьргахь диканиг лаха а, уьш мехала лара а Іамабо, шен берийн хьакъ воллу да хила а боху. Стеган дотта-гIалла а, безам а ца хилча, дахар дац:

Нийсаройн безаман
Ахь пусар делахь.
ДоттагIий боцург а
Цхьалха ву хьуна!
Довзалан да хилча,
Берийн хам белахь...!¹.

Адам дезар а, доттагIалла а поэта цхьалха даьккхина ца къаастадо. Адамашна юккъехь долу доттагIалла а, безам а церан цхьатерра ойланаш хиларо а кхуоллу, уьш кхоллало терггарчу зIе-нашца, церан юкъяраллехь вовшашца йолчу уьйрашца, ткъа ишт-та шайн Даймахке болчу безамца а. Адамашна юккъехь долчу доттагIаллина а, безамна а тIехь цхьа барам белахь, ткъа Дай-махке болу безам — барам боцуш алсам а, доза доцуш а бу.

І. Мамакаевн поэзехь стилан коьрта билгало ю къеггина об-разность хилар. Поэта башха дикчу васташкахула шена адамаш а, Іалам а тайп-тайпана долчу сурташца дика девзаш хилар гой-ту. Қъаьсттина билгал ю ишттачу исбаьхьачу суьрташкахь цуьнан стихотворенеш «Терк», «Теркан тогIехь», «Кавказан латта», «БIаьстенан Іуьйре», кхиерш а.

Нохчийн халкъан барта кхоллараллин лирика коьртачу де-къехь илли аларан мукъамехь бен ца хуьлу. Оцу иллешкахь, гут-тар а бохург санна, дуьйцуш долу гIуллакхаш а, хилларш а ада-мех лаьцна хуьлу. Ткъа Іаламан бес-бесара сурташ гайтар сов

¹ Мамакаев І. «Сборник «Теркан тогIе», стих. «Ленинан Октябрь», 1958, арло 11.

² Мамакаев І. «Теркан тогIе», стих. «Ва къонах», арло 41.

Клезиг ду нохчийн иллешкахь. Цундела дуьххьарлерачу нохчийн яздархоша 20—30-чуй шерашкахь шайн кхоллараллехь Iаламан исбаьхьаллин сурташ гайтар, фольклорехь санна, сов клезиг дара. Нохчийн поэзехь пейзажни лирика дуьххьара кхиамца гучуйолу М. Мамакаевн а, I. Мамакаевн а поэтически кхоллараллехь.

1946—1958-чуй шерашкахь, аьлча а, I. Мамакаевн кхоллараллин шолгIачу муьрехь пейзажни лирика исбаьхьаллин лакхарчу тIегIан тIе кхочу цуьнан поэзехь.

Iалам-гайтарехь I. Мамакаевна карадо тайп-тайпана долу куьцаш а, гIирсаш а.

Оцу маьIнехь поэт 50-чу шерашкахь нохчийн поэзехь пейзажни лирикан говзанча а, керлахо а хуьлий дIахIутту.

Шен кхоллараллин тIаьххьарчу муьрехь деган йовхо гIаттош гойту автора лаьмнийн а, Теркан а сурташ. Теркан хьокъехь яз-йинчу стихашкахь поэт къеггина исбаьхьа сурт хIотторе кхочу. Авторна Терк тайта хаьа «КIайчу тулгIешца» а, «барзах угIарца» а, «цхьамза санна, шуьнан хиш Iин чу дахарца» а, «коша тIехь йиш лIакхарца» а. Iалам тайп-тайпанчу кепашца гайтина. Авторан стихашкахь и гайтаран сурташ тайп-тайпана ду. Царна тIехь шуна хезар ю «къежъеллачу тулгIийн гIовгIа» а, гур ю «хин, бейийн гIайренаш» а, «задаккхаран цIен алу» а. И дерриге а башх-башха йолу фон автора цхьаьнатуху садолчу хIумнашца, «мархана тIехула аьрзу лелар» а, «хьуьна юккъехь акха кхокхий делхар» а, «хи санна олхазарш декар» а. Авторан стихаш дика хиларца исбаьхьаллин васташ хIиттош, поэтически ю. Башха дикчу хаарца яздо цо шеран хенийн хьокъехь. Дика схьалоцу цо Iаьнан а, гуьйренан а, бIаьстенан а, аьхкенан а пейзажан къастамалла.

Iаьнан зама автора къеггина долчу дустараллашца гойту. Iаьнан сурт хIутту ешархочунна хьалха «даккхий лайн чимаш, полларчий санна, хьийзаш» а, «цIа доцу дарц кле́за санна угIуш» а. «Керлачу шарца» цIе йолу стихотворени поэтан лаккхарчу исбаьхьаллин говзаллин кеп ю. Авторна иза Даймехкан дахарца зIе тосуш язйина:

КIайн Iа ду Даймехкан
Аренаш кхолуш,
Дайн оьгу полларчий —
Лайн чимаш ловзуш.
Де даздо вай, кIентий,
Керла шо кхочуш,
Йоьдучу, йогIучу
Хенан жамI лоруш.
(«Керлачу шарца»)

Ешархочо Iалам психологически тIеоьцу. Тайп-тайпана долу Iаламан сибаташ безамца гайтаро ешархочунна тIе боккха Iаткъам бо. Поэтан стихотворенеш къеггинчу вастех юьзна ю.

Масала: «Біаьргашна чу хьоьжу бодаш», «ТулгІено хьоьсту», «Хиэ садоьІу», и. дІ. кх.

Со Іийна цу Теркан тогІехь,
Виц а лой, тулгІеш а хьоьстуш,
Цу тогІин эсалчу хІонехь
Мархашца са тіема дуьйлуш.

(«Сарахь Теркан тогІехь»).

Поэта говзаллица схьагойту суьйренан ша тайпана хилар. Цо схьалоцу цуьнан уггаре а хаза агІонаш: «Розови суьйре», «Сийначу кІуьрехь санна долу латта», Біаьстенан хазалла гойту цо башхачу билгалонашца:

Еза йоІ санна тіееьна,
Баьццара біаьсте, я марша,
Хьан дийно хьаьстинчу сунa,
Долчул а марзло-кха вахар.
Іаьржачу басешца наггахь
КІайдаргаш го, генна лакхахь
Малх кьега, хьан мелчу дийнахь
Іаь керча, кІур санна арахь.

(«Біаьстенан юьхь»).

Адамын хьал гайтарехь васташца дуьхь-дуьхьал хІитторах а (контрасташ), исбаьхьаллин параллелаш а поэтан безаман лирикехь хилла ца Іа. Советски стеган дог доккхадеш, вайн Даймехкан хьал алсамдаккхарехьа цуьнан кьинхьегаме болу безам а, халкьан бахаман кхиар а сирлачу, дийначу ирсечу суьртехь гайтина:

Ма тайна, тайна ду
Вайхенан денош,
Хьан дадин колхозан
Ялташ ду шорта,
Цуьнан дадин заводаш,
Чархаш ю говза,
Шайна ирс деллачу
Даймахке хьовса!

(«Ма тайна, тайна ду»)

І. Мамакаевн мотт а, исбаьхьаллин гІирсаш а лаккхарчу тІерІан тІехь бу. Цуьнан произведенеш еша атта а, кьаьсташ а ю, кхеташ а, кьеггина а хиларна, церан чулацам заманан боларах хьаьрчина хиларна ала тарло. Автор тІетаьІІина социалистически реализман новкъахула дІаваха гІерташ ву.

Дахар ша тайпа тіе а оьцуш, автор кьеггина долчу исбаьхьаллин васташкахула иза реалистични гайта гІерта. Цо лаха а лоху, цунна кара а йо мега йолу, кхеташ йолу стихотворенин керла формаш. Ткьа стихан хІор могІа а ешархочуьнга атта а, исбаьхьаллин а тіеэцийтархьама І. Мамакаевс нохчийн литературни кьамел гергадаладо халкьан кьамелана. Поэтан произведенийн

дешнаш халкъан бартан кхоллараллица герггара зIе йоглуш а ду,
кIорггера и кхолларалла литературца цунах шен поэзина пайда
оьцуш а ду. Масала, йоблан юьхь-сибат хIотторхьама автора хал-
къан иллийн дешнаш даладо: «Беснеш а ю, калакойн Iаж санна,
цIен», «БIаьргаш Iаьржа, коканаш санна, ду», «Месаш Iаьржа,
бода санна, ю», и. дI. кх.

Дуккахйолу стихийн къастамаллин билгалонаш поэта, дукха
хьолахь, афоризмех а, кицанех а пайдаэцарх йохку. Цуьнан
цхьайолу строфаш кицанех тера ю, керлачу социально-экономиче-
ски буха тIехь кхоллаелла ю, шайн а, цуьнан чулацаман а соци-
альни амалаш гойтуш ю:

Ленинехь
Стаг Iама веза,—
Ша ву халкъашна
Ирсан некъ хьехнарг;
Хьомечу Даймехкан
Вай хам бан беза —
Коммунизм вай хIоттор,—
Ду халкъо лехнарг!
(«ДоттагIчуьнга кехат»).

I. Мамакаевс ша халкъан бакъволу. лирик хилар гайти. Хал-
къан къамелех дуьзна ду цуьнан стихийн моIанаш. Поэтан хIор
стихехь аьлла, вайна го къеггина йолу ша тайпа билгалонаш:
дуьхь-дуьхьалхIиттайо цо Кавказ, Казбеках юстуш, таккха лаьм-
наш наьртех тардеш. «И. Ведзиевга» цIе йолчу стихотворенехь
поэта дуьйцу, халкъан поэтически кхоллараллин къеггинчу обра-
зах пайда а оьцуш, граждански тIамехь адамийн турпалаллин
гуллакхийн хьокъехь:

Вайн дайша буьйсанах
Деношца хийцина
Емалчу заман чохь
Мел Iазап хьегна,
Дин — доттагI, топ — ваша
Ларалуш кIенташна
Зоьрталчу алуно
Вайн бакъо лехна.

(«И. Ведзиевга»).

«Дин—доттагI», «топ—ваша» халкъан иллийн васташ ду.

Автора, халкъо дечу къамелех пайда а оьций, шен стихийн
маьIна а, мотт а, оьцу кепара яздо. Мел дика кхеташ а, гергара
а ду хIара халкъан къамелан моIанаш:

Оссолом Iалайкум!
Маршалла хьоьга
ХIун до аш, шу могуш,
ПаргIат дуй теьа?
Башха Iеш ду тхо а,
Кхьаьчна дац тхоьга
Зен-зулам. Ткъа кхин сов
ХIун оьшу хьанна?

(«ДоттагIчуьнга кехат»).

Поэта шен произведенешкахъ пайдаоьцу нохчийн литературехъ керлачу метафорех а, дустарех а. «Сан доттагI ву гIарол деш, сема ладоьгуш», «Суьйренга яха сан шерийн йорт», «Дайн оьху полларчий — лайн чимаш ловзуш», иштта кхидерш а.

Поэзи кхиаран коьрта хьоста—мOTT бу, цуьнан дешнийн хIоттам бу. Цо шен стихашкахъ далош долчу дешнаша оцу я кхечу гIуллакхийн ша тайпа билгало къастайой гойту. Поэтан лексика къаьст-къаьсттина литтина ю, цуьнца цунна хаьа амалан а, хиллачийн а шен-шен билгалонаш (индивидуальность) гайта.

Авторан произведенешкахъ васташ, сурташ поэтически ду. Уьш ешархочунна хьалха цIеххьана гучудовлу: «Аренашкахъ ялтийн хIорд, тулгIешца техка», «Теркан куьзпана чохъ маьлхан сурт лепа», «ТогIи чохъ сийна бай, ховха мOTT санна», «Ций ловзу бIаьстенан малх санна».

I. Мамакаевс керла поэтически приемаш яьхна. Иза юкъяволу нохчийн поэзин говзанча хуьлий. Цо пайдаоьцу керлачу рифмех:

Валар а ма хуьлда
Беш дагахьбаллам.
Ас язье стих хуьлда
Беш дагахьбаллам,
Шуьца бакъ барт бу сан,
Сан кхоллам,
Iалам

(«Кавказан латта»).

Дика рифм йогIуш ду дешнаш: «Дагахьбаллам а, тIалам а» «кхоллам а, Iалам а».

Амма и рифмийн керлалла стихан чулацамах дозаделла ду. «Iалам, боху дош, нохчийн литературехъ керла ду. Оцу дашца дозаделла ду «тIалам», «кхоллам» боху дешнаш.

I. Мамакаевс стихаш язйина нохчийн поэзехъ кхетачу, дика йогIучу ритмица. Цуьнан стихаш мукъамца ритм йолуш ю:

Лаьмнашца, Iаннашца,
Чхерийн чалх керчош,
Хьаннашца бердашца,
Гьоргаш бухйохуш,
Некъя тIехъ нисделларг
Шен марахъ хьерчош,
Терк терса, тулгIешца
Буьрса гIар йохуш

(«Ва къонах»).

Оцу стихан хIор строфа цхьабосса дешнаш юхааларца нисйина ю. Дешнийн хIор могIа чекхболу цхьана хеннахъ хьалхарчу слогана тIехъ ударени (тохар) а еш. МогIанашна юккъехъ болу соцангIа (пауза) цхьабосса бу.

Поэта шен стихашкахъ говзаллица пайдаоьцу мукъазчу а, мукъачу а аьзних (алитерацех а, ассонансех а).

Иштта, ша язйинчу стихехь, йоьхна буйса гойтуш сурт хІот-тош, поэта лoьху чeлaкx мoх-дaрц кьeггинa сьхaуxьу долу нoх-чийн мeттaн дeшнийн aьзнaш. Уьш ду: «ю, йoь Іaь»:

Стигaл eрриг тІeйoьлxуш ю
Буйсa Іaьржa, Іaьржa ю,
Стигaл изтІoш лeлxаш гІaр ю
Мaрxаш тІaмцa лeлxаш ю.

(«ДоттaгІ гІaрoллeхь»).

Пoэтaнa шeн стихaшкaхь aьзнийн дийннa гpyппeх гoвзaллицa пaйдaэцa хaьa. Дeшaрxoчуннa дикa гoйтy хaзчy «тийнaчy» дeш-нaшцa aдaмaнa шeн ирсeчy дaхaрx тoaм хиллa хилaр:

Мa тaйнa, тaйнa ду
Вaйн хeнaн дeнoш,
Шeл хaзний кхин йoцчy
Кхуннa хьo вeзa,
Шeл дикний кхин вoцчy
Цуннa хьo eзa,
Вaйн нaнa-мaхкaнa
Шуьшший a дeзa.

(«Мa тaйнa, тaйнa ду»).

Кхузaхь кьaмкьaргaн гІoьнцa oлуш долу aьзнaш дaннe a дaц. Шипящи a, зeвнe a — «ш», «н» — aьзнaшa гІo дo, нoхчийн мaттaхь Іaлaмaн тийнaллa гaйтa.

Пoэтa шeн стихaшкaхь aьзнийн юx-юxa aлaрx пaйдaoьцy дa-хaрaн хилaрш aттa тІeэцa a, кхeтa a, гІo дeш долу, тькьa дикa йoлчy ритмикo a, aьзнийн юx-юxa aлaрo a кхин a дикa гІo дo дуьйцyш долчyнaн сурт гучудaккxa. Вaйнa гo цуьнaн пoэзeхь дий-цaр хaлжьaн кьaмeлaнa гeргaдaлoш йoлу aллитeрaци a (мукьaз-ниш a), aсoнaнс a (мукьaниш a).

Мукьa aьзнaш юx-юxa a oлуш йoлу стpoфa ю хІaрa:

ДІaбузy мaлx дІaбузaлe,
Сьхaкхeтa бyтт сьхaкхeтaлe,
Дaлaл, кІoрни, дaгaр дийций:
Дaлa доллy вaйшa вoвшeх.

(«Сeлaхьaтaн йиш»).

ХІaрa ду Сийлaхьчy Oктябpaн дeнoшкaхь лaттийнa кьийсaм гoйтyш долу сурт. Кхузaхь тeкcтaн мaьІнo лoьху цьхaдoлу дeш-нaш дикa кьaстaлуш хилaр, тькьa кхузaхь мукьaзчy aлитeрaцeх пaйдaoьцy, и aьзнaш кeст-кeстa юxa oлуш. Мукьaзa a, кьaмкьaр-гaн гІoьнцa oлуш долу a aьзнaш дукxa ІaІaдo шa тaйпa билгaлo-нaшцa, чoлxe чулaцaм кхуллy, дІaяxaнчy хaлaчy хeнaн дaхaрaн чoлxe гІyллaкxаш дикa a гoйтy:

Oктябpo гІaттийнчy
ТулгІeнийн дийнaхь,
Мoлxaнo xІoттийнчy
Дoхк-мaрхийн мeттaхь —

Вай динна даьхначу,—
 Дайн таррийн хуьнхахь,
 Доганаха дилхинчу
 Хюььнашна юккьехь!¹.

Строфикан барамаш тайп-тайпана хиларо поэтан стихаш чулацамехь а, исбаьхьаллин кепехь а тайп-тайпана хуьлуьйту. Цуьннан стихаш коьрта долчунна двухсложни а, трехсложни а, четырехсложни а дактилан барамехь язйина ю. Автора четырехстопни хорейца а язйо. I. Мамакаевс дуьххьара юкъяялийна стихосложенин керла формаш халкъан эшарийн мукъамех пайдаоьцуш язйо. Иза ю нохчийн маттахь ша тайпа стих — двухстопни дактиль. Стихан xIop moГla ялх слог йолуш бу:

Масийтта шо хьалха,
 Башлаьмнел лахарчу
 Аьрцнашца хьаннашлахь,
 Бен санна, юрт Iуьллур
 Цхьа акха Iуьллучу
 Цу юьрта тIевorГург
 Лавхьан лар санначу
 Некъах бен ца кхочур.

(«АслаГий, Селехьаттий»).

Нохчийн кхузаманакхьлерчу поэзехь йолуш йолчу четырехстопни хорейца язъярал совнаха, I. Мамакаевс язйо двухстопни хорейца а. Нохчийн къамелехь коьрта долчунна ударени хьалхарчу слогана тIеюжуш а, халкъан къамелана герга а хиларна, поэта нийса пайдаэцна нохчийн стихотворцествехь двухстопни хорейх. «Генна лам чохь» цIе йолчу стихотворени тIехь дика йогIуш ю двухстопни хорей:

Генна лам чохь
 Маьлхан эIенехь,
 Инна юххехь
 Iуьллур цхьа эвл².

I. Мамакаевс шен поэтически кхоллараллехь стихийн чулацам идейни хиларехьа даима гIайгIа а бора, нохчийн халкъан мотт нийса а, исбаьхьаллин а гойтуш йолу стихосложенин керла, тоьлаш йолу формаш а ловхура.

Шеко йоцуш ду — I. Мамакаев поэтически исбаьхьаллехь, халкъан маттаца уьйр хиларехь, къинхьегаман адамийн даг чохь хьанал дерг серладоккхуш, вайн советски Даймехкан ирсе некъ говзачу дашца халкъана бовзуьйтуш, вайн къоман тоьлашха волю поэт хилла хилар а, цуьнан исбаьхьчу кхоллараллин сий халкъан даг чуьра дужург ца хилар а.

¹ Мамакаев I. «Теркан тоГIе», «Октябран хьокьехь йиш», арIо 155.

² Мамакаев I. «Теркан тулГIе». «Генна ламчохь», арIо 61.

Б. С. САИДОВИ КХОЛЛАРАЛЛА

Саидов Билал Саидович вина 1914-чу шарахь Нохчийчоьхь, Веданан районерчу ламанан юртахь — МахкатIехь. Да кьен ахархо хилла цуьнан. 1927-чу шарахь МахкатIехь юьззина йоцчу юккьерачу школахь деша волавелла Б. Саидов. 1930-чу шарахь дешна ваьлла и цигахь.

Нохч-ГIалгIайн национальни театро кест-кеста оьхуьйтуш хилла эвлашка спектаклаш хIитто артисташ. Жима Билал театре воьдуш хилла спектаклашка. Ира хьекьал долчу кIантана чIогIа хазбелла хилла театран болх. ВорхI класс чекхъяьккхинчул тIаьхьа и вахана Соьлж-гIали тIе театральни студе Iама, да-нана цу гIуллакхана башха реза доццухехь. Театр езаялар кьобал ца дора цара. 1933-чу шарахь Б. Саидовс студи чекхъяьккхира. Актеран говзалла кхин а кIаргъя дагадаара цунна.

Цу Iалашонца вахара иза Тбилиси гIала, Шота Руставелин цIарах йолчу Гуьржийн пачхьалкхан театран студе.

Руставелин театрехь Саидовс дешна шина шарахь. Цигара ваьлча, Билал Саидов Нохч-ГIалгIайн национальни театре балха хIоьттина артистан а, режиссеран ассистентан а гIуллакхе.

Цул тIаьхьа Б. Саидовс режиссеран болх бо тайнигийн театрехь. Масех шарахь театрехь болх барна, театран белхан говзалла тIаьIа цуьнан.

ТIаккха хьожу иза драматургехь шен ницкъ зиэн. Драматурган болх бан ойла тIехьажайо цуьнан СаИнд Бадиевс. Уггар хьалха нохчийн драматургин бухбиллина волчу С. Бадиевца чIогIа доттагIалла доглуш хилла Б. Саидовн.

1938-чу шарахь Саидовс язйо пьеса «Зайнап».

Вайн мехкан темашна язйинчу пьесийн конкурсахь 1939-чу шарахь, Соьлжа-гIалийчоьхь хIоттийна йолчу «Зайнап» пьесано шоллагIа преми йоккху.

1940-чу шарахь и пьеса хIоттайо Нохч-ГIалгIайн театрехь. ЧIогIа резахуьлий тIеоьцу иза хьовсучара.

Амма ша сатуьйсу меттиг Билал Саидовна кхечу дезчу гIуллакха тIехь карийна.

Сов дика нохчийн мотт хууш хиларна, Саидов Билал 1937-чу шарахь дуйна схьа волавелла драматически произведенеш оьрсийн маттара нохчийн матте гочъя.

Драматически произведенеш цхьана маттера вукху матте яхаран говзалла, цхьа ша тайпана, къаьсттина башхаллаш йолуш ю. И произведенеш къамелан кепехь (диалогически кепехь) язйо. Цундела цхьана маттахь дика йоглуш йолу меттан башхаллаш вукху матте яхьча, хила доглуш долу маьйна а, дош декар а ца хуьлу.

Пьесин дог ша ма дарра ца гайтало иштта меттиг хилча. Гочдархочунна хаа деза чулацамах гена нацкъар а ца волуш, кхечу вастаран дешнашца, цу пьесин дог доллу меттигаш гайта. Цу балхана тидам а, барам а хаар члогла хила деза.

Ткъа и тайла хаарш шеца долуш ву гочдархо Б. Саидов.

1937-чу шарахь Саидовс гочийна Мольеран комеди «Хилаза ца ваьлла хилла лор».

Цо динчу гочдаран текст Мольеран пьесин текстах — маттаца а, чулашамца а сов тера ю. Цундела Б. Саидовс гочийна Мольеран комеди вайн заманахь а театрехь боккхачу кхиамца хиттош схьайоглу.

Тлом хилале хьалхарчу шерашкахь Саидовс гочийнера пьесаш: «Къийсам дIахьош бу» (Х. Ошаев), «Малх кхеташ» (И. Базоркин).

Саидовс гочийнчу пьесийн тексташна юкьахь карайо иллийн, стихийн фрагменташ. Цо вон гочъеш ца хилла уьш.

Оццу шерашкахь поэтически творчествохь шен ницкъ зиэн хьожу иза.

Даймехкан Боккха тлом болчу хенахь, массо а советски халкъаша мостагIца латтош болчу къийсамо дог а ойий, патриотически а, антифашистски а стихаш язйо цо.

Цуьнан стихаш а, кегийра дийцарш а арадуьйлу «Ленинан некъ» газета тIехь, поэзин сборникашна тIехь а, альманахашна тIехь а.

Иштта ю цо тIеман шерашкахь язйинна йолу патриотически стихаш «КIанте», «ТIемлочуьнга», «Советски эскар», кхин ерш а.

Царех массарел а къаьсттина тидам тIебохуьйтуш ю стих «КIанте». Цу тIехь воккхачу дас, шен кIант фашисташца тIаме воьдуш, дина весет ду.

Нохч-ГIалгIайн театрна гочийнчу пьесех репертуар а кечъеш, Билал Саидовс ша а дакъа лоцу дуккха а спектаклаш хиттош. Актеран болх къаьсттина члогла бина цо тлом эkkхале хьалха.

1939-чу шарахь Билал Саидов СССР-н яздархойн Союзан членашна юкьа изцца. Юккъерачу Азехь волуш, 1944-гIа шо доладелчхьана, партин XX-гIа съезд хиллачу муьре кхаччалц, литературни балхана аьтто боцуш зама нисъелла Б. Саидовн.

1956—1960-чу шерашкахь Б. Саидовн кхолларалла баккхийчу кхиамашца айало. Поэзехь а, драматургехь а, гочдар тIехь а Б. Саидовс дуккха а белхаш бина шераш ду уьш.

1956-чу шарахь Казахстанехь иза волуш, «ДоттагIалла», «Кегийрхойн яьзнаш» цIераш йолчу сборникашна тIехь зорба туху Б. Саидовн стихаш. Цул совнаха «Къинхъегаман байрахх» газетан литературни агIонаш тIехь а (1955—1957-чуй шерашкахь) арайолу цуьнан цхьайолу стихаш.

1957-чу шарахь Казахстанера Нохч-ГIалгIайн республике веанчул тIаьхьа, Б. Саидов Грознерачу тайнигийн театре режиссеран балха вьду.

1959-чу шеран июль баттахь Грознехь арайолу цуьнан произведенийн сборник «Дуьненна — машар» (2000 могIа чулоцуш йолу).

Сборник хIоттийна кхаа декъах: «Даймахкел», «Лирика», «Поэмаш». Ерриге а сборникехь ю 26 стиххий, ши поэмий. Шен литературни хьехархочунна, Бадиев Саьидан цIарах, цуьнан сийдеш, арахоьшу автора шен сборник.

Пхи стих язйинна цо Даймехкан Боккха тIом болчу заманахь, цу тIамах лаьцна. Хьалхарчу декъехь сборник чохь ю стихаш: «Дуьненна — машар», «Ленин», «Партин сацам», «Октябрь», «Вайн кхане», «ТIемло-рыцарь», «8-гIа март», «Керла шо» и. дI. кх. Оцу стихийн цIераша шаьш буйьцу церан чулацам а, тема а. «Революцин мурд» цIе йолу стих — Граждански тIеман турпаллан Асланбек Шериповн сий деш (1959 ш.) язйинна, «ТIемало-рыцарь» стих (1959 ш.) — Советски Союзан турпалла Ханпаша Нурадиловна хастам беш язйина.

Лирикан декъехь ю стихаш: «Нана», «Поэттий, дешархой», «ДоттагIчуьнга», «Дуьххьарлера безам», «Ламанца Iуьйре», «БIаьсте» и. дI. кх., поэмийн декъехь ю ши произведени: поэмаш «Йиша тIемало» а, «Ши бералла» а.

Кху тIаьхьарчу шерашкахь нохчийн матте яьхна цо пьесаш: «Ши Мамед» (Е. Беседовская), «Сийна куьйра» (В. Швемберг). «Ирча йоI» (Т. Якоб), «Тешаме доттагI» (М. Корабельник), «Обарг Али-Баба» (М. Тубировский). 1960-чу шарахь тайнигийн театрна язйина Саидовс пьеса «Ламанаш самадевлла».

1959-чу шарахь дуьйна схьа Б. Саидов Нохч-ГIалгIайн национални театран литературни декъан заведующи ву. Цигахь болхан волавелчхьана, оьрсийн маттара дуккха а пьесан гочийна цо: «Софьин безам» (Р. Хубецова, Хугаев), «Баьццара шляпа» (Насрудинов), «Дегнаш догуш хила деза» (Л. Митрофанов), «Къайсаран ловзар» (А. Курбанов), «Дика чаккхе» (А. Чехов). А. П. Чеховн дийцаршна «Юбилей», «Хирурги», и. кх. а инсценировка йина.

Вуьшта, театрна ца деш, гочийна Б. Саидовс М. Ю. Лермонтовн повесть — «Вайн заманан турпал».

Билал Саидов хьалхарчу могларехь вогIуш литературан юкьараллин белхало ву. Яьдархойн организацин член ша хиларе терра, юкьараллин гIуллакхаш тIехь дакъалоцу цо: СССР-н Журналистийн Союзан член ву иза 1958-чу шарахь дуьйна, Ерриг Россин театрални юкьараллин член а ву.

Нохч-Глалгайн АССР-н яздархойн Союзехь Саидов ву яздархойн литфондан уполномоченни. Цул совнаха, 1959-чу шарахь дуьйна радиоохь «Злуга» цле йолчу радиожурналехь дакъялоцуш а ву иза.

* * *

Хинца тидам сацб беа Б. Саидовн кхоллараллина тлехь. Шина периоде екъалуш ю иза. Хьалхара период — тлом болабала-ле йолу зама, шоллагла период — 1956-чу шарера вайн хене тлехьаччалц.

Дуьхьара язйинчу драматически произведенино — «Зайнап» цле йолчу пьесано, — шуьйра цле яхийтира Б. Саидовн вайн республикехь. Дукхазза а Нохч-Глалгайн театрехь гайтина и пьеса. Шен жанраца драма ю и Язйина хилла и 1938-чу шарахь. Цу пьесано гойту паччахьан колонизаторски политикана дуьхьал вайн наха кыйсам муха латтийна.

Пьеси чохь коьртера роль — и кыйсам латтош хиллачу тхьамдин — Зайнапан ю.

Пьесин дог ду — оьрсийн салташний, вайн нехан кьинхьегам-хошний юккьехь хиллачу вошаллин идея. Кыйсам латтабо царизмаца. Колонизаторски политикана нохчаща цхьаьний дуьхьал лияташ гуьржийн ахархой а бу.

Пьесехь буййцуцу нехан Южалла — йоккха трагеди йолуш ю. Майра ле уьш паччахьаллинна дуьхьал леташ. Иштта ле ша Зайнап а. Амма церан балар дуьненахь дахар члагидеш ду. Пьесе хьовжучунна хаьа национални халкьан ахархойн кхиамца толам хир буйла, оьрсийн белхалоша куьйгалла а деш, царца цхьаьний паччахьах леташ хилча.

Саидовн кхолларалла дийцаре йиллича, ала деза, цунна кхоллараллехь шен башхалла йолуш кеп карийна аьлла.

Оцу кепо кьастайо цуьнан кхолларалла кхечеран кхоллараллех. Уггар хьалха билгалдаккха деза — цуьнан стихийн мотт а, исбаьхьа васташ а, поэтически дустарш а, нохчийн фольклоро члогла латкъам бина хилар а. И хаало цуьнан стихийн ритмикехь а, метрикехь а.

Б. Саидовна кьаьсттина езаш строфика ю — бархI байтах лаьтташ. Дукхачу хьолахь стихийн бархI могла, кхачо йолуш, горгийна, ойла чулоцуш бу.

Масала цу тайпана бархI могла (байт) болчу строфащца язйинна стихаш: «Дуьненна — машар», «Ленин», «Октябрь», «Керла шо», «Вайн кхане» и. дI. кх.

Дукхачу хьолахь Б. Саидовс лелош метрика шиь, я кхоь стопа йолуш, хорей ю. Наггахь, цхьайолчу стихашна чохь хорей а, дактиль а иьелла ю, рога-рогIана могланах хийцалуш.

Оцу тайпана ритмика а йолуш хуьлу халкьан стихаш. Цо гойту Билал Саидовн творчествехь фольклоран латкъам хилар.

Рифмийна члогла тлаьхьаьалла ца лела Б. Саидов, иза цхьа-

долчунна нийса лара а тарло, хIунда аьлча, кхечу поэтийн гIала-
тех и ларло дела; цхьаболчу вайн поэташа, рифма лаца гIерташ,
чIогIа тIаьхьа а бовлий, ца оьшу инверсеш а йой, цIенчу нохчийн
матта тIера дIа а бовлий, грамматика а йохош, нах кхеттане а ца
кхеташ хIума язйо. Саидовн дац иза. Амма ала деза, уггаре а
тоьлаш йолу стихаш — чулацам а, идея а кIорггера а йолуш, дика
рифма а йолуш, ца оьшу инверсеш а йоцуш, языйна стихаш хи-
ларх. Граждански лирикан «Ленин» цIе йолчу стихе хьовсур вай:

Исбаьхьа хиларна
БIаьсте хастайо,
И токхе хиларна
Гуьйре хастайо.
Сан даго хеставо.
Дерриг шеца дерг,
Синтем а, токхо а
Халкъяна делларг.

(«Ленин»).

Хьалхара биъ могIа хIоттийна бу параллель тIехь: бIаьсте—
гуьйре. И биъ могIа балийна Ленинан сийлалла сирла гучуяккха.
Цу тайпана параллель даима карош хуьлу халкъян иллеш тIехь
а. Иштта дуьхь-дуьхьал хIоттадо цо Iаламан васташ — Ленинан
вастаца.

Лаха регIа хьаьжча,
Кхарстош бIаьрг гена,
Ленинан сурт хIутту
БIаьргашна хьалха.
Лакха лома хьаьжча,
Кхарстош бIаьрг сирла,
ТIаккха а го суна
Сурт хьоме дагна.

(«Ленин»)

Хьалхарий, пхьобалгий могIанаш хIокху строфахь халкъян иллеш
тIера схьа а изцна — шен кепехь далийна.

Дустаре буьллур вай и биъ могIа халкъян илли тIерачу могIа-
нашца:

Хьалахьаьжча вайна го
И лекха ламанаш
ЦIе деший ва хилла
Дезачун делира...
Охьахьаьжча вайна го
Чергесийн и раьгIнаш
КIайн деший ва хилла
Езачун елира...

(Халкъян илли).

Дух-духа алар а, параллель хIоттор а, стихаш йоьшучу ста-
гана товш хуьлу, гойтуш йолу ойла тIетIа цу кепо чIагIйо дела.
ХIокху стихехь ши стопа йолу дактиль, кхо стопа йолчуьнца ро-
рогIана хийцалуш ю, амма и кеп массанхьа а чекхъяллалц яц.
Халкъян иллешкара схьаизцна автора эпитеташ «сирла бIаьрг».
«ирсан хIорд», «бакъонан хIорд».

Авторан произведенешкахъ цхъа сакхат карадо: декларативни ду царах цхъадерш.

Халкъан бартан произведенийн Іаткъам бу хаалуш Б. Саидовн йоккхачу стихехъ «Дуьненна — машар». Дукхах йолчу строфашкахъ Іаламан сирла сурташ, ирс долуш, машаре дехачу советски адамашца юххе хІиттадо:

ДогІа а дилхина
Іалам а тІунделла,
И догІа лагІделла
Стиглахъ нур кхерстича,
Басешкахъ ша ловзу
Дин-бекъа ва санна,
Дог ловзуш кхуьучу
Берийн ирс лардо вай.
Цу нуьрца бос къуьйсусу
Зезагаш тоделча,
БІаьстенца сенъелла
Стигла дІахІоьттича,
Бацалахъ ша ловзу
И полла ва санна,
Дог ловзуш ехачу
Ненан ирс лардо вай!

(«Дуьненна-машар»)

Кхарна тІаьхъа йогІу ши строфа а, аналогн йолуш хеда: «Йишин ирс лардо вай», «Вайн дайн ирс лардо вай». Мукъам баьккхича, дика илли хир дара кхунах.

Дукха чІогІа чулацам болуш ю Б. Саидовс язйина «КІанте» цІе йолу стих. ТІом болчу хенахъ язйина пза. Агрессорщина дуьхьал яьккхича шен оьгІазалла гойту автора. Оцу стиха чохъ а халкъан бартан кхоллараллин Іаткъам гойту цо. Турпалаллин иллийн лар тІе а хІоьттина, стиха чохъ вуьйцу дас шен кІант тарво майрачу лобмах, кІезий дайна даръеллачу барзах. Амма ширачу иллешкахъ лобман суртехъ хьехориг Советски Эскаран ТІемалову. Шен кІанте боху дас:

Тешам даг чохъ майра лом,
Баьржаш гой хьуна и тІом?
Со, хьо кхинна воккхаве,
ДІавахийта цу тІаме.
Топ буйнахъ, хьо майра кІант,
КІезий дайна борз санна,
Дог дера, сан майра кІант,
Етташ, ата мостагІа!

(«КІанте»)

Цуьрриг а кхоа ца во дас шен кІант, Даймахкана ша и хьомекхнийна дела:

Хьоме хеташ кхийнчо,
Хьох воккхавеш ваьхначо,
Хьо дІало Даймахкана,
Вайн сийлахьчу партина.

Тахна хьо ло ас цунна,
Кхана кхайкхэхь и соьга,
Ву со кийча дIахIотта
Хьан а, сан а меттина.

(«КIанте»)

Халкъана уггар вон хетарг стешхалла ю. Парти езаро, Лени
нин везаро турпалаллин хьуьнарш гойту советски стажера:

Кхеравалар хьайн даг чу
И деанчу минотехь,
ДIахаалахь, кьеначу
Дадин кIант хьо цахилар.
Холчу нагахь хьо хIоттахь
Кхайкха даде — Ленине.
И цIе даг чоьх латтаяхь,
Иэшор вац хьо мостагIчо.

(«КIанте»)

Чекхийолу стих кху кепехь:

Марша гIойла сан кIант,
Со тешна ву хьох сан кIант,
Толам-байракх ловзаш,
Хьо воьгIур ву, воккхавеш.

(«КIанте»)

Оцунах тера ю автора дейтта шо даьллачул тIаьхьа язйинна
йолу кхин стих. Кхузахь кIант тIаме хьажош кьамел деш нана ю.
Цу стихан цIе «Нана» ю.

ТIаьхьара хьайн цхьа кIант
Хьо цхьалха а юьсуш,
Айхьа тIаме хьажош
Ахь элира кIанте:
«Хьайн сий а, вайн ирс а
Лардечу цу тIамехь,
Хьайн дайша, дайн дайша
Кьийсинчу бакьон тIехь
Хьо майра ца хилахь,
Ас баййна сайн накха
Хьарам бин ас хьуна!»

(«КIанте»)

Лекха мах болуш ю авторан произведени «Вайн кхане». Пар-
тин XXI съезд хилале жимма хьалхо язйина ю и, амма, оцу съез-
дан цIарах ю ала догIу цунна:

Вайн кхане сел сирла
Тахханехь а гуш ю,
Керла шо долорца
Вай новкъа довлуш ду.
ВорхI гIулч а юьстина,
Болам дIаболош ду.

(«Вайн кхане»)

«ВорхІ гІулч» — ворхІ шо ду. ВорхІ шеран план кхочушъеш бечу белхийн инзаралла юйцуш ду дешнаш:

Сийлахьчу вайн партис
Вайна некъ ша хьохуш,
Туьйранахъ ца хилларш.
Го вайна длахуьттуш
Туьйранахьчул чехка
Лаамаш кхочушбеш
Вай оьху кханене —
Сирлачу дуьнене.

(«ВорхІ гІулч»)

Шен произведенийн стиль тІехъ а, маттаца а цхьа башхалла йолуш ву автор. Индустрин темаш ша юйцуш велахъ а неологизмаш (керла тІеизшна дешнаш), ца дало тІерта автор, доьшуш верг ца кхетарна кхоьруш.

Дика а, исбаьхьа а ю Б. Саидовн безам буьйцуш йолу стихаш: «Дуьххьарлера безам», «Дукха везачу кІанте». ХІара тІаьхьара стих сов тера ю зуда-берийн «эшарех».

ХІор хьалхарчу шина могІанехъ оцу произведенина тІехъ автора дустар даладо, межкарийн эшарш чохъ санна. Вукха шина могІана чохъ, дустараллехъ ялийна ойла серлайоккху:

Малххий, буттий орцахбаьлла
Стиглий, латтий доьлхийла-кха
Безаман ницкъ хьобга буьйцуш,
Сан даге уьш хьовсийла-кха.

(«Дукха везачу кІанте»)

Межкарийн эшарш дукхачу хьолахъ, кьорггера даг тІера ойланаш юйцуш ю. ХІетте а кху стиха чохъ авторна карайо метиг, йоьІан дагахъ дерг цуьнан кьинхьегаман дахарх хотта.

Дукха яха дог доуьйтуш,
Сан кьахьега ка йолуьйтуш,
Серло луш берг, сан бІаьргашна,
Хьан безам бу, дукха вахарг!

(«Дукха везачу кІанте»)

«Дуьненна-машар» сборника юккъе ялийна поэма «Йиша-тІемло» — ПетІимат Арсанован безамна ю. И хилла цІен медсе-стра. 1918-чу шарахъ «БІе дийнахъ» лаьттинчу тІамехъ йийна иза. Хазачу маттаца язйина поэма. Амма 168 могІа болчу йоккхачу произведенин ледарлонаш а ю: уггар хьалха аьлча, и произве-дени сюжет йоцуш ю.

Арсанова ПетІиматан яхаро а, цуьнан майра яларо а, дукха бесара материалаш лур яра йоккха сюжетни поэма кхолла. Пе-тІимат Арсановах лаьцна поэта шена хетарг дийцар ду поэмехъ дерг.

«Ши бералла» цІе йолчу шоллагІчу поэмехъ, сборникана юкьа дахийтина цхьа дакъа. Боцца чулацам кху тайпана бу цуь-нан:

Акхмирза цѣ йолу воккха стаг хьалха ялхо хилла лелла. Шен цѣййна юххе гул тѣе хиина йеш, жѣуга а йина, школера богѣу дешархой гина цунна. Воккха Акхмирза дукхавезаш хилла берашна. Яханчу заманах лаьцна хабар дийца олу цуьнга бераша. Дуьйцу Акхмирзас шен берахь хала лизлар. Юьртарчу хьоладайша йазапехь латтош хилла Акхмирза. Хѣара жима волуш дуьйна, кхобуш хилла нанас, нахана яца а йоцуш. Школа, цу заманчохь, гѣенах а гуш ца хилла берашна: ярташмахь хила а ца хилла уьш. Акхмирза воцург кхин берш а бехаш хилла иштта хала. Кѣезиг нах хилла дика бохкуш, нахах бакхарна. Паччахьан йедало гѣо деш хилла цу хьалхошна.

Воккха хилча, Акхмирза жаѣу хѣоьттина даьхний долчу стагана. Жаѣуьнан дахар—ша дерриг а йазап хилла. Хьолан дас хьийзош хилла Акхмирза. Акхмирзас сурт хѣоттадо берашна шина декъе екъаеллачу юьртан: хьал дерш, кьенаш. Дикане сатуьйсус бехаш хилла кьенаш:

Кханий, кханий бохуш,
Дикане сатуьйсус,
Дѣаели жималла
Тхайниг, кхин хир йоцуш,
Шуьниг ду бералла
Оха сатийсинарг!

Шен бераллин сурт а хѣоттадой, Акхмирзас дусту и хѣинца долчу берийн дахарх. Тѣаккха боху цо берашка шайн заманан хама бе:

Варийлац, варийлаш
И диц аш ма'делаш,
Кху шайгахь долчуьнан
Пусар деш хилалаш.

Мотт атта а, цѣна а хиларна, авторан уггар тоьлаш йолчу произведенех ю и поэма.

Авторан кхоллараллина кѣел зил буьллус ала диэза, кечий стихаш дика язло цуьнга. Вайн замано хѣиттош йолчу йалашонашна жоп луш ю Б. Саидовн стихаш. Заманца нийса, цхьана могларехь боккху цо, ша литературехь боккху ког, ша советски поэт хиларна.

Цо хаьржина хатѣ а, исбаьхьаллин йаткъам а халкъан ойнах схьабаьлла... Цуьнан поэзи — халкъан поэзи ю алалур ду. Айпаш а ду Саидовн поэзехь: сюжет яьржина ю цуьнан цхьайолчу стихаш чохь. И бахьанехь декларативни хуьлу уьш. Амма меттан нийсо ца йохош, цѣнчу маттаца яздарна массо а стихаш кхеташ ю цуьнан. Нохчийн литературехь шен меттиг дѣлаьцна Б. Саидовс.

А. Х. ХАМИДОВН КХОЛЛАРАЛЛА

I

Накъ. Хамидов Абдулла Хамидович вина 1920-чу шарахь Йоккхачу Атаглахь. Грозный глалахь, 1935-чу шарахь ФЗУ чекхъяккхина, 1938-чу шарахь кезигчу хенахь цо дийшира пединститутехь. Амма, шен театральни искусстве болу безам сов хиларна, 1938-чу шарахь цигара юкьах а ваьлла, иза Московски театральни институтан актерски факультете деша вахара. Циггахь цо дубхъара длаболийра шен литературни драматурган болх. Шен студенчески заманчохь цо оьрсийн маттара нохчийн матте ехира пьесаш: Л. Толстойн «Боданан Тедал», В. Шекспиран «Отелло», Мольеран «Мещанин дворянствехь», иштта кхин ерш а.

Театральни Институтера, и чекхъяккхале, тлом бахъана долуш, юкьах а ваьлла, 1941-чу шарахь ша Грозный глала юхавешча, цо Нохч-Галгалайн драмтеатрехь шен актерски а, драматурган а болх цхьаьне длакхийхьира. 1943-чу шарахь дубйна А. Хамидов ССП-н член ву. 1959-чу шарахь цунна НГИАССР-н Лакхарчу Советан Президиумо «Нохч-Галгалайн АССР-н халкъан артист» аьлла, сийлаллин цле тиллина. А. Хамидовн литературни кхоллараллина юкьайоглу хIара произведенеш:

1. Сатирически дийцарш: «Абубешар», «Дурдий, Даргий», «Гирмсолтас яккхина са», «Дла коч, схьа коч».

2. Цхьана актеш пьесаш: «Абубешар», «Мохсолтин доьхна де».

3. Яккхийра пьесаш: «Совдаттий, Дауддий», «Тлам сийна кхокха», «Ламанан йол» (Алексеевца цхьаьна язйина йолу).

Цул совнаха цо язйина цхьамогла эстрадни эшарш. Царалахь шуьйра евзаш ю «нохчийн вальсана» цо яздина дешнаш а, забаре байташ а.

II

Нохч-Галгалайн книжни издательствос 1958-чу шарахь къаьсттина сборникца арахецна А. Хамидовн сатирически дийцарший: «Абубешар», «Дурдий, Даргий», «Гирмсолтас яккхина са», «Дла коч, схьа коч» цIераш йолу, кхин цхьана декъехь язйина йо-

лу, сатирически ши пьесий: «Абубешар» а, «Мохсолтин доьхна де» а.

Сийлахь-воккхачу оьрсийн критико Виссарион Белинский аьлла шен сатирах лаьцна йолчу статья тIехь: «Сатира бохург, самукъаллин дуьхьа, цхьацца забарш а еш, хазахета багаатарх ала эшац, хIунда аьлча и юкъараллехь гучудаьллачу цхьацца зуламе, эхье сакхтана дуьхьал вайн карзахдаьллачу деган ткъесдеттар долу дела».

ХIинца вайн хенахь а: социализм хIоттийна а яьлла, сихачу боларца, сацар дошуш, коммунизме вай доьлхучу муьрехь а вайна пайдехь долу, дIатаса мегар доцу герз дусатира. Цунах лаьцна доккха маьIна долу хьесапаш ду накъоста Н. С. Хрущевс язйинчу—«Искусствон а, литературан а халкъан дахарца йолу уьйр чIагIъярехь» аьлла, цIе йолчу статья тIехь а, XX-чу партсъездан литературах лаьцна болчу сацамашкахь а. Церан коьрта маьIна хIун ду аьлча: вайна тахана а оьшу сатирически а, ца кхоьрруш, майрра вайн сакхташ Iорадохуш йолу, критически а произведенеш, амма уьш исбаьхьаллин формица дика а, социалистически реализман некъашца йогIуш а, вайн советски дахар кхиорехьа язйина а хила еза.

Максим Горькийс боху: «Социалистически реализм ю» ширчу дуьненах «бухадисинчу сакхташна дуьхьал йирзина, царах долучу зуламашна, уьш орамашца дIадаха дагахь, дуьхьал кыйсам латтош. Амма цуьнан коьрта декхар ду: вайн халкъан социалистически революционни кхетам а, дог-ойла а айар»*.

Цуьнца а дуьстина хьовсур вай муха ду А. Хамидовн сатирически дийцарш.

А. Хамидовс, вайна юккъера цхьацца кхачамбацарш ма дарра майрра Iорадохуш, царна юххехула, кьеггина схьаухьу вайн юкъараллин кхиамаш а, вайн халкъан ирсе дахар а, кхачамбацаршна дуьхьал дешархочун дог-ойла кхин а чIогIа ойуш.

* * *

«Абубешар» цIе йолчу дийцар тIехь, харц дозаллаш а деш, балхах а къехкаш, атта лелачу Абубешарна ца лаьа шен зудчунна Баянтана гIо дан а, цуьнца, юххе а хIоттийна, базар ваха а. Цунна иза эхь ду мовтту. И, ширчу заманах бухадисина бодане Iадат, автора ма гайттара, дукхах болчара дIатесна: дукхах берш хьанал болх а беш, колхоз кхиош бохку.

Автора шен дийцаршна тIехь гойту — оьрсийн адамашца вайн нехан долу доттагIалла а, цаьргара вайнахана хуьлу вошалла а: гихь беза мухь а бахьаш, халла йогIу Баянт колхозан бригадира Ивана, саца а йина, шен хIургона а хаййна дIайигира. Иштта, тIехула хьаьжча кегийра а хеташ, амма маьIна доллуш меттигаш дуккха а ю цуьнан дийцаршца.

* «М. Горькийн кехаташ». «Литературни газета», 1954, 17 июнь.

Вайн халкъана юккъехь Іадатийн орамаш советски дІахІот-тамо хадийна хилар, советски гІиллакхашкахъа бевлларш вайна юккъехь алсамбовлар, къеггина гучудоккху автора шен дийцаран І4-чу агІона тІехъ:

«Абубешар ницкъ ма кхоччу чехка и шкаф бухкарца цуьнан букъа тІехъ чІагІъа гІерташ воллура. Кху шиммо лелориг гуш лаьттаху, кхеран колхозерчу стага, Селимгирас, тІе а веана, элира: «ХІара, Абубешар, оцу шкафана тІехула тІе хІунда ца хоу хьо?»»

— ХІунда боху ахъа? — элира, цо дечу къамелах шекваьллачу Абубешара. «Аса, дера, боху хьуна ца ваха атта хир долуде, — аьлла, Абубешарна Іуттуш жоп делира оьгІазваханчу Селимгирас. ДІахъажахъа оцу зудче! Иза-х оцу шкафа бухахъ гуш а яц. Адам дац хьо. Эхъ ца хета хьуна оццул еза и шкаф, бежанна санна, цуьнан ги йолла?»

— И хІун бехкаш ду ахъа дохурш, ва Селимгира? Аса сайн ги йолла-м ца еза иза?

— Еза те, цуьнан ги ца юллуш-м. Хьан доьзалан нана хила езаш, хьан зуда яц иза? Цхъана а гІиллакхаца а, оьздангаллица а, кьонахаллица а, акхараллица бен, догІуш хІума дац хІара ахъа лелош дерг. ДІахъажал оцу, го а бина, хьайга хьобжуш. оьгІаз а бахана лаьттаху нахе, эхъ ца хета хьуна царехъ? — аьлла, Селимгирас шен къамел хадийра».

Автора гайтина вайн советски юкъараллин гІо бахъана долуш, вайн нохчийн зударий а божаршка дІанислуш кхиар. Дийцарна тІехъ гойту: Баянта шена бечу ницкъана дуьхьал ян езаш йолу дуьхьало яр; шен хІишІ-пІишІалгаш чекхдала йиш яцарх а, уьш шена а зенехъ хиларх а кхеттаху Абубешаран дог-ойла керлачу, нийсачу новкъахъа ерзар а.

Вайна юккъехъ хІишца а хаалуш долчу, амма сихха дІадаккха дезачу, зударий тІаьхьатиттарна дуьхьал дерзийна ду и дийцар.

* * *

«Дурдий, Даргий» — цІе йолу дийцар ду мийлархошна дуьхьал дерзийна. Юьртан колхозехъ а, МТС-хъ а хьанал белхаш а беш, тайна са а кьобруш, оьзда бежа юьртан бахархой. Царна юккъехъ Дурда ву ша тайпа ойла йолуш. Хьаькамаллин болх бен шена бакъахъа бац а бохуш, наха беш болу, сийлахъ-юьртбахаман болх биан а ца вешаш, къаьркъа муьйлуш, хІумма а ца деш, вежна лела юьртахъ Дурда.

Автора дастамаллица хІоттадо цуьнан сурт: «Цхъацца ког а боккхуш, муст а велла, тІам бойна маккхал санна, олла а велла, вогІуш гуш вара Дурда... цуьнан цІийбеллачу бехацу мере хьаьжча, гуш дара и маларца долчу гІуллакхана тІера хилар». Йоккхачу юьртахъ шех тера накъост цхъа Дарга бен ца караво цунна. Дарга а ву цунах терра—маларрий, маларал а хьалха спекуля-

ций яккхина хыйзаш. Юртахой шайн юкъара бахам леррина кхиош бохкуш гайтина:

«Тахана кIа чудерзош бIе кхузткъа процентана кхочушийнера Мусаевн бригадо белхан норма. Массеран а дог-ойла айелла яра. Тахана шайн чекхдаьлчачу белхан дийнах лаьнна къамелаш а деш, юх-юххе а хIоьттина, вогIура бригадир волу Мусаев Халид а, цуьнан бригадехъ волу Дудаев Iела а. Геннахъ акказех а тасавелла лаьтта стаг шена гича, Мусаевс элира: — «ДIахъажал, Iела, дIо акказех а тасавелла лаьтгачу стаге, муха хета хьуна цо лелориг».

Вехна тIуртIузваьлла, хотташлахъ верриг бех а велла волу Дурда цара цIа вуьгу. ЦIахъ цуьнга хьоьжуш доьзал бу: зуда ю, бераш ду. Боьха бедарш цунна тIера дIаяьхна, майра дIа а вижийна, уш цIанъя хIоьттира цуьнан зуда Байсари. Автора боху: «Леррина оцу бедаршкий, мачашкий, хъаж а хъаьжна, шен майрачо массо а дийнахъ бохург санна лелориг дага а деана, учарчу бIогIам тIе а тевжина, шен дог Iаббош, йилхира Байсари». Мийлархошна дуьхьал чIогIа дог ойу цу дешнаша.

Байсарин дог-оьцу Мусаев Халида, Васильевс, — цара тIелоцу и муьйлучуьра сацава а, балха нисва а.

ХIор А. Хамидовн дийцар а ду шен тIаьхье диканна хьоьхуш. Цо вониг цкъа а тоьлла дитац. Иза а ду — социалистически реализмаца догIуш.

Алкоголизмана дуьхьал латтош къийсам кхин а чIагIбинчу кху муьрехъ, къаьсттина актуальни, вайна оьшуш ду и, исбаьхьал-лица яздина дийцар.

* * *

Спекулянташна дуьхьал хъажийна ду А. Хамидовн. «ГIирмсолтас якккхина са» цIе йолу дийцар. Адаман оьздангалла а, цуьнан бахам а ойург юкъараллина лайдехъа болу болх бу. Вайн советски махкахъ къаьсттина сийсаза хета иштгачу балхах къехкаш, шена атта вахар лобху стаг. Спекулянтан амат ма дарра схьагойтуш, и маьттазавоккхуш, массо а агIор цуьнан сийдацар, и халкъан къиза мостагI хилар схьаухьуш, цуьнан нисса сурт хIотIадо автора. Дийцаран юьххьехъ автора яздо:

«Гуьйренан цхьана шийлачу дийнахъ, ханна ткъепхийтта шо долу стаг лаьттара, шозза тIекIел йинчу туьканна гена доцуш долчу, акхтаргаш юккье а хIоьттина. Цуьнан, лила тоьхча санна болу, сийна ши бIаьрг, лаьхьано санна ира, туьканан неIара тIе-боьгIна бара».

Автора тIетIа Iорайоху спекулянтан сийдоцу амалш.

Йоккха стаг Маликат лея гIерташ, тамашийна кьера дуйнаш буу ГIирмсолтас:

«Айса туьканахъ деллачул сов аса хьоьгара шай даккхяхъ, маттах Iуьрг долийла сан, бIаьргаш тIе кIайн марха йогIийла суна, хье тIе кIайн кIуж болийла суна, дала сайн цийнах цIе яьлча,

хи тоха стаг воцуш, бѣаьрза хыйзавойла со, дала...» и тайпа дуй-паш дуй йоккха стаг цейоккхий, тешайой, цунна, кхузза совмах боккхуш, юаюхку Пирмсолтас ша оцу туьканара схьаэцна йолу хѣума.

Цул тѣаьхьа: «Ша яьккхина са кучан аьрру кисана, корта аьт-ту кисана а биллина, цхьана кьорзачу бехчалгаца, шен деман гала санна болу, мара цѣан а бина, шен гали схьа а эцна, керта юххехула охьаовалевира Пирмсолта».

Иштта, ма варра схьагойту автора халкъан мостагI — спекулянт.

Цо тѣаьхьара а йоккхуш йолу са, кьинхьегамхойн дегнаша кьобалдарца, судьдо цунна хан тохар ю.

* * *

Дегазалонашна дувхьал, лело гѣллакхаш дог цѣнна лелада-рехьа яздина ду исбаьхьа дийцар — «Дѣа коч, схьа коч».

Мотт цѣнна исбаьхьа бийцарца, хѣотто васт говза хѣоттор-ца, кѣоргга беламе хиларца, массарал тоьлаш хета и дийцар.

Цу дийцар тѣехь а автор вац юьртбахархойн дахар долчул совнах кьегина гайта гѣрташ. Ма дарра гойту цо шен массо дий-цар тѣехь церан дахар, церан халонаш. Амма и халонаш — даха-рехь хуьлуш йолу халонаш ю. Автора гойту, уьш юкьараллин белхаша денна дѣайохуш хилар. Авторан цхьа а персонаж вац коллективах дѣакъастийна гойтуш: цо шен массо бийца бехки-нари коллективан кьинхьегамца бустуш гойту. Иза а ду, цуьнан социалистически реализмаца вазар, и ду цуьнгара вайн тѣеххуь-учу яздархоша шайна ѣамо дезарг. Цу доцчачу дийцар тѣехь ду-кха ю психологически нийса тидам биша меттигаш, масала яздо:

...«Хелисата ша тѣе муха оьцу хьожур ша аьлла санера Забу. Шаа а шера и хууш йолу Хелисат, шен кийчча дѣаяла йоцчу кѣа-денна жимма йоьхна яра. Сихха йина хьешана хьалха юург а йил-лина, «со хѣинца схьайоглу хьуна», — аьлла, Хелисат чехка чуй-ра араелира. «Там бара кхо со кучана хѣума а ца луш дѣаяхий-та», — бохуш са а гатдеш, хѣума кхоллуш йара Забу».

Цул тѣаьхьа, Хелисата, шен лулахочуьнца — Жарадатца, динна кьамел, и дагахь ѣамадалла, хаза ду.

Тѣаьхьара а карайо Хелисатна, тоххар хьалха Забус шена елчачух лулахочуьнца юа хуьйций, Забуна совгѣатана юахайла кѣадийнан кийсик:

«Хѣара, Забу, бе-берса яцахь а, хьуна хѣара хѣума яла лаьа суна, — аьлла, шен карара, кехата юккье хьарчийна йолу кѣади дѣакховдийра Хелисата.

— Делахь ма ца оьшура хѣара. Хѣунда хьоьгура ахьа хѣара локхуш кьа? — аьлла, схьа а эцна, шен карарчу тѣоьрмиг чу те-сира Забус... Хелисат и новкьа а яьккхина, «ма дика ду-кх хьо кочара яьлла», — аьлча санна, доккха са а даьккхина, ков тѣе а оьзна, чуяхара. Кхан доххал гена ялале, газет а даьстина, шена

еллачу кIадене хьаьжира Забу. Дукха цунна реза цахиларна, цуьнан лахара балда, деман гала санна, хьаьвзина дIахIоьттира, ши цIоцкIам айаделира.

Автор воьлу, вайна юккIехь Итталуш йолчу дегазалонех. Амма иза дуьхьал вац вайн халкIан цIенчу оьздангаллин гIилла-кхашна.

Дуьхьал вац и вовшашна совгIаташ дарна а. И дуьхьал ву дегазалонашна а, хIун-муха ду хьажархьама, вовшийн зерхьама, дагахь доцуш лелорашна а. 42-чу агIона тIехь цо боху: «Стеган вахарехь цхьа дезде деана, — зуда ялийна меттит хилча, кIант я йоI дешна яьлча... я уьш санна долу кхидолу гIуллакхаш бахьана долуш, шен тарлуччул совгIат дар хаза ду. Амма, схьаелла дела дIаяла еза бохуш, и кучамаш дIай-схьай хуьйцуш лелош дерш ца оьшуш ду. Уьш дита деза вай»...

III

«Мохсолтин доьхна де» — цIе йолу, цхьана декIехь язийна сатирически пьеса ю, вайна юккIехь наггахь нислуш болчу, ледарчу белхахошна дуьхьал ерзийна.

И тайпа «белхахой» шайш дIахIиттийначу балхахь шайгара пайда балахьара-кх аьлла ца хеташ, мелхо а, оцу балхах, шайна катюхна пайда баккха гIерташ хуьлу. И тайпа «белхахой» Iора-бохуш, вайн халкIана уьш цабезар кIеьггина схьаухьуш ю и пьеса. Цу хотIехь болчу белхахошца нисло бюрократизм а, шен куй-галлехь болчу белхахошца харцхилар а.

Мохсолта ХIуьлкаев, 40 шо долу, Казахстанехь ша лелийна харцонаш кIайла а яхийтина, вайн республике всача, цхьана гергарлонца райпон председателан балха нисвелла. И болх, хьанал бича, шена баркалла а доккхур долуш, халкIана шегара дуккха а дижаниг а далийта тарлуш бу. Амма халкIан гIайгIа яц Мохсолтина: катюхна, шена цигахь ериг яккха гIерта иза. Цул совнах, ша хьалха балийна, амма ша Казахстанехь тесна битна зударий кIайла а бахийтина, сихвелла шен кIоначу, 20 шо долчу секретарца, Хьавраьца, шена захало дийца а гIерта и. Дегазалонаш а, подхалимство а (мотхьекхарш а) — йоллу цуьнца. Амма оцу «хьуьнаршца» воьлу Мохсолта гена дIа ца воьду вайн керлачу юкIараллехь. Советски оьздачу юкIараллехь гуттар а карабо ишттачарна дуьхьалбовла хьанал а, майра а советски нах. Шен секретара Хьавраа, бухгалтера Мохьмаддис, берийн яслин заведующие — Саибата, юха, Казахстанера схьакхьачначу Мохсолтин зударша: Азмана, Залпаа цара цхьаьне Iоравоккху иза!

— ХIаллакIхилале, катюхна цIинг бан беза кхузара! — олий, ойла хуьлу Мохсолтин. Цу массо шен сакхташна тIе тешха а ву иза. ОьгIазIьяханчу цу кхаа зудчо ша етта хьовзийча, доьху цо царга: «Со велла сан докIа тIехь доьлхийла шу, бегашийна а и кеп яло елахь!» ... Амма... телефон чухула схьахоуьйту, Мохсолте прокурора тIекхайкхар.

— Довхна де ду! Довхна де! — боху Мохсолтас. Хир а ду вайна юккѣхъ ишттачеран де довхна! — боху маѣна ду пѣсица дерг.

Говза шадбехкар а, синкѣраме шадбастар а долуш дика сатирически пѣса ю — «Мохсолтин довхна де». Иштта синкѣраме ю «Абубешар» џѣ йолу, оџу дийцарх яѣккхина, џхъана актѣхъ йолу пѣса а.

* * *

Иштта бу А. Хамидовн массо а дийцарийн а, пѣсийн а идейни чулацам.

Церан исбаѣхъаллин корматалла а, церан идейни чулацамца нийса йоглу. Хьовсур вай, исбаѣхъаллин аглонгахъара муха хлоттадо автора исбаѣхъаллин сурт а, бустам а.

Сборникан 5-чу аглона тѣхъ яздина:

«Дуьнен чохъ йорт йиттина кѣдѣлча санна, мархаш ламанца набарна тевжинера». Вайн халкъан фольклорни васташ дало а хууш, хаза хлоттийна и Іаламан сурт. Масала 8-чу аглона тѣхъ яздина:

«Кертахъ гѣуллакхаш деш, сер дайна котам санна, хъаьдда хыйзаш яра Баянт».

13-чу аглона тѣхъ Абубешара боху:

...«Юьрто а дуьйцуш, юкъ лергина шинара хуьйла сох, хьо соьга ягѣлахъ, аса хьо куьйгаш тѣе а йиллина лелор яцахъ».

15-чу аглона тѣхъ яздина:

«Дукха холча хѣьттина, цуьнан юьхъ, оза а йина, яхъеллера; лахара балда, наб озийначу говран санна, олладеллера».

30-чу аглона тѣхъ яздина, спекулянтах лаьцна: ...«Милиционерх цуьнан бѣаьрг кхетчи, дукха кхералой четахъ примус латийча санна, џѣ летара цуьнан дегѣлахъ».

Кхин а дукха бу цуьнан произведенешца иштта хаза бустамаш. Шеко йѣцуш, А. Хамидовн мотт исбаѣхъаллин говзалла йолуш, вайн халкъан маттаца нийса боглуш бу. Цуьнан дийцарийн а, пѣсийн а сюжетан болар, сингаттаме доцуш, шен коьрта зил тѣхула сихха дѣахъош хуьлу; чулацаман дѣахлотторан кеп лелориг къастош хлоттайо цо.

* * *

Амма џхъаџа гѣалаташ а, ледара хеташ меттигаш а ю цуьнан произведенешца.

Массо а дийцарийн чаккхе диканехъа ерзор, иза ишта хила дагѣлахъ а, автора и сов атта нисдо.

Масала, хлоттийна бахъана онда а доцуш, дикачу новкъахъа атта йѣьрзу Абубешаран ойла. Иштта атта џа хийцало гѣалатчу новкъахъ вехха леллачу стеган ойла.

Вехна лелачу Дурдин хѣусамнана Байсари а атта тѣхалучух тера хета ешархочунна — шен мар, кеста вехналелачуьра юха а

вирзина, балха глур ву бохучух и тешча. Хилча дика а, ешархочунна луург а, нштта хилийта дезарг а ду иза, амма цу хинболчу хийцамах ешархо тешош, цхъа онда бух хлотто беза. Сов атта толо «Дла коч, схъа коч» цле йолчу дийцар тлерачу Забун амал а.

«Гпирмсолтас яккхкина са» цле йолчу дийцар тлехъ Гпирмсолта милиционеран каракхачар комически суьртехъ хлотто дезара.

Авторан мотт, лакхахъ ма гайтгара, дика боллушехъ, цуьнан дийцаршца нисло меттан ледарлонаш а.

Масала, 5-чу аглона тлехъ, цхъана роггтлехъ цуьнан кхо предложени — «яра» бохучу дашца чекхйолу.

6-чу аглона тлехъ ю цхъа йоккха, 7 могла чулоцуш йолу предложени: «Цунна моьттуш, ша стагца дов даккха ца кхийрича а».. аьлла йолалуш. И «ча а» аьлла йолу чаккхе йолхазза нисло цу предложенехъ.

7-чу аглона тлехъ яздина:

...«цунна гира, шена тлеххачча воллуш, марахъ цхъа шо сов зама хир йолуш волу шен клант а волуш, хаза кечъелла юххе яьлла йоглуш зуда а йолуш, воглуш шен лулахо Мохъмад». Кхузахъ — «уш» йолу чаккхе 6-зза ялайо, цу тле шех кхета хала а ю и предложени.

8-чу аглона тлехъ йоккха предложени ю, 8 могла дlалоцуш: «И хьуна эхъ ду моьттуш эхъе хъаха дацара, Абубешар, эхъ хъаха ду шен Даймахкана ямарт хилча»... и. дlа кх. Цу цхъана предложени тлехъ: хилча... дича... гича... боху дешнаш далаш «ча» аьлла йолу чаккхе 11-зза ялайо!

Юха циггахъ, кхозлагlчу предложенехъ... «вахна а, ...дика а» — бохучу формехъ «а» — боху союз 6-зза ялайо!

Дlадайича а мегар долу, совнах дешнаш эрна далаш меттиг а ю цуьнан предложенешца.

17-чу аглона тлехъ аьлла: ...«балха боглуш гуш бара белхалой». Аьлча дика дара «балха боглуш гора белхалой». Я циггахъ, лахо, яздина: ...«буфете воьдуш вара» мегара дара яздинехъ: «буфете воьдура» хьовсур вай цунах хlун хуьлу и «яра» боху глагол дукха ялийча. 24-чу аглона тлехъ яздина ду:

«Месаш, цхъа а хорма йоцуш, хъаьрчина, ята а етта яра, Даргас буй тоьхна аьрру бlаьрг lарж а белла бара, бlаьштиг, диттах кхетта яьшна яра. Ткъа, овкъаран басахъ йолу цуьнан юьхъ, йистица санна севсина яра... Дог оьла сингаттаме яра».

Цу тайпана долу йозанан шардаза диснарш кхин а хаало цуьнан дийцарш тлехъ. Делахъ а, цаьрга кхолалур йоцуш ю Хамидовн произведенийн меттан исбаьхьалла.

* * *

А. Хамидовн сатирически дийцарийн а, пьесийн а идейни чулацам, политически нийсачу зила тлехъ маьлна дlахьош а, Даймакхе болу безам кхин а лакха ойуш а, коллективни кьинхьега-

ман ӱздангалла, вайн къаьмнийн доттагIалла безамца гойтуш а хIоттийна.

Сатирически жанрехь А. Хамидовн талант къеггина хилар билгал ду. Ала мегар ду: нохчийн литературехь сатирически жанр керлачу тIегIана тIе яьккхинарг ву А. Хамидов.

* * *

«Совдаттий, Дауддий» цIе йолчу, 1958-чу шарахь Грозный ГIалахь арахецначу А. Хамидовн пьеси тIехь гойту—паччахьан заманцохь нохчийн юьртан хьолахоша, паччахьаллин Iедалца юкъахь, вайн къинхьегамхойн халкъана тIехь латтийна шалха Iазап, ткъа, оцунна дуьхьал нохчийн къехоша, оьрсийн халкъан гIоьнца, къийсам гIаттабар а, нохчийн зударшна тIехь, Iаьржа Iадаташ бахьана долуш, хIетахь къаьсттина чIогIа латтийна хало а. Автора майрра емалдо Iадатца дохку харц гIиллакхаш, таханенгахь а вайн керла бахам кхиорехь новкъарло еш долу. Идейни агIонгхьара мехала маьIнаш дуккха а дохку цу пьесица. Цу тIехь гойту: халкъана йолу молланийн ямартло; Iадатийн хьехам, коьрта долчунна тIехь, хьолахошна пайдехь багIар; меттигера халкъдацорхой паччахьаллин Iедалца цхьаьна хилар; чIир лелаяр бахьана долуш халкъана хуьлу зулам къаьсттина Iеткъаш хилар; зударийн бакъо яцар вайн халкъан ӱздангаллица цадагIар; нохчийн халкъ паргIатоне далар, оьрсийн гIоьнца бен, белхалойн классан куьйгаллица бен кхочушшила йиш яцар.

1959-чу шарахь дуьйна Нохч-ГIалгIайн драмтеатрехь хIоттош йолу и пьеса, зрительша къобалъеш, вайн халкъ идеологически нийсачу кхетамехь кхиорна пайда бахьаш схьайогIу. Исбаьхьаллин агIонгахьара а дика нисъелла меттигаш ю цу пьесехь. Цу пьесин чулацам нохчийн фольклорах схьаэцна белахь а, автора художественни керлачу кепе берзош, творчески хийцина. Сюжетни болар хIинций-хIинций хиндолчуьнга сатуьйсуйтуш хIоттийна. Персонажийн шен-шен йолу амал а, буьйцу мотт а къастийна балабо.

Цу тIехь гучуяхьна йолу ира конфликтни агIонаш тоьзург нийса дIаерзийна автора. Делахь а, вайн юяхакхоьллинчу Нохч-ГIалгIайн драматургехь а, А. Хамидовн творцествехь а и пьеса дуьхьарлерниг елахь а, алар тIехь ду вайна цу тIехь хаалучу ледарлонех лаяцна а. Художественни ледарлонаш а кIезиг яц цу пьесица. Царех уггаре хьалхарниг ду: автора шен драматически йолу пьеса чекхъяллац реалистически тонехь а ца язъеш, мелхо а, дукха хьолахь, романтически хотIехьа озар. Романтически хатI совдаккхаро, талхийна цуьнан цхьайолу агIонаш. Цу пьесина хьакъдерг реалистически хатI дара, хIунда аьлча и юьззина драма хиларна. Кхузахь хьакъдолу и реалистически хатI цалардарна схьадевлла ду пьесера цхьадблу гIалаташ: барамна тIехь Iуьллучу Дауда, хьалагIоттий, олу йоккха монолог а, нох-

чийн Іедалехъ иштта хила ца доггІушихъ Совдатан къамелаш цхъайолчу меттигашкахъ, (къаьсттина — Умалтца), доггІучул сов деха а, сов патетически а, сов чолхе хьекъале нисдар а, кхечеран къамелаш а, цхъайолчу меттигашкахъ, ышучул сов, дахдина хилар а.

Юха Совдатна тІехъ кхелъяран сурт театрални пайдаоьцучу хормехъ делахъ а, нохчийн бахамехъ хуьлчу кепехъ гайтина дац: цунна тІехъ «кхел», гІуллакх ма дарра къастийнчул тІаьхъа, шен уггаре гергарчу наха шаьш йийр яра, арахъара цу юкъя гІоьртуьйтур бацара.

Умалтан васт, цуьнан Іаьржалла тІаьхъ-тІаьхъарчу дейшвешца гучуйолуш йоцуш, юьххъера дуьйна, верриге а ма варра хьоьжучунна гуш хІоттийна. Дуьххъара дуьйна ешархочунна а ма варра пуш, шена а ша вуйла а хууш ямартхо и хилча, цо деш-дерг а хьоьжучушна хьалххехъ дуьйна а хууш хилча, и васт син-гаттаме а, реалистически доцуш а хета.

Джабалла—пайдабоцчу ваьлла мийлархо-реалистически формехъ гайтина. Иза Умалтан хьадалча ву, цунна къаьркъанах вох-кавелла. Амма, цу драматически зилехъ схъайогІучу пьеси тІехъ, цо кест-кестта, хатІ доцхохъ, шен комически леларца бедам а оьккхийтий, цу пьесин драматически некъ цосту. Иза композиционни гІалат ду. Цул совнах, Умалтана сел атта, сел ворах иза каравахар а, тІаккха тІаьхъо ша лелочунах цуьнан юха атта дох-ковала волавалар а, ешархо теша волчу агІорхъа психологически ондда бахъана далаш, кечдина дац.

Супин сибат а, цхъайолу меттигаш, шен зил тІера дохош, схематически гайтина. Цул совнах сюжетан ардарш автора, кхин а къастаме дан дезара. Цхъайолчу меттехъ церан болар сов чолхе хилар хаало.

Совдата, ша уггаре халчу хІоьттинчу тІаьххъарчу актехъ шен луьрчу мостагІчуьнца — Умалтца къийсаме яларан меттина мел-хо а цуьнга шен дагара ойланаш а юьйцуш, дахдина къамелаш дар реалистически нийса ца догІу. Хьалхарчу актехъ, юьртахъ хьалдолуш бІаьрла стаг волу Умалт, буса герз а карахъ, нехан беша нисвалар нахана хьалха хьакъйоллу бехказло хІоттоза дисна. Кхин а цхъацца кегийра нийсадацарш а хаало цу пьеси тІехъ. Амма хьожучу заман чохъ и гІалаташ диц а лой хьоьжу цу пьесига: и ду цуьнан коьрта хьуьнар.

* * *

1959-чу шарахъ араьлла, «ТІам сийна кхокха» — цІе йолу А. Хамидовн пьеса—шен сюжетан бух нохчийн фольклорни туьйранаш тІера схъаэцна а болуш, вайн Нохч-ГІалгІайн литерату-рехъ дуьххъара араьлла берийн пьеса ю. Автора нийса кхочуш-ийна цу туьйранан формехъ язйинчу пьесехъ, кхузахъ хьакъйолу, романтически стиль. Пьесехъ гойту — Диканний, Вонний юккхехъ

баьлла кыйсам. Дикано толам а боккхуш чекхийолу иза. Лечий, Лосьмий, церан лулахо Маьлха-Аьзний тулу цу кыйсамехь, царна го деш, «Тлам сийна кхокха» а, царца догдика, сов безамехь долу хьайбанаш а хиларна, уш шайш бертахь, майра, Даймахкана хьанал хиларна. Цу пьесехь буйцу мотт а, хиттийна исбаьхьаллин сурташ а лакхарчу говзаллица доглуш ду.

Цу пьесо, ша туьйранан формехь хиттийна йоллушехь, доккха го дийр ду вайн тлехуьу бераш таханлерачу нийсачу советски дог-ойланехь ламош хьалакхио. И пьеса 1959-чу шарахь дуьйна боккхачу кхиамца хиттайо вайн Тайнигийн театро.

1959-чу шарахь хиллачу конкурсехь шозлагла преми а елла цунна.

IV

1960-чу шарахь, апрелехь, Нохч-ГалгIайн драмтеатрехь гайта йолийна А. Хамидовс Алексеевца цхьаьна язйина пьеса: «Ламанан йоI».

I-чу суртехь, Хьасана шен йиш а локкхуш, новкха а воккхий. Марема тешамана шен члуг кара а елла волу Ахьмад граждански тIаме дIавоьду.

Лелла некъаш ширдалале,
Йийна хIусмаш тишъялале,
Хьо нийсаршна вицъялале,
Цлехьа марша вогIийла хьо.

Ше-шен меттехь а йиш кест-кеста Хьасана юх-юха локкхуш, цхьа лейтмотив санна, чекхъяларца цу пьесин коьрта сибат кхуллу. Ахьмадна тIаьххье тIаме дIайоьду ламанан йоI — Марем.

* * *

«Ламанан йоI» аьлла йолу-цле бакъеш, цуьнан революционни хьуьнарш дуьйцучу цу пьеси тIехь, автора, цуьнца довзна, ма торру схьагайтIина цу заманахьерчу денойн сурт.

Нийса идейни маьIнаш дуккха а гучудолу цу пьесехь: шайн классови бакъо кьуьйсучу буха тIехь, хьалха паччахьалло хIилланца кьестийна болу нохчийн кьехой а, кьен ГалгIазкхий а вошаллица цхьаьнакхетар; паччахьалло кога кIел латтийна, лаьмнийн кьаьмнаш революцис самадахар. Нохчийн халкьо, Грозненски оьрсийн пролетариатан куьйгаллица Октябран толамехьа хьанал кыйсам латтийна хилар хIинца исбаьхьаллица схьагайтар а ду таханенгахь вайна цу пьесо деш долу мехала гуллакх. Цул совнах, шен революционни турпал масалшца цу пьесо го дийр ду вайн таханлера кегийрхой партина, Даймахкана хьанал кхио.

Исбаьхьаллин агIор шайн сурт даг чу дижош гайтина цу пьеси тIехь коьрта васташ: ламанан йоI — Марем, Ахьмад, Хьасан, Козырев. Гучуьяхна конфликташ социальни хиларшца ийна ю. Хиттийна васташ реалистически формехь далош, амма чула-

цаман болар, кхузахъ хьакъ долчу, романтически хотIехъ дIахьош, язийна и пьеса. Иза авторийн корматаллин дика билгало ю. И ший а хатI цхьана произведенехъ, уш догIучохъ, шайн хила безачу барамехъ нисда хаар, царех цхьаъ ларда хаарал а дуккхаз-за а сов чолхе а, мехала а ду.

Коьртачу декъехъ идейнин а, исбаьхьаллин а агIор, иштта бакъхьа а, вайна оьшуш а пьеса ю иза.

Цхьацца нийсадацарш а ду цу пьесица. Царех коьртанах хIорш ду. Пьесехъ, авторша гучу а яхна чекхъяхаза, цхьана агIорхьа юьззина дIаерзоза йитина конфликташ а ю. Масала Грозный гIалахъ цIечу баррикадашкахъ ца хууш вовшахкхета цIен бIаьхо волу ши нохчо: Iаьрбий, Мусий. Вукхуьнца чIир йолуш хилла Iаьрби шен чIир эца гIурту, амма Марема а, кхечара а эццигахъ иза сацаво, делахъ а, царна юккъехъ буьззина машар хилаза буьсу. Я сурт хIотторца и гойтуш, я цхьаьнга-м багахъ и схьадуьйцуьйтуш, цу пьесехъ гайта дезара революционни кыйсамехъ вовших агIо тоьхна болчу бIаьхоша чIир лелор дош доцийла, уш цигахъ гуттаренна а тар. ШозлагIчу актехъ Грозный гIалахъ, Ахьмад даггара везаш йолчу Марема а хотту, бегаш баран формехъ, ша ларъеш волчу Ахьмадан доттагIчуьнга Хьасане, ша ца еза хьуна, олий, ткъа, Хьасана а хоуьйту шена и хьалха езна хилар, амма шен доттагIчун Ахьмадан духьа йоле болу безам хIинца вошаллин дагца хилар. Эццигахъ, цу шиннен вовшашка хилла и безам къадбаро церан хIоттийна долу дикаллин цIенан сибат мелла а лахдо. Нохчийн къоман Iедалехъ иштаниг оьзда ца ларарна а, я оцу пьесин хьалхарчу а, гIаьхьадогIучу а гIуллакхашца и догIуш ца хиларна а и меттиг юьззина пьеси юккъера дIаяккха езара.

Хьалхарчу актехъ дика гайтина волу Пасха, кхин гучу ца воккхуш, цуьнан революцехъ шен тайпа хилла болу некъ ца гойтуш вов, цунах терниг пьеси тIехъ кхин гайтина а воццушехъ.

ГIаьхьарчу актехъ кIайчаьрца хиллачу дархоcho «Ахьмада», Маремах лаьцна, Ахьмаданий, Хьасанний юккъе тесна питана цунах эца тарлу драматически пайда буьззина схьа ца оьцуш, Ахьмадана цунах яьлла йолу шеко дIаяларан некъ ца гойтуш, эрна дуйсу. Ахьмад дIавоьдуш мелла а Хьасанца шийла къаьстина дIавахара.

Пьеси тIехъ хIиттийна йолу коьрта конфликташ, шайш нийсачу буха тIехъ вовшахтесна, нийсачу агIорхьа дIаерзош елахъ а. амма тIеттIа лакхаюьйлуш ца йольху. Цундела, цу пьеси тIехъ гучуьхначу массо а конфликттийн шад хилла йолу — кульминационни пункт, билгало йолуш, къаьсттина яц. Пьеси тIехъ хаало кегийра кхачамбацарш а: цхьацца дахдарш а, наггахъ йолу тIеозийна меттигаш а.

ХIетте а, коьртачу декъехъ и пьеса, кхетамо къобалъеш, даго тIеобцуш, самукъане хьажалуш ю.

Цул совнах, А. Хамидовн кхоллараллехъ и пьеса, билггал хьалхахьа яьккхина гIулч ю.

А. Хамидовн кхоллараллехъ гучу йолучу билгалонашца го и талант йолуш хилар.

И го: «Нохчийн вальсана» цо яздинчу дешнашка хьаьжча а. Цу тIехъ вайн Даймохк цхьана хазчу зезаган куьцехъ бийшар сов поэтически нисло цуьнан. Массо а произведенехъ мотт васт хIоттош, нийса буьйцуш а, фольклорни сибаташца кхелина а бу. Цуьнан хIор тIаьхьа йогIу произведени хьалхарчул тоьлаш хилар — цуьнан литературни говзалла жхуьуш ягIаран, цу тIехъ и ойлаеш, болх беш хиларан билгало ю.

Драматургически жанрехъ а, прозехъ а болх беш вогIу иза, амма сатирически, комически жанрехъ цуьнан талант къаьсттина совйолчух тера хета. Цундела, цу жанрехъ болх бар ду А. Хамидовн кхоллараллехъ тIаьхье йолуш долу гIуллакх.

Х. Д. ОШАЕВН КХОЛЛАРАЛЛА

Нохч-гIалгIайн литературехь шен билггал йолу меттиг дIа-лоцуш ву нохчийн яздархо Х. Д. Ошаев — очеркийн, повестийн, дийцарийн, пьесийн автор. Хууш а ма дарра, нохч-гIалгIайн литературехь хIинццалц схьа дукках ерг поэзи ю, 1926-чу шерашкахь дуьйна а советски исбаьхьаллин проза юкъяяла йолаеллехь а (С. Бадиевн дийцарш). Нохчийн прозаикех а, драматургех а цхьаь хилла юкъавелира Х. Ошаев. Цо яз деш дерш шуьйра го чулоцуш а, тайп-тайпана а ду: исбаьхьаллин литературан произведенеш язъярца цхьаьна, халкъан бarta дийцарш а, иллеш а, туьйриана ш а гул а до, то деш дIа а яз до, шен халкъан историн гIуллакхаш а толлу цо. Тайп-тайпанчу шерашкахь лакхарчу дешаран заведенина а, Илманца таллабийн институтана а куьйгалла деш ша волуш, Х. Д. Ошаевс цхьаьнатухура Илманхойнний, хьехархойнний (преподавателийн) коллективийн болх. 1958-чу шарахь дуьйна СССР-н яздархойн Союзан член ву Х. Д. Ошаев, делахь а дуьххьалдIа цхьа яздархочун болх бина ца Iара иза: исбаьхьаллин литература кхолларехь болх барца цхьаьна, пачхьалкхан а, Илманан учрежденешкахь а болх бо-ра цо.

Халид Дудаевич Ошаев вина 1898-чу шарахь хьуьннан обьездчикан доьзалехь. Беран хенахь шена гонах цунна гуш дерг дуьххьалдIа Нохчийчовнан хьоме Iалам дара. Боккха тидам беш ладоьгIура цо халкъан иллийн эшаршка а, дешнашка а; цуьнан чIогIа сакъералора халкъан легендех а, дуккха а хIуманаш гинчу баккхийчу наха шайна дайнарш дуьйцуш дечу къамелех а. Халид Дудаевич вале ши шо хьалха велира цуьнан деда Истамул. Иза хьехош кест-кеста къамелаш а дора доьзалехь.

Инарла Галафеев Чехкара-юьртана тIелетгачу хенахь йийсар дина керавигна хилла Истамул Ошаев, хIетахь дуьйна амалтана сацийна Iавеш 18 шо даьккхина цо Петербургехь. Шемал лаьцначул тIаьхьа дукха хан ялале Нохчийчу юхавеана иза, прапорщикан чинехь а волуш, ткъа цул тIаьхьа капитанан дарже кхачалц чинехь лакха а ваьлла иза. Кхиьна вогIучу жимчу Ошаевн чIогIа сакъералора шен деден вахарх лаьцна а, геннаrchу гIаланех, къаьсттина, Петербургах лаьцна а долчу хабарех. Деша лаьа-

ра цунна дуккха а хаархъама, дуьне довзархъама лела ваха а лабара цунна.

1909-чу шарахь Грозненски реалъни училище деша вахара Халид. Кхузахь оьрсийн мотт а Iамийра цо, оьрсийн классически литература а евзира цунна.

1916-чу шарахь, реалъни училище кхиамца чекх а яккхкина, хуьннан дешар Iамочу Петербургски институте деша вахара иза.

Жима къонах-ламанхо цецваьккхира паччахьан столицо шен яккхийчу социални галморзахаллашца. Роволюци герга кхаьчначу, кыйсам марсабаьллачу муьрехь нисвелира Х. Ошаев Петрограде. Кыйсаман доккха дарц гергакхочуш латтар хаалора дерригенехь а. Политически гIуллакхашна юьстах лаьтташ вара Х. Д. Ошаев хIетахь а, хуьлуш лаьттачу ма дарра ца кхетарна, амма Петроградехь яккхкина хан эрна ца яйра цуьнан: оцу хенахь евзира цунна хьалхелелош йолу оьрсийн культура.

Сийлахь-Йоккха Октябрьски революци хилале, шолгIачу курсох экзаменаш дIаяла а ца кхиош, ша винчу махка юхавсара иза. 1918-чу шарахь дуьйна дакъалаца волавелира иза революционни кыйсамехь, юха тIаьхьа — контрреволюцина дуьхьал граждански тIамехь а. 1919-чу шеран октябрехь Чечаныхь кIайчарна дуьхьал тIамехь дакъалоцу цо, цул тIаьхьа А. Ф. Носовн куьйгал-лиша штабан политотделан информатор хуьлий болх бо цо, ЧОН-н отрядан (къаьсттинчу гIуллакхашна хьажийна йолчу коммунистийн отрядан) бIаьхо хуьлий лиэта иза 1920-чу шарахь кIайчу бандиташна дуьхьал тIом беш. Политически белхахо хуьлу и Терски политотделехь. Гоцинскийн, кIайчу бандитийн мятеж хьаьшна дIаяккхарехь дакъа а лоцу цо.

Шен йоцпачу автобиографехь Ошаевс яздо: «1919-чу шарахь дуьйна а суо большевик лоруш вара со». 1927-чу шарахь дуьйна лу иза коммунистически партехь. Цул тIаьхарчу шерашкахь Х. Ошаевс болх бира облонохь политсерлонал заведующи хилла а, «Советская Автономная Чечня» газетан редакция секретарь хилла а, ткъа цул тIаьхьа Ростов гIалахь ОГПУ-н Малхбален отделан белхахо хилла а.

Дуьхьарлера Х. Ошаевн очеркаш а, фельетонаш а, дийцарш а зорба туьйхира 20-чу шерийн юьххьехь «Красный труд» а, «Нефтерабочий» а, «Советская Автономная Чечня» а пазетийн агIонашна тIехь. Цийн чIир екхаран Iадат Iорадоккхуш язйина «Дайн Iадат» цIе йолу Х. Д. Ошаевн цхьана актехь пьеса хIитайора Дон-тIерачу-Ростовн а, Грозныйн а самодетельни театрални коллективаша.

Советски Iедалан хьалхарчу шерашкахь, маьрша дахар дIа-хIотто мохк болабеллачу хенахь, бахаман культуран кхиарехь яханчу паччахьан заманчохь тIаьхьадисина хиллачу къаьмнийн литературашкахь уггар а боккха тидам тIебахийта безаш ерш хилира патриархально-феодални Iадаташ а, царех бухадиснари а Iорадохуш йолу темаш. Дукха хан йоцуш, хIетта дIаыханчу заманан феодални дастамаллаш а, шира Iадаташ а гойтуш Iора-

дохуш долу цхьамогIа дийцарш яздира нохчийн литературан бух хIоттийнчу яздархочо СавIид Бадиевс. Х. Д. Ошаев ву и некъ дIа-хьош нохч-гIалгIайн литературехь.

1930-гIа шераш долалучу хенахь, Нохчийн, ГIалгIайчойн цхьана областе, я цхьана республике цхьанатохна да хиллехь а, Нохчийн, ГIалгIайчойн яздархоша — цхьана орамах схьадаьллучу оцу шина къоман векалша, литература кхиорехь вовшашца герггара зIе лелош хилла хилар а, вовшашна гIо деш хилла хилар а билгалдаккха деза.

1931-чу шарахь дуьйна 1934-гIа шо кхаччалц йолчу хенахь Буру-гIалахь гIалгIайн литературни юкъяраллина юкъявогIуш вара Х. Ошаев, цуьнан балхахь жигара дакъа а лоцура цо. Оцу шерашкахь цо къаьсттина тидам тIебохуйтура нохчийн халкъан барта дийцаршший, иллешший гулдарна а, ламорна а, зорбату-хуш арахецарна а. Х. Ошаевс дIаязйина фольклор зорбаецаш арахоьцура гIалгIайн альманахана тIехь.

1930-чу шеран сентябрехь дуьйна 1936-чу шеран август кхаччалц Буру-гIалахь Ламанхойн (Горски) хьехархойн институтан директоран болх бира Х. Ошаевс. Пединститутан «Известешна» тIехь зорботохна арахийцира Х. Д. Ошаевс оьрсийн матте ша гочдина долу нохчийн халкъан турпалчу кыйсамах лаьцна долу иллеш.

Гарабевлла болу халкъан турпалхой — партия тешаме КIентий Николай Гикалой, Асланбек Шериповий коьртехь а волуш, Нохчийн киньхьегамхоша латтийнчу граждански тIе-ман хенах лаьцна пьеса язъярна тIехь болх бо Ошаевс 30-чу ше-решкахь. ГIизларехь а, Шуьйтахь Нохчийн лаьмнашкахь а латтийна кыйсам гойтура цо пьесна тIехь. «Кыйсам дIа-хьош бу» цIе йолуш и пьеса хиллехь а, коммунистически партия куьйгаллица халкъо толам баккхар гойтуш чекхйолура и пьеса.

Ша литературехь кхоллараллин болх бечуьра сецна ехха хан яьллагуд тIаьхьа Х. Ошаевс 1958-чу шарахь язйинчу «Асланбек Шерипов» цIе йолчу, деа актерчу драман, мелла хилла а, дуьх-хьарлера редакци хилира оцу «Кыйсам дIахьош бу» цIе йолчу пьесехь.

ЮхаметтахIоттийнчу Нохч-ГIалгIайн АССР-хь 1958-чу ша-рахь дуьйна оцу пьесан спектаклаш кхиамца хIиттайо Нохч-ГIалгIайн драматически театран сцени тIехь.

Оцу драмехь коьртаха болу дакъалацархой — исторически деятельш бу, пьесехь гайтина долу гIуллакхаш — 1919-чу шарахь хилла ду.

Пьесан цIаро а ма гайтгара, оцу произведенехь гойтуш волу коьртаниг ву халкъан турпалхо, киньхьегамхойн хьашташ лар-дархо, советски Iедалехьа кыйсамхо Асланбек Шерипов. Рево-люцин уггар а халчу муьрехь гойту вайна иза автора шен пьеси-на тIехь. Белогвардейцаш тIамца тIелета, Терски республикехь Советски Iедал дохо кхерам туьйсу цара. Корташ хьалаойу кула-каший, белогвардейцаший, молланаший. Станицашна юккъехула

чекхъяла сацадо Н. Гикалос команда деш йолчу цӀеэскархойн отрядо. Большевикийн парте ваьллачу Асланбек Шериповс гикаловски отряд кӀелхъараяккхаран план хӀоттайо. Революцис толам боккхург хиларх тешна а, социализман идеяна муьтӀахь а ву иза. Нефтепромышленникан—Чермоеви веший йоӀ—Селима езаелла Асланбекана. Нийсонехъа кӀийсамхойн моӀаршка кхойкху А. Шериповс шена езачу йоӀе. Оцу тӀера дӀадолало пьесехь гойту гӀуллакхаш; ткъа цара юкъ-юкъара цхьацца адамаш юкъаозадо а ца Ӏа. Советийн Ӏедалехъа латочу кӀийсамо билгалӀоккхий дӀасакъастайо вовшашца мостагӀалла долу ши лагерь. Нохчичоьнан кӀинхъегамхойн доллу васт ду Асланбек Шерипови а, Асланбек — шен халкъан доттагӀ, куьйгалхо, тешаме воӀ ву. Хьалхарчу суртехь вайна го Шериповвий, цуьнан геланча Доий, амма Асланбекана тӀаьхъа халкъ хилар а гуш ду. ШолгӀачу суртехь Асланбек — йоӀ езаелла кӀант-стаг ву, амма иза езаяларо цунна новкъарло ца йо ша юьхъаралаьцна нийса некъ, юха ца волуш дӀафахъа а, мостагӀашца машар боцуш хила а. Цул тӀаьхъа А. Шериповс вайна го халкъан тхьамда а волуш, Гикалон отряд кӀелхъараяккха а, Нохч-ГӀалгӀайцохь советски Ӏедал ларда а, кӀинхъегамхой кӀийсамна гӀовттабеш. Партинна а, халкъана а тешаме кӀант, халкъ вовшахтохархо а хуьлий чекхволу Асланбек ерриге а пьесехь шен вахар халкъан лиьр доцчу гӀуллакхца гутпаренна а доьзначу ламанхочун лаккхара кхетам а, доьналла а гойтуш.

Буьрсачу тӀамехь мостагӀчун тоьпан даьндарго, метта кхетий, вон чов йо майрачу Асланбекана, цунах иза ле. ЧӀогӀа халахеташ дегнаш Ӏийжа и доккха вон деанчу миноташкахь цуьнан доттагӀийи а, накъостийн а, халкъан а. Амма революцис толам боккхург хиларх болу тешам ца бойу церан шайга деанчу оцу доккхачу воно. Терски республикехь дерриге а халкъан кӀийсам уггаре а лакхарчу тӀегӀан тӀе кхаьчна мур бу, оцу кӀийсамехь толамехъа хийцам хуьлу мур бу, пьеса чекхйолушлера тӀаьхъара А. Шерипов вер гойтуш йолу сцена. Революцис толам боккху.

Асланбека шайн дуьхъа шен са дӀаделлачу идеяша толам баьккхина. И ду Асланбек Шерипов лиьр воцуш хилар: Асланбек веллехь а, цуьнан гӀуллакх дийна ду.

Ала дезаш ду пьесехь хаалуш йолчу ледарлонех лаьцна.

Бухабер боцуш болчу ондачу большевикашца — Николай Гикалоций, Севостьян Тымчукций, Александр Носовций цхьаьна кӀийсам латтабо А. Шериповс пьесехь. Асланбекан вастал мелла а кӀезигах къагош гойту церан васташ, амма диц ца луш дагахь совцу уьш а. Бакъду, Н. Гикалон амалшца долуш ца хилла вайна пьесехь карош долу иза шен доьналлех цатешар: «эскар доцу инарла» боху цо шех. Иза иштта цахиларх Гикало тешо гӀерта Асланбек. Пьесехь гойтучу хьолехь Гикалон и дешнаш я качвалар санна кхетадо, я вовхна хьовзар санна кхетадо. «Терски республикехь революцин байракх ю Гикало» — боху Асланбека. Иза бакъ а ду. Амма пьесехь вайна иза ца го, ганне а бохург санна.

Станицашкахула чекхболуш болу харцахъара некъ хоржу Гикалос юхавала, лаьмнашкахъ виса ца лаъа цунна, ткъа, цигахъ висар цунна тѣдожорхъама, леррина цу хьокъехъ ша къаьсттина болу сацам бан дезаш хуьлу партийни организаци. Тѣамехъ вийначу А. Шериповн дан хъакъ доллу бѣаьн сий дайта, команда луш а, къамел деш а гайтина Н. Гикало тѣахъарчу суртехъ. Ткъа бакъахъа хир дара оцу суртехъ автора гайтинехъара Н. Гикало — хъуьнар долуш а, хъекъале а волу полководец хилар. Делахъ а гайтина вац.

Кхин а Кѳорггера а, массо аглорхъара а гайтина хила луур дара Грозный гѣалин партийни комитетан председателан Севостьян Тымчукан васт а. Кошкинан (Треневн «Любовь Яровая»), пре-дукоман (Биль-Белоцерковскийн «Шторм») моглара ма ву иза.

Дуккха а планийн кепехъ ю Х. Ошаевн пьесин композици, революционни заманан гѣуллакхийн материал дуккха а тайп-тайпана агѳонаш йолуш хиларх доьзна ду иза. Дуккха а адама-ша дакъалоцуш йолу а, кхийолу а сценаш хоттаелла йозуш ю коьртах йолчу, Асланбек Шериповс ша дакъалоцуш йолчу эпизо-дашца.

Шайна тѣе тидам боьдуш бу вежарий Чонкаевгѳар — Мохъ-маддий, Ахъмаддий. Цу шиннах хъалхарниг нохчо-белхало ву, шолгѳаниг — ахархо ву, и шиъ ший а революционер ву. Партин задани кхочушъа ваханчохъ контрразведко дѣалоцу Ахъмад Чонкаев, иза кхаъ белла бертавало, цуьнга тешнабехкаца Ас-ланбек вейта гѳерта контрразведка, амма иза тешаме а, юхавер воцуш а волу къийсамхо хуьлий вуйсу. Мохъмадан васт сов ди-ка гучудолу цо совдегарна-кулакана Бийсолтина дуьхъал къа-мел дечу сценехъ.

Цаьрца цхъаьна къийсам латтабо белхалочо Лозоватскийс а, берхѳийтта шо долуш йолчу цуьнан йоѳа Нинас а. Революционе-рийн шина чкъуран — берийн, дайн — идейно-моральни цаѳалла гойту цу шимма. Шаьш шайн ца кхоош майра хилар, лаккхара накъосталлин ойла йолуш хилар, революцина тешаме хилар — иштта ю йоьѳан, ден — Лозоватскийгѳеран васташка ерзийна йолу советски адамиин амалийн билгалонаш.

Догѳий гучудолу пьесехъ чалба а коьртахъ воккха стаггий, цуьнан йоѳ Петѳиматтий. И шиъ революце деана некъ Лозоват-скийгѳеран некъаца башхо йолуш бу, амма уьш бахханчу ѳала-шонна тѣе доьду и шиъ а.

Къийсамехъ хѳаллакхиллачу Лозоватскийгѳеран метта дѣа-хѳуьтту воккха стаггий, цуьнан йоѳИий. Революцин къийсамехъ мокхаз буьллу топ яхъа воккхачу стага, ткъа Петѳимата — кеха-тан пондар бахъа, иза а локкхуш, къийсамхойн дог ирахѳоттадо цо.

Революцис даьхнарш лардо Жамбулатовс а, цуьнан зудчо Санета а — советски ѳедалехъ революционни къийсамехъ шайн ке-пара дакъалоцу къечу ахархоша а.

Вежарий Чонкаевгѳар а, Жамбулат а, Санет а, дай, йоѳ —

ЛозоватскийгIар а нохчо воккха стаггий, цуьнан йоIий — уьш дерриге а тайп-тайпана адамаш ду. Амма уьш цхьаьнатуху коьртаха долчо — дерриг а халкъо ирсе хиндолчуьнгахьа латточу кыйсаман гIуллакхах тешаро, цунна шайн дегI кхоор доцуш хиларо.

Къаггош гайтина революционни лагеран ницкъашна дуьхьал йолу контрреволюционерийн лагерь.

Революцин мостагIашна юкъахь ву хьалдолу нефтепромышленник — нохчо Муса Чергизов, Деникинан эскаран инарла волу нохчо Ирисхан Алиев, контрразведчик ИбрахIим, казаккийн эпсар контрразведкин начальник Погодин, кулак Бийсолта, молла.

Советски Iедалца даггара чIогIа лубра мостагIалла доллу церан хIораннен а даг чохь, шайн дан дерг дерриге а до цара советски Iедал дохорхьама, амма кыйсамехь билггал шайш эшар гучудаьлча, контрреволюционерийн лагерехь къеггий гучуйолу цуьнан коьрта маьттазалла — шайна хьал гулдаран бен, халкъан хьаштийн гIайгIа цахилар, цаьргахь тешнабехк, сутаралла хилар. Шен нефтяной участкш английски фирмашна юхку Чергизов Мусас, ткъа ша Париже вада сихло. ИбрахIимий, Погодиний ямарт барт бо вовшашлахь, дууш, молуш Парижехь синкьераме ваха таро шайшшинна хилийтархьама. Моральни талхар, эхь-бехк дайна хилар (цинизм), ахчанах бохкабалар тоььург чIогIа гайтина ИбрахIиман, Погодинан васташкахь. Эпсаран чинах ша дозалла дечуха кеп хIоттош доладо ИбрахIима шен къамел: «Бакь ду!.. Вай эпсарш ду...»

Чергизов Муса санна болчех ша дIакъаьстачух сурт хIоттадо цо. Къайленгара ойланаш гучуйоху Погодина: «Вайн... капиталаш яц. Парижехь вайн дан хIумма а дац. Капитал, хьал, ахча, деши — иза ю талзархойн, авантюристийн дахаран Iалашо, иза ду церан са лаьтташ дерг».

Автора Iорабаьхна белогвардейцаший, контрреволюционераший, цо сийсаздеш оьгIазаллийца буьрса емалдо хIаллакь-хилаза амал доцу шира дуьне.

Самодетельни театрашца зIе ца хадайо Х. Д. Ошаевс, тайп-тайпанчу кегийчу пьесашна тIе тидам бохуйту цо. «Веч-чалг» цIе йолу шина актехь пьеса язйира цо 1934-чу шарахь. Цу тIехь цо Iорабоху кулакш-зуламхой а, церан гIоьнчий а.

«Селасат» цIе йолу цхьана актехь пьеса язйира Х. Ошаевс 1958-чу шарахь. Кхиамца цуьнан спектакль хIоттийна Назранехь йолчу гIалгIайн самодетельни театрехь. Оьрсийн маттахь зорба-тоьхна ара а хецна иза «Репертуарни сборника» тIехь. Цокин доьзалехь доьжначу цхьана гIуллакхах лаьцна дуьйцуш ю цхьана актехь йолу и комеди. Цуьнан йоI Селасат йодий шен ден бертаза маре йоьду. Цокас чIагIо йо шен йоI «ядийначунна» бекхам бан, амма шунах хIумма а ца хуьлу, хIунда аьлча, керла ницкъаш тулу.

Х. Д. Ошаевн ницкъ кхаьчна забаре (комедийни) кепаш хIотто а, Iадатан ширделлачу законашна тIехь керлачо толам

баккхар оцу жимчу пьеси тѣхъ кѣаггош гайта а. Оцу пьесехъ коьрта дакъалацархой болу кѣсналлекъа лестина болу нохчий (ши доттагІ—Цокий, Мокий) дуьненан гІуллакхех кхетар башх-башха долуш нах бу. Шен йоІ «ядор» хіъна, даггара чІогІа оьгІазвоьдий, карзахволий хьавьзу Цока, шена йина «эхьан кІай-дарг» цІийца дІайаа кечло иза. Ша Цокегахьа гІо доккхучуха, ша иза бакъвечуха кеп хІоттайо Мокас, ткъа, ма дарра аьлча, цо йинчу чІагІонах шен дагахъ воьлу, иза кхето а, бегІийла доцчу хьоле хІотто а гІерта. Дан дезарг хууш боцчу кегийчу наха — Цокин кІенташа Чхьоччассий, Баьхарчассий Мокина шаьш дий-риг гІо ду моьттуш цъа а лар тѣхъ доцург до. Селасат едда ма-ре яха арайолучу хенахъ, цІенна тѣхъа бацала а вижна, хорсам дууш Іуьллу и шиь.

«Схьа а яккхий, Селасат ялош вола»,—аьлла, дас шаьшшиь вахийтича, «Селасат ядийначун» нана ялайо цу шиммо нуьцкъах ядайой. Шен йоІ схьаяккха а, шена цатам биначаьргара, «велла дІаваллац кьелла-хІун ю ца хууш ваха», тоьал там баккха а ойла йолуш волу Цока халчу хьоле хІоттаво цу шиммо иза даро. Ми-лицега гІо деха ца лаьа Цокина, хІунда аьлча, шен йоІ цуьнан бертаза ца йиғнийла хаьа цунна. Хьекъалан кІорге йоцуш йолчу Цокин несо дуьйцу, Селасат муха «ядийра». Иза ша йиґа баьх-кинчу нехан «Победа» машина тІе едда хиллене.

Несо халахетарца боху:

— Суна ца хаьара хьуна хаа а, сел иштта чехка едда яха езийла, тѣхьийзачу кІанта ядош хилча.

Пьесехъ вовшашца ден кѣамелаш ца тийсалуш шерра а, хьекъалан иралла йолуш а ду. Кицанех, масалех дуьзна ду Цокин кѣамел.

Цъаьца дуьннан хабарш дуьйцуш самукъадоккху Мокас. Цо хьалха юьхьанца дийцинчуьнца галморзах долуш хуьлу Мокас дерзош долчу хабаран маьІна — цундела ду уьш забаре. Масала, Цокин нус Заббарий хьекъал долуш хилар гайта шена луу-чуха сурт хІоттадо Мокас. Амма цо дуьйцучух билгалдолу Цокин нус сонта хилар. Цокас дехарца Мокас дуьйцу ша «шен йоІ маре муха елира». Шена везачу кІанте едда маре яхна хуьлу цуьнан йоІ, ткъа цо иза сецийна а ца хуьлу.

Иштта ца моьтгучу кепара ду хеттаршна цо лун доцца жов-паш а.

Мокас йоІах хІун совгІаташ «дехира» хаа лаьа Цокина.

Мокас боху: «Йоккха ларча еара. Цу юккѣхъ йоцуш хІума яцара! Ерриге а яра сан ден пІендаршший, виран маІашший йо-цург! Ас ерриге а юхаяхьийтира, ши пачка махорка йоцург...»

Мокас там мел баьккхира хаа лаьа Цокина. ШарІахъ бог-гІург баьккхира ша боху Мокас, ша бохучух Цока кхетош кхин тІе а олу:

— Пхи шай, ши кепек даьккхира.

Мокас динчу гІуллакхо цуьнан нуций, йоІий цунна реза дина хилар билгалдолу и кѣамел бахьанехъ.

Пьеса чекхйолу Цока кьера хиларша, Цокас сардам а бул-
луш:

— Дела валла-кх нелца, там боху дош хьалха дагадеанчун
да!

«ДоттагIалла» цIе йолчу альманаха тIехь 1959-чу шарахь
араделира «Бет-Пак-Далински очеркаш» цIе йолу Ошаевн дий-
цар. Казахстанерачу «къизачу эрна арахь» — Бет-Пак-Далахь
хилларг ду цо дубийсург. МагIарчу адамна хала киртиг тIехIювт-
тича, цунна орцахдовла кийча ду Советски махкахь дерриге а
адамаш. Адам хьаллакьхуьлуйтур дац, — бохучух лавцна яздина
ду и дийцар.

Эрна аре юьйцучу декъаххий, вовших йозуш йоцчу, къаьстти-
на ша-ша йолчу шина эпизодаххий хIоттийна и дийцар.

Екъачу, хи доцчу эрна аренан сурт гойту хьалхарчу декъехь.
Амма дуккха а дахар ду эрна арахь а, шен дIадахнарг а, тахан-
лераниг а ду цуьнан.

Некъахоcho шена гинарг дийцаран кепехь язйина ю хьалхара
эпизод. Цуьнан бухенга диллина ду башха стаг, таллархо, къона
турпалхо Аюбек эрна арахь хIаллакьхиларх а, иза кIелхъаравак-
кха оьшу таро кулакан — Кюрбайн долахь хилар бахъанехь, хал-
къе кIелхъара ца ваккхаваларх а лавцна долу проводникан —
Бектайн дийцар...

ШолгIа эпизод — колхозехь вехаш а, болх беш а волчу вок-
кхачу стаге Аманбайга шен кIантера — каракулеводчески совхо-
зан жаIуьнера кехат кхачарх лавцна долу дийцар ду. КIанта ша
волчу хьошалгIа кхойкху дега. КIант волчохь дика садоIу Аман-
байс, амма юха цIа воIучу хенахь некъах туьлу, цхъана хенахь
Аюбек а санна. Амма хIаллак ца хуьлу къена Аманбай. Цунна гIо
дан орцах довлий гIювтту самолетах а, вертолетах а. Кара а вой,
бохамах хьалхавоккху стаг. Оцу кеппара вовших йозуш йоцуш ю
аьлла хета тарлуш йолу и ши эпизод чулацаман маьIница йозаел-
ла ю. Амма билгалдаккха деза — оцу эпизодийн йийцаран хатI
шайна юккъехь мелла а башхо йолуш хилар. Хьалхарчу эпизо-
дехь — этнографически агIонна тIе тидам бахийтина; шен тур-
палхойн къамелан башхаллаш ешархочун тидам тIебахийтар-
хъама, янне а керла йоцчу кепах пайдаоьцу автора — дийнна,
фразаш казахийн маттахь ялайо цо, билгалдахаршкахь юха уьш
гоч а еш. Сюжетан кхиарца йозьна йоцуш юкъаялайо цкъацкъа
этнографический, лингвистический материалаш, цундела уьш
сюжетаца зIе йоцуш арахъара йолуш санна хетало дийцарехь.

«Алун шераш» цIе йолчу романа тIехь болх бира Х. Д. Оша-
евс хIокху тIаьхъарчу шерашкахь. Цхъаь бен, Арсанов Саидбейс
язъя дагалаьцначу, «Маца девза доттагIалла» цIе йолчу трило-
гин хьалхара дакийь бен, роман-эпопея яц нохчийн литературехь.
Х. Д. Ошаевн йоккха эпически произведени зорбатоьхна арахеца
дикка доккха маьIна долуш гIуллакх хила декхарийлахь ду. Нохч-
ГIалгIайчохь а, цуьнан дозанел арахъа а латтийна революционни
кыйсам а гойту, шираниг сацам боллуш кагдина дIадаккхаран а,

керланиг революционни некъашца чІагІдаран а хьолехъ керла амалш кхоллаялар а гойту «Алун шераш» цІе йолчу произведенехъ. Интернационализман идея, халкъийн доттагІаллин идея ю оцу ерриге а произведенехула чекхйолуш. 1959-чу шарахъ зорбатохна «Алун шераш» цІе йолчу рѳманан хьалхара книга. ШолгІа книга 1960-чу шарахъ зорбатохна арахецна. Ерриг а произведени зорбатохна араяллац хала ду цуьнан цхьацца дакъйох лаьцна дийца.

ХІокху тІаьхьарчу шерашкахъ Ошаевс болх бира зорбатохаз а йисинчу «Ахьмар-Хьажа», «ХІушт», «Цхьана буйнахъ ши хорбаз», «Ши Зойбалла», «Дукъ» цІераш йолчу пьесашна тІехъ, хІинца а царна тІехъ кхин дІа а болх беш а ву иза.

Литературни произведенеш язъеш кхидІа а болх беш ву Х. Ошаев.

Р. АХМАТОВАН КХОЛЛАРАЛЛА

Ахматова Раиса Нохч-ГІалгІайн республикехь зуда-ламан-хойх цхьаъ бен яц поэтически кхоллараллин декъехь гоьйялла болх беш.

Цуьнан дукхах йолу стихотворенеш зорба тоьхна ю — сборникашний, газеташний тІехь. Ала дезаш ду, цуьнан стихотворенеш кьинхьегамхошна Іаламат чІогІа, даггара езаш а, хаза хеташ а хиларх.

Ахматова Раиса йина 1929-чу шарахь Нохч-ГІалгІайн АССР-н Грозный гІалахь белхалочун, бІедийнан-тІеман дакъала-цархочун доьзалехь.

Поэтессин бераллин шераш Грозный гІалахь дІадахна. 1935—1939-чуй шерашкахь Ахматова Раиса грозненски 2-чу школахь доьшуш яра. Раисина хьехархо хила лйира. Цундела цул тІаьхьа, 1943-чу шарахь цо педучилище чекхъяьккхира.

1946—1956-чу шерашкахь, хьехархочун болх а беш, Казахстанехь Кустанайски областехь, Кушмуран станцехь Іийра иза.

Хьехархочун балхаца цхьаьна цо дакъалоцу «Угольная магистраль» цІе йолчу газетан литературни балхахь. Р. Ахматовас шен хьалхара стихаш 1948—1950-чуй шерашкахь зорбатуху. 1948-чу шарахь язйинчу «Хьехархо» цІе йолчу стихотворенехь, ша хьехархо хиларе терра, доьшучу берашка болу безам гойту цо:

Арага хеза даккхийдеш дуьйлуш
Бераш, тІаьхьа ца диса сихделла.
Хьажаран хьастарца уьш тІеьцуш
Ю иза, сов хьоме нана хилла¹.

1950-чу шерашкахь Р. Ахматовас тІетаьІина литературни болх бо, хаддаза лакхадоху цо шен литературни хаарш. Дукха йоьшу цо оьрсийн классически а, кхузаманакхлера а исбаьхьаллин литература, массарал а дукхабеза оьрсийн литературан классикаш А. Пушкин а, М. Лермонтов а. Оьрсийн класси-

¹ Ахматова Р. Сб. «Хьоме республика», «Хьехархо», агІо 29.

кийн стихаш берашна йоышуш а, къастош а, Раисас боккхачу безамца уыш юха а йоышу пушкински стихийн чулацамах а, цуьнан хазаллех а, нийсаллех а тамаш беш.

1956-чу шарахь Р. Ахматова Алма-Ата а йогӀий, «Къынхъегаман байракх» цӀе йолчу газетан редакцехь болх бан йолало. Шен хьалхара стихаш Р. Ахматовас оьрсийн маттахь язйора. Цо уыш зорба тухура «Казахстан» цӀе йолчу журнала тӀехь а, «Ленинское племя» цӀе йолчу газета тӀехь а. Цул тӀаьхьа 1957-чу шарахь дуьйна иза йолало стихаш нохчийн маттахь а язъя. 1958-чу шарахь иза дӀаэцна ССП юкъя.

1957-чу шарахь Нохч-ГӀалгӀайн республика юхаметтахӀоттийнчул тӀаьхьа Р. Ахматовас, шен хьомечу Даймехкан хаза Ӏалам дагалоьцуш, «Хьоме республика» цӀе йолу керла стихотворени язйо. Шен стихотворенехь цо боху:

Сан дагара
Даланцара
Пепнийн ИндагӀаш,
Юьртахь бошмаш,
Хин татолийн
Чехка идар,
КӀайн ло къегаш.
Лекха Казбек...

Оцу могӀанаша доккхачу казахетарца, шен дог доккхадер гайтина ца Ӏеш, дерриге а халкъан казахетар а, юхаметтахӀоттийначу республикана шен ницкъ дӀабала ша кийча хилар а гойту цо.

Партих лаьцна боху цо, халкъан ойла а, гӀайгӀа а цо ярна:

Парти хьокъехь ас ойлаеш,
Суна хьалха сан халкъ ду,
Цуьнан нуьцкъалчу куьйгашца,
Цуьнан сийлахьчу гӀуллакхашца,
Цуьнан лакхарчу ойланашца
Данм хьалха ша гертарца¹.

1957-чу шарахь Грозный гӀала схьа а еана, Р. Ахматовас «Грозненский рабочий» газетехь литературни декъехь дӀахьо шен болх. Кхузахь цунна схьаеллало кхиаран а, дешаран а шуййра таронаш. И яккхий таронаш цо гойту — лирически хӀоттам болчу шен «нийсархошка» цӀе йолчу стихехь. Автора боху дахар шозза хуьлуш хилча а, тӀаккха а, кегийрхоша шайн некъ дӀахьур бара.

Ӏемаш
Доьшуш
Болх беш къуьйсус
Кхехкаш долчу дегнашца,
Тийналла а ца хуьйлуйьтуш...

(«Нийсархошка»)

¹ А х м а т о в а Р. Сбор. «Хьоме республика», стих. «Хьоме парти».

Поэтессин хуьнарчу (темпераментни) амало иза тIетовтту
ща хIинца а таллаза долчу некъашка, и некъ дешар ду. Р. Ахма-
това кхета, даима а шена тIехъ болх ца бича, кхачамболлуш ли-
тературни бух ца теллича — ша юьззина поэтесса хирг цахиларх.
Иза деша лааран сингаттамо дIалоцу. «Аса схьадоьллур ду кор»
це йолчу стихотворенехъ шен бакъйолу призвани лаха кхой-
кхуш болу лаам гойту цо:

Синтем ца беза суна. Цу халчу некъашца
Ца йоьлхуш, ца екаш со гIур ю хьалха,
Кхолламна муьтIахъ йоцуш,
Ткъа мелхо, кхоллам айса кхуллуш.
(подстр. пер М. Ч.)

Мне чужд покой.
Я трудными путями
Пойду вперед без стонов и без жалоб,
Что б мне судьба приказывать не смела
А я сама ей властно диктовала б¹.

Республикански газетан литературни белхахо хилла дIа-
хIоьттинчул тIаьхьа Р. Ахматован литературни кхолларалла
дикка кхуьу, шайца дахаран хазахетарш долу керл-керла сти-
хотворенеш а язйо цо.

Нуьцкъала хьоза хилла лаьара-кх хьада,
Стигланний аренаш тIомаца хедо.
Даймехкан иллин кIеж стигланца кхарсто,
Вайн халкъан толамаш иллица хесто²

(«Ас кор доьллур ду»).

ТIаьххьара а цуьнан сатийсар кхочушхуьлу. Дуьххьарлера
зуда-ламанхо Москва гIала лакхарчу литературни курсашка де-
ша йоьду. Оцу кепара ю советски суда-ламанхочун дахаран кер-
ла гIулчаш. Сундела поэтессо массо а зударийн цIарах баркалла
элу шен Даймаханна а, партина а. Поэтессин къона кхолларалла
йоккха яц. Цуьнан 32 шо бен дац. Цуьнан стихийн ши сборник ю.
«Хьоме Республика» арахецна 1958 ш. «Беттало, мох, сан юьхьа
тIе» арахецна 1959-чу шарахъ. Иза дикка гIуллакх ду республи-
кан литературни дахарехъ. Республикански зорбано оцу шина
сборникан хьокъехъ дика отзыв а елла³.

Р. Ахматова Нохч-ГIалгIайн литературехъ ламанхойн суда-
рех дуьххьарлера поэтесса ю. Оцу новкъахъ цуьнан бакъонца кхи-
ам а бу. Бакъду, Р. Ахматовн литературни кхолларалла кхиъна
яьлла ала тарлур дац. Цо дIа а бехьна, дIахьош а ю иза, дукхах
болчу поэташа дIабехьна болу шен литературни некъ.

Поэтессин цхьацца йолу стихаш хIинца а хуьлу ледара, ешар-
хочунна хIумма а ца луш, поэтически кIоргалла йоцуш. «Вокза-

¹ Ахматова Р. Сбор. «Беттало, мох, суна юьхьа тIе», арIо 22.

² Хьажа М. Чентиева. «Хьоме республика», «Грозн. рабочий»
16 VIII—1958.

³ Повалев Ю. «Беттало, мох, суна юьхьа тIе», «Грозн. раб.»
18—XI—1956.

лехъ», «Кехаташ», «Ала соьга дог» цѣраш йолу стихаш цхъа долчунна сингаттаме ека, царна тѣхъ дукха хьолехъ дуьхьал жоп ца луш болчу безаман мотиваш алсамйовлу. Иштта ю «Сингаттам», «Ас бехке ца во» цѣраш йолу стихотворенеш а. Делахъ а, Р. Ахматован стихотворенешкахъ билгалонца чекхдолу халкъан машаре дахар а, цуьнан доттагІалла а. Сийлахъ-йоккхачу Октябро Іазапах кІелхъараяьккхина йолчу советски зудчун Даймохк — ерриге СССР ю, ткъа массо а халкъаш вежарий ду.

Дохор дац цхьаммо а вежаралла,
Я халкъийн марзонан зѣнаш.
Яц хІума паргІатол мехала,
Каро йиш яц, мел дукха лехарх¹.

Р. Ахматован тІаьхъарчу сборникан «Беттало мох суна юьхъа тІе» — тематика тайп-тайпана ю. Кхузахъ ю советски Даймаханна а, Коммунистически партина а, машаран кхоллараллин сийнна а язйина стихаш а (хьалхара дакъа), безаман а, неналлин а, зудчун хазхетаран а, халахетаран а хьокъехъ йолу лирически стихийн цикл а (шолгІа дакъа).

Оьзда патриотизм йолуш ю сборникан хьалхарчу декъан стихаш. Сийлахъ-воккхачу Ленинан васт поэтессас боккхачу безамца гайтина. Советски зуда-ламанхочо дог деттадаларца дуьйцу партин, халкъан тхьамдас могларчу адамийн дуьхъа динчух:

...Вайн сийлахьчу
Ленине безам
Адамийн дагара
ДІакъаьстар бац.
Иза ву кхоьллинарг
Коммунин зама,
Халкъана паргІато
Кхоьллинарг ву,
Ирсаца, токхонца
Халкъ даха Іамош,
Толаме боьду йекъ
Схьабелларг ву².

Р. Ахматовас ламанхойн зударшна юкъара кхиъна поэтесса ша хиларе терра, шен йижаршна, наношна Іеткъаш дерг дуьйцу: Іадатах бухдисинчарна дуьхьал кьийсам латторе кхойкхуш, «зуда ламанхочуьнга» цІе йолчу стихотворенехъ цо шен лаам гучубоккху хІокху дешнашца:

Лаьа-кха даггара, сан йиша, суна
Ламанан йол дас-нанас ца йохкар,
ДІаюхку хІума санна, тамах дІа ца ялар,
Ткъа цо ша даггара доттагІ харжар
Ирсечу некъаца цуьнца и хилар —
Лаьа-кха, йиц ца луш сайн йишина суна
Кьоначу хена чохъ ирс долуш и яхар.

(«Зуда-ламанхочуьнга»)

¹ Ахматова Р. Сборн: «Хьоме республика», арІо 26.

² Циггахъ стих. «Ленин», арІо 9.

Кхузахь далийнарш гена лелла гIуллакхаш дац, ткъа мелхо а,
хIинца а дIадаьлла далаза дерш ду. Амма хууш ду-кх, ширачо
керланиг юха чехош хилар, амма керланиг толаза Iийр дац. Ах-
матовна иза хаьа, цундела иза шен кхиарехь саццаза хьалха те-
Iаш ю.

Iадатах бухдисинчех гуттаренна а маршайьлла йолу зуда-ла-
манхо, социализмо толам баьккхинчу Сийлахь-Йоккхачу пачхьал-
кхан бакъонца нийса гражданка а хилла, цо шен кхоллам хьоме-
чу Даймахкаца а боьзна.

Даймахке, партега
Халкъе сан безам
Таллалахь, барамал
И кIезиг хилахь,
Хьомечу махкана,
Сайн ницкъаш дIабала
Со кийча ца хилахь,
ДIаэца лаяттара!
(«Зуда-ламанхочуьнга»)

Р. Ахматован лирикехь йоккха меттиг дIалоцу безаман тема-
тико. Йовхонца а, даггара а гойту автора ирсехьа, бакъонца бол-
чу безамехьа, везачуьнан агIонгахьара ша ларийтарехьа кыйсам
латтош йолчу зудчун бала, цуьнан лаам. Р. Ахматован дуккха а
стихотворенешкахь поэтически гайтина ю везачу стагца зуда-ла-
манхочун йолу керла юкъаметтигаш. Кхечу, керлачу тайпана гой-
ту цо адамаш а, церан безам цхьаьнатосуш долчу гIуллакхийн
уьйраш а. Оцу темица хьажийна ю цуьнан тоьлашха йолу стихаш.
«Лайнарг» цIе йолчу стихотворенехь поэтессас гойту шена вон
амалш гайтинчу майрчух зуда дIасакъастарх дерг. Йитина йол-
чу цунна ницкъ карабо шен бала эшо, дуьне хьалха санна хазлой
дIахIутту. Стихотворени чекхийолу хIокху дешнашца:

Шераш дIаихира
Хаздели дуьне...
Самукьдолу сан,
Кхетий хьо хIинца?

КIаит тера ву-кха хьох
Юьхьаца, амма
Дагца-м вац иза
Мисхал а тера.

«Хьан некъахо хила лаьа суна» цIе йолчу стихотворенехь
цIийнаи дегара поэтессас лобху нийса бакъо а, хьоме доттагIалла
а, накъосталла а шена хилар.

Лаьа-кха балхара
Хьо вогуш цкъацкъа,
Самукъане хьажарца
Хьобга бIаьрг тоха
ГIайгIабар, дог-ойла

Ахь лаба-кха
Сайца оьмарехь
Данма екъар.
Лаба-кха со хилар,
Хьан хьоме доттагI.

Р. Ахматован тоьдашха йолчу лирически стихийн турпалхо — керла зуда ю. Иза ца Ia боьршачу стага ша харжаре, цуьнан лааме хьоьжуш. Иза ца кхоьру зудчун цхьаллех а, кьеналлех а — иза доьзална а, юкъяраллина а юьстара лай яц, ткъа мелхо а юьззина дахаран да ю. Дахар цунна маьлхан дуьне хилла dIaxIyту. Ткъа оцу дуьненахь иза хийра йоцуш, юьззина цIийнан нана ю.

Р. Ахматован поэтически гIиллакх хилларш деган йовхонца схьагайта гIертар ду. Советски юкъяраллин гIоьнца шен бер Ia-лашда хиьна йолчу советски зудчо боху: «Хабий хьуна, мел хазахетар ло нанна берийн безамо, дагна мел ло цо йовхо».

ДIадаханчу ширделачуьнца цхьаьна кхин dIa некъ бац керлачу зудчун. Зуда сийсазъеш долчу Iадатех бухдисинчунна кIелтелаш, лай санна, кхидIa Iан йиш яц цуьнан.

Цундела советски зуда шен хьаштех тоам бой ца Ia. Цунна генна хьалхе го. Цуьнан дог массо а советски халкъан дагца цхьаьна деттало. Вайн махкара адам дерриге а дуьненахь машар латторехьа болчу кыйсамхойн авангард ю.

Машар!
БIаьсте ю лавтта тIехь яьлла,
Дахарехь дегнашна боккха ницкъ белла
Машар!
Дайн — нанойн доккха ирс хилла.
Ду иза
Берийн маршонан гIаролла...

Къаьсттинчу деган йовхонца дуьйцу поэтессас шен стихотворенешкахь советски союзан халкъаш цхьаьна доьзалан ойланехь кхетош, церан доттагIалла, вежараллин уйр чIагIъеш дерг.

«Каспий» а, «Махач-Кала» а цIераш йолчу стихотворенешкахь Р. Ахматовас яздо Нохчийчоьнан а, ДегIастанан а халкъийн доттагIаллех лаьцна. Шен къамелехь Махач-Калага цо боху:

Хьуна чохь дукха ца хиллехь, Махач-Кала,
Гуттаренна суна доттагIий карийна.
Аварка сан йиша хилла dIaxIoyттина
Ткъа Грозный, тхан гIала, ваша ву-хьуна.

Шена тидам тIебохуйтуш ю «Нана-кьинхьегамхо» цIе йолу стихотворени. Цу тIехь «шаьш Даймахкана турпалхой кхийна болу» советски зударий автора xIокху дешнашца буьйцу.

Хьо паргIат яцара
Буьрсачу дийнахь,
ТIеман цIе вайн махкахь
Кхерста йоблчхана.

Яцара халонна
Хъайн букъ берзийна
Къинхъегамна т'ера
Довзалан нана¹.

Р. Ахматова лирик ю. Цо шен стихотворенешкахъ адаман да-харца йолу юкъаметтиг а, деган бала а, хазахетар а, даго лъохург а гойту. Цунна деза хъомечу мехкан хиш а, лаъмнаш а, цуннахаа ша тайпанчу къастамашца церан билгалонаш гайта: «Зезагаш, хи т'е бераш удуш санна, мохо д'аидадо». «Хъомечу юърто бералла дагадоуьйту»: «Тхов т'ехула кхерчан к'ур го, хъосто бераллин зурма меллаш локху». Поэтессана карайо керла дустараллаш а, эпитеташ а. Цунна го «Дакха шен куьг-г'а а хецна, дижна хилар, иза к'ай а нийса а ду», «лам т'ехула дохк довдуш санна, ц'а оьхура бежнаш».

Р. Ахматован поэзехъ исбаьхъаллин сурташ х'инцшалц нохч-г'алг'айн поэзехъ дукха ца хиллачу кепара хаза а, керла а ду. Цийна хъалха доьг'начу акхтарган васт дуйцуш, иза йоб'ан вастах тардеш х'оттадо цо. Кхоллам шинне а цхъабосса бу. «Со йинчу дийнахъ, оцу сохьтехъ доьг'на ду иза, тхан бешахъ сан ирсана. Тхойшиъ цхъабосса цхъаьна кхуьуш, д'аг'лерташ дара серлоне, цундела, акхтарган г'аш луьста а ду, ткъа, со а яц тохарлераниг». И дешнаш Р. Ахматовах шех лаьцна ала мегар ду. Иза исбаьхъаллин дешан дика говзанча хилла кхуьуш лаьтта.

Исбаьхъаллин аг'лонгахъара, цуьнан дуьххъарлера «Нийсархошка», «Ойланаш», «Генна доьлху» ц'ераш йолу стихаш, жима ледара яра. Амма дукха зама ялале Р. Ахматовас «Беттало, мох, суна юьхъа т'е» ц'е йолчу, т'аьхъарчу сборникехъ дика произведенеш арахийцира. Оцу йоккха йоцчу сборникехъ автора гуллина, шена т'е тидам бохуьйтуш йолу, «даима а буьйцуш» болчу бебамах лаьцна произведенеш. Уьш даггара а, лирически а, шайца дахараллех зеделларш а долуш ю.

Р. Ахматован лирически турпалхо гадатан боданера коммунизман малхе майрра т'елаш йолу, советски зуда-ламанхо ю.

Советски лаьтта т'ехъ бен хила йиш яцара оцу тайпана йолу зуда, — бакъонца нийса йолу гражданка а, хъоме нана а, веза хууш йолу накъост а.

Р. Ахматован кхолларалла кхузаманакхълера ю. Безаман а, юкъараллин лирикехъ а, галаман мукъамехъ а, иза — советски зуда ю.

Делакъ а, вай ца боху Р. Ахматова поэтически говзаллин ериге а локхалла караерзийна яьлла. Т'аьхъарчу сборникехъ² а, гучуйовлу цуьнан «Алахъа соьга дог», «Вокзалехъ», и. д'г. кх. а ц'ераш йолу г'ийло стихотворенеш. Цхъаерш х'инца а сингаттаме ю, турпалхочун дерриге а дахар готтачу, шен гурачуьрчу планехъ гойтуш ю.

¹ Ахматова Р. Сб. «Беттало мох, суна юьхъа т'е» стих. «Нанакъинхъегамхо».

² «Беттало, мох, суна юьхъа т'е».

Советски зуда-ламанхочун чохъара дахар Iаламат шуьйра а, тайп-тайпанара а ду. Вайна луур ду Р. Ахматовас коммунизм-ман гишло дIахIотторхочух, зуда-ламанхочух лаьцна, цуьнан деган къайленаш юьйцуш йолу, поэтически произведенеш язйойла.

Р. Ахматован тIаьхъарчу стихотворенеша гойту — цуьнан кхоллараллин кхиар а, къоначу поэтессин тIе хинйолчу дикчу некъан билгалонаш а.

М. СУЛАЕВН КХОЛЛАРАЛЛА

I

Поэт Мохьмад Абуевич Сулаев вина 1920-чу шарахь, Глой-тIахь. (Н.П.АССР). 1927-гIа шо тIекхаччалц ша винчу юьртахь хьалакхихна иза. 1928-чу шарахь и дуьххьара деша вахана Грозный гIалахь йолчу 16-чу юккьерчу школе. Цигахь хьалхара класс чекхъяьккхинчул тIаьхьа цо Iалхан-юьртарчу детдомехь доьшуш яьккхина 1930-гIа шо кхаччалц йолу зама.

Цул тIаьхьа, цо 1933-чу шарахь чекхъяьккхина Асланбековскехь хилла йолу юккьера «Опорни школа». 1933-чу шарахь дуьйна 1941-гIа шо кхаччалц иза доьшуш Iийна Баку гIалахь. Цигахь цо 1937-чу шарахь чекхъяьккхира рабфак, тIаккха — 1941-чу шарахь — медицинский институт, лор хилла чекх а во-луш. ХIетахь дуьйна литературни балхана юххехула, ца сацош, шен лобран болх а дIакхоьхуш ву иза. Нохчийн маттахь шен дуьххьарлера стихаш язъя волавелла иза 1935-чу шарахь. Дуьххьара зорботьхна цуьнан цхьацца стихотворенеш — 1939-чу шарахь.

Поэтан хьалхарчу муьрехь араевлла стихотворенеш ю хIорш: «Лам», «Iаьнан аре».

Поэтан оцу дуьххьарлерачу, шайн чулацаман кIоргалла юьззина йоцуш йолчу стихашкахь, дукхах долчу декъана хаалуш дара цо оьрсийн стихех механически тера яз деш хилар (подражание). Оцу дуьххьарлерачу муьрехь исбаьхьаллин агIонахьара цуьнан стихаш ледаро яра. Поэтан поэзехь, цу хенахь билгалдаьлла, чIагIделла шен хатI ца хилар пуш дара. Делахь а оцу шен ладам боцчу стихашца цо дуьххьарлера гIулч йора поэ-зин декъехь.

М. Сулаевс шен стихашна тIехь хаддаза болх бора. Цундела церан идейни чулацам а, художественни говзалла а тIаьхь-тIаьхьа толора.

1942-чу шарахь поэта цхьа моглIа стихаш язйю. Къаьсттина шена тIе тидам бохуйтуш ю оцу шарахь язйина «Гила» цIе йолу стихотворени. Цуьнца го стихотворенин чулацам цхьана билгалъяьккхинчу идеяца цо бузар а, рифмана гIайгIа иза лер-рина беш хилар а.

Оцу стихотворени тІехъ аллегорически формехъ поэта хестадо дубненан Іаламна тІехъ баккхийра толамаш бохуш схьадогІучу адамиин хьесап. Юьххьера дуйна буйцург хІун гила бу ца хуучу дешархочунна стих чекхйолучохъ, цІеххьана гучадолу и буйцу ницкъ болу маса гила — адамиин — ойла хилар.

Сулаев М. 1958-чу шарахъ дІаэцна ССП юкта.

Литературехъ цо йина йолу дубххьарлера гІулчаш Сийлахъ-боккхачу, Даймехкан тІеман муьре нисло. Оцу муьрехъ литературан коьрта декхар дара — Советски халкъо шен Даймохк уггар луьрчу мостагІехъ — фашизмах ларбар а, цуьнца латтош болу кыйсам гайтарца нехан дог-ойла айар а.

ТІеман хьалхарчу дийнахъ дуйна оьрсийн советски литературехъ араяла юьйлира адамалло кызчу мостагІчуьнца — фашизмаца латточу кыйсамех лаьцна язйина яздархойн очеркаш а, стихаш а, поэмаш а.

Оцу муьрехъ, Сулаевс М. «Малх къуьйсу тІом» цІе йолу стихотворени язйо. Цу тІехъ поэта гойту Сийлахъ-боккхачу Даймакхехъа болу тІом «Малх массарна а цхьабосса лепийта» гІертачара иза «шайнна саю гІертачу хьолахойн йовссаршна дубхьал» беш хилар. «ГІовтта» цІе йолу стихотворени язйина 1941-чу шарахъ, иллин кепехъ, фашисташна дубхьал дерриге а халкъе кхойкхуш:

«Фашисташ бохийна лахка,
Кхин ца кхевддарг вайна тІе,
ГІор вай, гІор вай, вайн Даймехкан
Сий лардечу цу тІаме!»

Оцу стихотворенешкахъ цхьадолу декларативни могаиаш а, меттан исбаьхьалдехъ цхьацца кхачамбацарш а, стихан барам цаларбар а, дешнаш хедор а тІаьхьенгахьчул алсамах хаалуш делахъ а, оцу шерашкахъ М. Сулаевс шен коьрта тидам халкъо фашизмана дубхьал луьра кыйсам латторе кхойкхучу теманашна тІебохуйту.

Оцу кепара, 1944-чу шарахъ цо араховьцу, «Малх тоьлур бу» — («Солнце победит») цІе йолчу поэмин дакъош, иза а ю Сийлахъ-боккхачу Даймакхехъа болчу тІамах лаьцна, Нурадилов Ханпашин безамна хьажийна а. Владимир Маяковскийн хотІехъ язйинчу цу поэмехъ автора дуйцу вайн дерриге Советан халкъ, партин куьйгаллица, фашисташна дубхьал бечу тІаме латтар а, вайн халкъ тоьлург хиларх болу тешам чІагІбалар а. Вайн-вешин пачхьалкхан дубхьа беш хилла ца Іаш и тІом дерриге дубненан прогрессехъа, массо а халкъийн маршонехъа беш хилар а дуйцу цо.

ТІеман кхерам тІекхьачча советски халкъаша шайн партица йолу цаІалла чІагІъяр, шайн патриотизм кхин а тІе айар, советски массо а къаьмнийн доттагІалла кхин а чІагІдалар, тылехъ белхан эвсаралла совъялар, тІамехъ советски тІеман техника тІеттІа сиха кхиар — къеггина гойту поэта. МостагІчунна тІехъ

толам баккхарехь хІор Союзни Республикан а шен-шен долу производственни хьуьнар къастош гайтина. Вайн социалистически Даймехкан а, оцу хиллачу тІеман а — дІаяханчу исторехь хиллачу революционни тІемашца а, революционни хиламашца а йогІу исторически зІе нийсачу маьІница йийцина.

Іаьржа бода хІотто гІертачу фашисташна дуьхьал, церан Іазап цалайна, европейски къаьмнаш цхьа барт хилла, массо а цхьаьна дуьхьал гІовттар а дуьйцу цо. Автора гойту и тІом дерриге а дуьненан халкъ маршадаккхарехьа хьочу исторически къийсаман новкъахь йоккху билгал гІулч хилар.

Поэма чекхйолуш автора сурт хІоттадо, массо а тІемаш дІа а бевлла, дерриге а дуьнен тІехь тоьллачу коммунистически юкъараллехь хиндолчу адамийн маьршачу, ирсечу дахаран. Поэма юьххьера: дуьйна и чекхъяллалц, автора дуьхь-дуьхьал хІоттош гойту фашизман а, Советски Союзан а, аматаш бес-бесарчу символически сибатехь: фашизм — бода, вониг лоруш; Советски Союз — серло, диканиг лоруш. Цо гойту Социализман толам баккхарехь а, Даймохк тІамехь толарехь а, исторически хІор муьрехь а вайн компартин куьйгалла халкъана сов оьшуш, сов дезаш хилар!

Ісбаьхьаллин келехь дика билгалонаш дуккха а ю цу поэмица: контрастни васташ а, афоризмаш а, исбаьхьаллин сибаташ а. ХІор поэмин дакъа чекхдолуш цхьа строфа юх-юха ялайо, поэмин дакъош вовшаххуттуш:

Амма цу дийнан сихо ян
Миллионийн дегнаш дарделла гІавтта,
Цу дийне кхачош шу хІаллакда
Миллионийн эскарш цу тІаме хьаьдда.

Поэми тІехь кест-кеста нисло поэтически говза бустамаш. Масала: «буьйса, шайш санна, Іаьржаниг хаьржина» — «юккьерчу Азис бамба совбехира, кІайн марчонаш шуна латтийта».

Партех лаьцна дика дешнаш карадо авторна: «тхох яьлла, оха кхоьллина, тхан ирсан кхоллархо — парти тхоехьа, тхо партия хиларна». «Халкъана еца — халкъан тхьамда, халкъах Іемина — халкъан да».

М. Сулаев бовхачу безамца вистхуьлу партига. Цо пайда оьцу, В. Маяковскийс санна, стихотворенин къамелан дІахІоттамах.

Фашисташна дуьхьал балочу магІаршкахь поэта оьгІазе а, ира а дешнаш даладо: «Шун цІийха хилла Іам цхьана Іин чу гулбеш, шун декъех хилла лам шун цІийн хІурдан чохь хьулбеш!»; «Шу гинчу сохьтехь керахь кхин герз дацахь, цо кийрара даьккхина шен дог тухур ду! Дуьнненал бомба тІекхетча санна шу лелхар ду!»; «Цуьнга хьажо тамехь бІаьрг бац тоьпан бІаьрг боцург! Цуьнга ала тамехь дош дац тоьпан даш доцург!».

ХІетте а цу поэмица кхачамбацарш а ду: билгалъяьккхина чулашаман сюжет ца хилар, стихан формехь а ледарлонаш хилар,

цхьацца совнах аларш а, дахдарш а тардалиитар. Делахь а и поэ-
ма билгалйолу поэтан хьалхарчу муьрера кхоллараллин кхиаман
гIулч и хиларна а, цул совнах вайн литературехь Сийлахь-боккха-
чу Даймахкехьа хиллачу тIамах лаьцна и дуьххьара язйинчех
цхьаь хиларна а. ТIом дIабаьллачул тIаьхьа Сулаев М. цхьана
ханна литератураца леррина болх ца беш, ткъа шен локраллин
гIуллакх дIакхоьхьуш зама яхана. И шераш эрна дайна дац поэ-
тан дахарехь. Оцу шерашкахь цо дахарехь зеделларг IаIош хил-
ла. 1956-чу шерашкахь поэт юха жигар дакъалаца волало лите-
ратурехь. Цуьнан стихаш арайовлу. «ДоттагIалла», «Къоначийн
аьзнаш», «Репертуарни сборник», «Октябран малхехь» цIерш
йолчу нохчийн поэтийн сборникашна тIехь.

1958-чу шарахь арахецначу «Безаман эшарш» цIе йолчу сбор-
ника юкъя йогIуш ю М. Сулаевс ша язйина йолу стихотворенеш а,
гIараваьлла волчу немецки поэта — Генрих Гейне тIера цо гочий-
нарш а, шира заманахьлера корейски иллеш тIера цо ялийнарш
а. Уьш массо а, цу сборникан — «Безаман эшарш» — аьлла тил-
линчу цIеро ма гайттара, адамийн безаман хазалла юьйцуш ю.
И тайпа — срриге а шена чу йогIу стихотворенеш цхьана темана
хьажийна йолу сборник — дуьххьара араььлла вайн литерату-
рехь. Вайн Социалистически дIахIоттамехь советски адамийн бе-
замах лаьцна яздар а, церан безамах йолу оздангалла а, кхи-
дерг санна, вайна оьшуш а, вайн кегийрхой озда кхиорна пайдехь
долуш а ду. Шен хенахь М. И. Калининна аьлла: «Мегар дац со-
ветски стеган сурт, цуьнан деган хазалла а ца гойтуш, дуьххьал-
дIа цуьнан бахамца болуш болу кхиамаш а гайтина дита. Вайн
дахар кхуьуш лаьтта, халкъ а тIеттIа культурни хуьлуш догIу, цо
шен сина дуьхьа локхург а кхин а алсамдуьйлу. Цундела оьшу
адамийн дахаран материальни агIо гайтина ца Iеш, церан психо-
логически агIонаш а гайта»¹.

И дешнаш бакъхилар гойтуш ю Маяковскийс а, К. Симоновс
а язйина лирически стихаш а, С. Шипачевс арахецна — «Безаман
могIанаш» цIе йолу сборник а.

Цара къеггина гойту советски адаман дог «декъа» ца хилар,
цунна шен безам оздангаллехь цIена а, кIорга а дIакхехьа хаар,
Вл. Маяковскийс ма аллара:

«Вайн тIемаш Полтавски тIамал а баккхий бу,
Вайн безам Онегинан безамал а чIогIа бу».

И оила гойтуш ю М. Сулаевн лирика. Сборник жима елахь а,
цуьнан чулацам тайп-тайпана шуьйра бу. Безаман ирс нисдалар
гойтуш ю: «ЦIен зезагаш», «Дагалецар», «Юхагар», «Безам тоь-
ла», «Уггаре а хаза зезаг», «Хьан урам» — цIераш йолу стихотво-
ренеш. Безаман цанисбаларо дог Iовжорах лаьцна язйина ю:
«КIайн кIеза», «Безам балхор», «Къаьхьа кад», «Безаман чурт»,
иштта дIа кхийолу стихотворенеш а.

¹ Калинин М. И. «Литературан хьокъехь», Ленинград. 1949, агIо 110.

Хювсур вай муха бу церан идейни чулацам. «Ехор» це йолчу стихотворени тлехь, йиллинчу метте ша гучу ца яларан бахъана дуьйцуш, йола кIанте боху:

Везачу хьуна езийла литна,
Ян луьушехь балхахь со сецира:
Еанехь цигга, гIуллакх кIелдитна,
Со хьуна кIезиг хетар яра.

Мерза бу безам, амма цул а лакхара лору советски адамо юкьараллин гIуллакх, цундела цо, эшначу сохьтехь, юкьараллин гIуллакхан дуьхьа шен безам а тIаьхьатотту.

«ДIасакъастар» це йолчу стихотворени тлехь дуьйцу советски поэташа кIезиг хьехийна долу хIума: йоI, кIантал хьалха а яьлла, Даймакхехьа болчу тIаме а яхана, бухависинчу кIанта цунна сагатдарх лаьцна. Юха, «Йицлац» це йолчу стихотворени тлехь, тIам тIе ваханчу кIанта сагатдар дуьйцу. Безам ца нисбеллачу меттигашкахь а советски стагна лаьа езашьберг кхечуьнца а ирс долуш ехийла. «Къаьхьа кад» це йолчу стихотворени тлехь яздо:

«Хьо кхечуьнга ша дIаелла
Дада хьан дохко ма войла.
Ца деззашехь шу вовшехкхеттехь,
Вовшашка шун безам гIойла!..

«Суна моьттура» це йолу стихотворени шен ира юьхьинг вайн шири Iадатах дисинчу вочу гIиллакхана дуьхьал ерзийна ю. Хинца а нисло вайна юккъехь, йоIана ца луьушехь, баккхийчара шайна луучуьнга и маре ялар. Цунна дуьхьал поэта яздо:

«...цхьана дийнахь,
Гира суна сайна:
Цавезачуьнга маре лун
ЙоI яйча шайна,
Буьрса Iаржъелира
СтигIара мархаш,
Лаятта уьш йилхира
Гинарг ца лайна!»

(«Суна моьттура...»)

Цу тайппана нийса маьIна долуш а, чулацам оьзда болуш а ю цуьнан стихотворенеш: «ЦIен зезаг», «Дика дош ала», «Безам тоьла», «Алахьа, седа».

Кест-кеста чекхийоккху поэта шен стихотворени забаре тIаьхье ялош.

Иштта забаре чаккхенаш йолуш ю цуьнан: «Жима волчу хьенахь», «Дика дош ала», «ЛадогIалахь» — ишта кхийолу а стихотворенеш. Забаре (юмор) чаккхе хиларо уьш кхин а безаме, снпкъераме хоьтуьйту,

Поэтан корматалла лаккхара хилар ду цунна шен стихашца
исбаьхьаллин васташ говза дало хаар.

М. Сулаевс комаьршша даладо уьш, шен стих кьагош, сурт
цлеххьана хаза хлоттош. Хьовсур вай муха ю цуьнан стихашца
йолу исбаьхьаллин вастийн диалла.

«Безам тоьла» цле йолчу стихотворени тлехь боху:

Къемат везалур вацахь а,
Безам даг чуьра дла ма бойла:
Хьаша вайга ца ваггахь а
Вайн пешара цле ма йойла!

Цу кепара могонаш ду «Мел хаза йина хьо!» цле йолчу
стихотворени тлехь:

Хьаргланан тлам санна,
Хьан лаьржа и лепа
Члабанаш хьарчийнарг
Буйса ю, бохийца.
Буйсанан стиглара
Охьабожна ши седа
Блаьргаш чу хьан боьжна,
Схьакъеда, бохийца...

Оцу стихотворенин кеп а, буйцу мотт а, цо яло образаш а
фольклоран формехь ю.

М. Сулаевн поэзин чулацам — поэтически а, шеца синхьегам
цхьаьна ийна а болуш бу.

Цуьнан стихаш тлехь буйцу нохчийн мотт, бакъонца нийса
а, хаза а бу.

Цхьа-ши дош аьр вай М. Сулаевс гочийнчу стихотворенех
лаьцна а.

Дика гочдархо гуттар ца хуьлу ша дика поэт, амма дикачу
поэтах дика гочдархо хуьлу. Сулаевс гочийна йолу, кхечу кьаьм-
нийн поэтийн стихотворенеш, уьш язъешшехь вайн маттахь яз-
ийча санна хеталуш, дика гочийна ю. Цу тлехь М. Сулаевс гай-
тина шен гочдаран корматалла.

Гейне а, корейски а стихотворенеш М. Сулаевс гочьярца
дуьххьара арайовлу вайн литературехь. Нохчийн метган глирса-
ца хиьна поэтана царан стихотворенийн исбаьхьалла кхачам-
боллуш вайн маттахь схьагайта.

* * *

Дика хеттачу произведени тлехь а, нагахь цунах долу кха-
чамбацарш дийцар, литература кхиорехь, пайдехь ду. Цундела
царех лаьцна а клеэзиг дешнаш аьр вай. М. Сулаевн сборника-
на юккьехь ю шайн чулацамца дог-ойла шийла таьлна хиларна,
синпаттаме стихотворенеш. Масала, царех лара еза «Клайн кле-
за», «Безам балхор», «Безаман чурт».

Вайн дахарехь цхьацца цатамберш нислуш делахь а, поэган декхар ду, дешархочун дог-ойла айбарца, цуьнан дахарехь болу безам чӀагӀлуцу агӀорхьа яздар.

М. Сулаевс «Дуьне латториг» цӀе йолчу стихотворени тӀехь яздо: «Миска дуьне хаза латториг», безам бу аьлла. Иза оханийса ца лору, хӀунда аьлча, безам боцург, дуьне а, адаман дахар а къагориг дуккха а хӀумнаш ду. Коьртачу декъехь, дуьне хаздеш дерг адаман къинхьегам бу. Цу тӀехь автора безаман мах сов лакхаайича санна хета тхуна.

Цул совнах цхьайолчу стихотворенешца нисло чулацаман маьлна кӀезиг хеташ а, юкъяраллин къинхьегаман лаьцна дерг наггахь бен гуш доцуш а. Царах цхьаерш йоьшуш товш йоцуш а ю, масала: «Баркалла», «ГӀан», «Дагалецар» — цӀераш ерш. Уьш еша эхь хета а тарло советски кегийрхошиа, цара оьздангалла кхиорехь пайда а ца бахьа, я исбаьхьаллин долчуьнца Ӏамош хӀумма а дац. Шен поэтически балхакь, М. Сулаевс хӀинца дуьйна кӀезиг яло еза «уьш» (догӀуш-вогӀуш) тӀаьхьа догӀу рифманаш, цунах терра «суна-хьуна», боху рифмаш а, цу тайпана кхин ерш а. Цо шен декхар хӀотто деза: къаьстинчу, индивидуалистически гурашна чуьра хьала а ваьлла, вайн социалистически пачхьалкхан адамаш юкъяраллин-политически а, къинхьегаман а дахарца доьзна болчу безаман лаьцна алсамо яздар.

1959-чу шарахь арахеца М. Сулаевн — «Велларг денвар» цӀе йолу очеркийн а, дийцарийн а сборник, — лакхарчу класашкахь доьшучу берашна хьажийна ю. Иза цуьнан дувххьарлера прозин сборник ю. «Воккха лор», «Велларг денвар», «Ирс» — цӀерш йолчу лобран къинхьегаман лаьцна дуьшучу кхаа очерка тӀехь автора гойту лобран белхан сийлалла.

«Воккха лор» — цӀе йолчу очерка тӀехь пайтина лобран хӀоразза а хуьлуш долу белхан де а, лобран аматаш а. Легашкахь хьуьннан бӀар а сецна, хорам а хилла леш йоллу жима йол, цу сохьтта, операци йой, лечуьра хьалхайоккху. 9-чу агӀона тӀехь автора безамехь хӀоттийна жимачу дархочун сурт а:

«Пхи минот хьалха къаьсташ а ца хилла Зиноккин хаза битамаш хӀинца гучудевлира. Стиглан басахь долчу бӀаьргаш тӀехула дӀасахьаьдда Ӏаьржа дуткъа ши цӀоцкъам, хӀиница кхиинчу хьаьжкӀийн хьесийн басахь, кӀеда хьаьрса месаш — наггахь бен цхьаьна нислуш а йоцу, сов хаза товра цуьнгахь».

«Воккха лор» аьлла, цӀе йолчу дийцарна тӀехь автора гойту: цӀий дӀа а дахана, баккъалла а веллачул тӀаьхьа, пхенехула адамийн цӀий чу а доьттина, юхаденвина волу моряк Иван Чуднов а...

Чолхе а, хала а ду лобран белхан де, амма нахана сов пайдахь а, лобран дагна боккха тоам луш а ду иза, — 12-чу агӀона тӀехь ма гайттара:

«ХӀара санна волу къонаха лечуьра хьалхаваккхар а ду цхьа ирс-м», — бохуш, воккхавера лор: тахана, къа дукха хьегнехь а, кӀадвалар дайнера цуьнан».

Иштта психологически нийса тидамбарш кхин дуккха а ду цу очеркашца.

«Велларг денвар» — це йолчу, очерка тѣхъ гойту лобран биалха тѣхъ шкъацкъа йотталуш долу тамашийна хлума а, цуьнан вайн юкъараллица йоглу уыйр а.

Районни прокурорера лобре хаам кхочу: глали йисттехъ некъаца болчу цхъана бердан хъехахъ йуьллуш адаман дакъа карийна, цига хъажа вола, олий. Зуламхочо коьртах хлума а тоьхна, цу хъеха чу воблличул тѣахъа ткъе кхоъ де даьлча, карийна, масара велларг а лерина волу и стаг. Валаза хилар гучу а доккхий, лобро иза юха меттавалаво. Цуьнгахула следственни белхахона а бакъдерг билгалдаккха аьтто а хуьлу.

Цу очерка тѣхъ гойту: советски медицинан говзалла лакхара хилар; вайн къаьмнийн доттагIалла; цара шайн Даймехкан дуьхъа хъанал къахъегар. Оьрси — милицин капитан, киргиз — прокурор, нохчо — хирург — массара а бертахъ бечу балхана лечуьра хьалхавоккху вайн магIарера белхало — Гранаткин. Вайн Даймакхакх уьггаре йоккха хазна адам ларар гойтуш ду цу очеркан маьIна. Валарх лаьцна долу вайнехан хаарш, моллана шца цу хьокъехъ дуьйцург бакъ доцийла хоуьйтуш, керлачу тѣгIан тѣе доху цу очерко, оцуьнца вайн дешархой серлабахарна тѣхъ доккха гIо а до. Хинций-хинций хиндолчуьнга сатуьйсуйтуш, дешархочун лаам тIеттIа совбоккхуш, цхъаь вукхунах дузуш язийна иза. Кхетачу маттаца, исбаьхьаллин бустамаш хьаза балаш дехкина адаман а, Iаламан а сурташ. Масала, 17-чу агIона тѣхъ, яздина:

«Хьагвеллачо молу хи санна, шен кийра буззуш, чу уьйзира лобро и цѣна хIаваъ». Цул лахахъ яздина: «Лилан басахъ йолчу стиглан сийналлехъ, вовшагна тѣахъа а хIнттина, сийначу ломахула уьстагIий санна, меллаша лелара кIайн мархаш».

Гойтуцу персонажийн аматаш, церан шен-шен долу сибат вовшихъ къастош, шен башхаллашца хIоттийна. Гранаткин массара а вийна лоруш ву. Массарна гуш а, кхеташ а дара иза денлур воцийла. Амма лобро сихо ца йо иза велла аьлла шен куьг язда. Лобро леррина Гранаткине массо агIор а хьожий, ша дерриге а до, иза денвархъама. Чохъ берш, массо а лор тергалвеш дIахIуьтту. Хьалха цуьнан дог-ойла вон яра, веллачуьнна гIо дан йиш пахиларна, медицина къийсам боцуш, юхаяла лезаш хиларна. Амма, хIинца, иза денва йиш хиларх, шен кхетам ма кхийнелхъ лобран дог-ойла дикачу агIор хийцаелира.

«Ирс» це йолу, кхозлагIа очерк «Велларг денвар» це йолчу дийцаран шоллагIа дакъа ду. Цу тѣхъ гойту лобро Гранаткин кхачам боллуш тавар, цуьнан хьокъехъ лобран хилла болу кхиам. Кхин а дуккха ю очерка тѣхъ психологически а, исбаьхьаллин нийса тидамбина а меттигаш, 34-чу агIона тѣхъ яздина:

«Дийцахъа, дийцахъа, муха дара кхечу дуьненахъ? — аьлла хаьттира цо велакъажарца, шен маьIа куьзганаш мера тѣхъ

нис а деш, чукхетта кегийра бѣаьргаш безамца Гранаткина тѣе а бурлуш.

«Шийло дара»,— аьлла, дуьххьара велакъежира Гранаткин: цунна дагадеара,— «Хинца дуьйна, араваьлча а валлалц шѣга масса а хьоттудерг ду-кх иза аьлла».

Лоьро шен халкъана хьанал гѣуллакхдар эрна ца дов, нахана веза и, цара сий до цуьнан, шайн депутат а хоржу иза. Царна хьалха, 42 аглона тѣехь, лоьро олу:

«Тахана ма дарра девзи суна «ирс» боху дош. Хѣара хилла-кх и яздархоша дийцина ирс: халкъана вацар, халкъана везар!».

Дѣлахь а цхьайолу лѣдарлонаш а хаало цу очеркашца.

«Воккха лор» цѣе йолчу очерка тѣехь, исбаьхьаллин очерка тѣехь сингаттаме хеталу лоьрийн корматаллин коьчалш сов дукха йийцар нисло (9-чу—11-чу аглонаш тѣехь).

«Велларг денвар» цѣе йолчу очерка тѣехь, 27-чу аглона тѣехь, лоьро ладоьгѣучарна анабиозах лаьцна дийцар, лекци санна дѣха хѣта. Иза диалоган кѣпахь дан дѣзара. 29-чу аглона тѣехь капитана тѣехьана олу, меттаваза волчу Гранаткине а хьожий: «Хѣокхо цхьа-ши дош алахьара кхин хѣума ша оьшѣра-кх суна!» И ира беламе дешнаш, цу меттѣехь ша товш ду дикачу капитанан багахь; уьш ала тарлора сихачу следоватѣло — Валерийс. Авторан цхьабоьлу исбаьхьаллин бѣстамаш, нохчийн маттахь уьш цо дуьххьара балабахь а, оьрсийн маттера схьаэцначух тера хѣта. Цул совнах, «Ирс» цѣе йолчу цхьана очерка тѣехь шиь собрани гайтар исбаьхьаллин барамца ца догѣу.

Амма и гѣалаташ дѣлахь а, коьрта долчу дѣкъана, цу очеркашна тѣехь дѣздийриг: советски адамийн дегнийн хазалла, цѣеран кьинхьегаман беркаталла, вайн дахар кхиар гайтар ду. Уьш самукъане а, шайн чулацам маьӀне болуш а языйна. Уьш ешарца вайн кегийрхойн ойланаш кхин а сов тѣеьорзур ю лоьрийн корматалла кариерзорехь а, советски халкъ а, кьинхьегам а, кхин а цѣогѣа безарехь а.

Важа кхо дийцар: «Муьлха тоьлла», «Борзбасера шайхаш», «Аьшпаш буьтту поп» — цѣераш ерш яздина кхечу, забаре (комически) планехь. Уьш дуьйцуш верг, цу кхаа дийцарехула чѣкхволуш воьлу цѣеран коьрта турпалхо — Жаьммирза ву. Иза шен хьаштан дуьхьа цкъа а аьшпаш буттур боцуш ву, шѣна тѣедиллинчу гѣуллакхан дуьхьа, цхьацца мекарло ян кийча ву. Жаьммирза ша Советан тѣдална хьанал, амма шен политически синкхетам буьззина кхиаза стаг ву. Цу тѣехь хѣоттийна автора шен дийцарийн комически кѣп. Кхаа дийцаран чулацаман бух, коьртах долчуна тѣехь, вайн нохчийн керлачу фольклорах схьа а эцна, кхоллараллин бялхаца исбаьхьаллин форме берзийна автора.

Хѣор дийцарца тѣетгѣа гучуйоку автора Жаьммирзин амалш. Цу дийцарийн сюжет, вовшашца ийна йоцуш, ша-ша къастийна ю.

«Муьлха тоьлла?» цѣе йолчу дийцарна тѣехь автора, гул а

йна, исбаъхъаллин формехъ вовшахтесна вайн халкъана юккъехъ иччархойх лаьцна лелаш йолу фольклор. Берашна деша тамехъ яздинчу шу дийцарна тӀехъ автора Ӏамадо: тидаме хилар а, хӀума дападарна говза хилар а, майралла а.

«**Борзбасера шайхаш**» цӀе йолчу дийцарна тӀехъ гайтина колхозаш яхка йолийнчу муьрехъ молланаша, кулакашца цхьаьна, халкъана дуьхьал лелийна ямартло. Юьртан моллас Хьаьжа-Ӏелис нах лебеш, шайхаллех нах тешо гӀерташ цхьа бозбуанчалла лелош хилла: хьаьнгга а цхьа кехат яздойтий, тӀаккха и дага а доийтий, иза юха ша аьллачохъ схьакарадойтуш хилла. Ӏовдал волу Боккал а хилла цо, шена аьттонна, «хӀума хууш ву» бохуш нахана юккъехъ цӀе яхийтина. Нах Ӏеха а беш, Хьаьжа-Ӏелис шена дика хьал гулдар гайтина автора: «Цу кхаа шарахъ цуьнан даьхни дикка совдаьллера; цӀеношна гонах, зӀарийн кертан метта, баьццара басар хьаькхна, аннийн лекха керт йинера, цу юьртахъ цхьаннан а йоцу. Цу кертахъ, шозлагӀа динчу цӀенош чохъ, бухарчу зудчунна тӀеялийна кьона, хаза Хьавсари а хьийзара, Хьаьжа-Ӏелин бӀаьрг хьобьтуш». Амма комсомольцо Жаьммирзас уьш Ӏорабоху.

Авторан исбаъхъаллин говзаллин керла битамаш гучудуьйлу кху дийцарна тӀехъ: Хьаьжа-Ӏелин а, Боккалан а сурташ, уьш хьалха схьаухьуш санна, билгал къаьсташ дехкина. Цхьайолчу кегиьрачу коьчалша — уьш шен-шен меттехъ хиларха, говза юх-юха ялоро а, дийцаран сурт чӀагӀдеш хӀоттадо. Юьхьенца ХӀаьжа-Ӏелин нахаца мекара безамехъ хилар, ткьа, ша Ӏораваьккхича цуьнан ма варра ирча гучувалар, говза схьаохьна автора: «Ша Ӏачохъ цӀеххьана кхокхавелла, юьхъ Ӏаржъелла, кӀоршаме дарвелира Хьаьжа-Ӏела, цӀинцалц цо эсала схьахьийсийна мегарг диллина а доцу, цуьнан бӀаьргаш, хӀинша дуьхьара церан ирча мокха бос къаьсташ, къаьрззина хьуьйсура. Уьш, цӀийделла хье тӀе девлла, схьалелхха дохкура!»

Ала дезаш ду дийцархочун — Жаьммирзин сурт автора дика диллина хиларх. Жаьммирза советски кьона жима стаг ву. Ша комсомолец хиларе терра идеяшна муьтӀахъ ву иза. Жаьммирза синктераме а, бегаш болуш а, каде а, майра жима стаг ву.

«**Аьшпаш буьтту поп**» цӀе йолчу дийцара тӀехъ гойту колхозаш яхка йоллийнчу муьрехъ Иттаелла цхьайолу халонаш а, цаьрца цу заманахъ латтийна кьийсам а, цу тӀехъ комсомольцаша дакъалацар а. Дийцарна тӀехъ гойтург тӀаьхьайисна йолу цхьа ламанхойн эвла ю. Култураца шаьш къаьсттина тӀаьхьабисарна цигара нах цхьа харц лерамашка ладоьгӀуш хилла. Цара билгалбаьккхинчу цхьана реӀарчу попа тӀе заз даллалц охана ца доладо, ялта ца хуьлу, бохуш. И бахьана долуш ялта дерна хӀор шарахъ кхечарал тӀаьхьабуьсу уьш. Цига командировке вахийтинчу Жаьммирзас комсомольцан Султанан гӀоьнца уьш ле а бой, попа тӀе заза даларе ца хьобжуш шен хеннахъ ялта дер чеххдохкхуьйту цаьрга. Ялта хьийкьина хуьлу. Халкъ лиьдарна выговор а дой,

шен гІалат тадайт, ялта деран гІуллакх халкъан кхетам айбарца чекхдаккхар тІе а дуьллий, райкомо юха а цигга вохуйту Жаьмирза. Цо иза нисса кхочушдо. Ялта юха а хыйкъина хуьлу. Нах кхин ца теша шайн эрна лерамах, цара херх хьоккхий дІабоккху и «Аьшпаш — буьтту поп». Ишта бу цу дийцаран чулацам. Автора цу тІехь юьхьара лаьнна ду: тІаьхьабисна ламанхой юкъараллин къинхьегамца комсомолан тІовьнца, шайн харц тидамех паргІатбовлар, халкъ лиэдар партис цкъа а ца магийтар, халкъан кхетам сема хилар. Амма, исбаьхьаллехь нийса йоцу, дахарехь ца хуьлучу кепехь гІалат меттигаш а ю цу дийцарехь дуккха а. Уггар хьалха цу юьртара дерриге а халкъ цхьабосса цу харц-лерамах тешаш гайтина. Халкъ дифференцированни гайта дезара, — ишта ца хилча хьанна тІетовжа воллу Жаьмирза? — Мел генахь а, мел тІаьхьайисна а и эвла елахь а цигара нах — шайн классови башхаллаш йолуш хилла. Иза ца гайтина автора. Цу тІера схьадуьйлу важадолу гІалаташ а: и нах лебар Жаьмирзина тІедожар а, нехан чоттах дууш, молуш, юьстах а ваьлла иза Іар а, юьртахоша шаьш ялта дер чекхдаккхар а. Юха шен гІалат тадеи Жаьмирзас шолгІачу шарахь халкъан кхетам айбарца бина болх а, аьлла делахь а, исбаьхьаллица ца гайтина автора.

Советски а, партийни а органаша Жаьмирза юьрта, ялта диэран гІуллакхаша куьйгалла дан а, и болх вовнахтоха а вохуйту. Жаьмирзас и декхар кхочушдо. Амма и декхар кхочушдеш Жаьмирзин некъ а, цо деш долчу гІалаташа а, ешархо цецвоккху. Цо беш болу и гІалатийн некъ партийни а, советски а органаша хІиттош долчу декхаршца хІумма а богІуш бац. Жаьмирзас нах Іехийна ца Іаш, ткъа партийни а, советски а органаш Іежайо.

«Аьшпаш буьтту поп» цІе йолчу дийцарна тІехь Жаьмирзин сурт харц гайтина ду. Автора шен дийцар самукъане хилар лобхуш «тІехлара хаздеш» яздина. Цунна кхузахь ца хитна нах ма барра, бакъдолчу кепехь гайта. Цундела ешархочунна гучудолу автора дахарехь хуьлуш ма хиллара иза ца яздар. Цул совнах авторна хууш хила деза «тІехула хаздар» — писательна доккха зене хилар. Оцу гІуллакхаша автора юьхьарлаьцна нийса идеяни маьІна дикка лахдина ца Іаш, гІалаташ а дойту.

1957-чу шарахь дуьйна М. А. Сулаев волавелла наг-наггахь нохчийн литературах лаьцна библиографически обзораш а, критически статьяш а язъя. Вайн критика яцаре а, и вайна эшаре а хьаьжча, дика гІуллакх ду цо долийнарг. Вайн альманахан хьалхарчу номера тІехь араяьлла цуьнан нохчийн яздархойн а, поэтийн а обзор. Цул тІаьхьа «Ленинан некъ» газета тІехь а арайийлла цуьнан: А. Хамидовн «Абубешир» цІе йолчу сборниках лаьцна а, М. Ясаевн «Яхь» цІе йолчу повестах лаьцна а, У. Гайсултановн «Болат-ГІала йожар» цІе йолчу прозин сборниках лаьцна а йолу критически статьяш. Бакъду, ледарло ю цуьнан

критически статьяш цхъана планехъ язъяр. Діахъаѣжча, цуьнан х'ор статья т'ехъ ялийна го цхъана трафаретаца план.

Критика а ма ю литература. Цундела иза а тарлац гуттар а цхъана формехъ язйина хила. Чулацаме хъаѣжжина хийцалуш хила еза язъечу критикан форма а.

М. Сулаев Нохч-Галг'айн писателийн юккѣрачу т'аѣхъен-на юкѣавог'уш ву. Литературехъ цуьнан кхолларалло д'алоцу меттиг х'инца а йоккжа яц, цундела жам'а дан хъалхе ду. Амма Сулаевн хъалхарчу г'улчаша могуьйту цуьнан хинболчу, кхоллараллин кхиамах теша.

ЧУЛАЦАМ

Хьалхара дом	3
Нохчийн халкъан бартан кхолларалла	5
Халкъан дийцархой	30
Нохчийн советски литература	39
С. Бадиеви кхолларалла	63
Ш. Айсханови кхолларалла	82
М. Мамакаеви кхолларалла	92
Н. Музаеви кхолларалла	123
С. Арсанови кхолларалла	150
И. Мамакаеви кхолларалла	164
Б. С. Саидови кхолларалла	189
✓ А. Хамидови кхолларалла	198
Х. Ошаеви кхолларалла	211
✓ Р. Ахматован кхолларалла	220
Мх. Сулаеви кхолларалла	228

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ЧЕЧЕНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

Редактор *Саламов А. А.*
Художественный редактор *Еяменова Н. И.*
Технический редактор *Кузьменкова Н. Т.*
Корректор *Вагапова А. Б.*

*

Сдано в набор 1.VII 1961 г. Подписано к печати 30. X 1961 г.
Формат 60х9₁₆. Объем 15 п. л. Уч.-изд. 15,02 п. л.
Сф02192. Тираж 1000.
Чечено-Ингушское книжное издательство,
Грозный, 21, улица Ленина, 14

*

Заказ № 3765.

Цена 40 коп.

Типография имени 11 августа 1918 года,
Грозный, проспект Революции, 30/3.